

СЛАНЪ
516.87
5 23 кн. 3

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ГЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
• КИРИЛ
И МЕТОДИЙ •

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
• CYRILLE
ET METHODE •
DE
V. TIRNOVO

ГОДИНА 1986

ТОМ XXIII, КН. 3

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ
И МЕТОДИЙ“

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
• CYRILLE
ET METHODE •
DE
V. TIRNOVC

LIVRE 3
FACULTE D'HISTOIRE
1986
TOME XXIII

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
• КИРИЛ
И МЕТОДИЙ.

КНИГА 3
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ГОДИНА 1986
ТОМ XXIII

СТАТЪ
9/11/87

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

доц. Георг Плетньов (главен редактор),
доц. Христо Глушков, доц. Петър Горанов,
доц. Янка Николова, доц. Петър Тодоров,
доц. Йордан Андреев,
гл. ас. к.и.н. Людмил Спасов (секретар)

8/11/1987

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
гр. В. ТЪРНОВО ДП

© Великотърновски университет „Кирил и Методий“
с/о Jusautor, Sofia, 1986

Индекс 93/99(05)

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Стефан Йорданов
ПРЕХОДЪТ КЪМ КЛАСОВО ОБЩЕСТВО В ДРЕВНОСТТА: ПРИ-
МЕРЪТ НА ТЕЗЕЕВИЯ СИНОЙКИЗЪМ В АРХАИЧНА АТИКА. 8
2. Иван Стоянов
ЗА ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКАТА ОРИЕНТАЦИЯ НА ТАЙНИЯ ЦЕН-
ТРАЛЕН БЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ. (40) 8
3. Димитър Саздов
ДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ И ВЪТРЕШНАТА ПОЛИТИКА НА
БУРЖОАЗНИТЕ ПРАВИТЕЛСТВА В НАЧАЛОТО НА XX век (1902—
1907). 72
4. Людмил Спасов
БЪЛГАРО-СЪ ВЕТСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ И РАЗВИТИЕТО НА ПО-
ЛИТИЧЕСКАТА ОБСТАНОВКА НА БАЛКАНИТЕ (септември 1939 —
септември 1940) 121

TABLES DES MATIÈRES

1. Stéphane Iordanov LA TRANSITION VERS UNE SOCIÉTÉ DE CLASSES DANS L'ANTI- QUITÉ: L'EXEMPLE DU SYNECHISME DE THÈSÉE DANS L'ANTI- QUITÉ ARCHAÏQUE.	8
2. Ivan Stojanov SUR L'ORIENTATION POLITIQUE EXTERIEURE DU COMITÉ CENTRAL CLANDESTIN BULGARE.	40
3. Dimitar Sazdov LE PARTI DÉMOCRATIQUE ET LA POLITIQUE INTÉRIEURE DES GOUVERNEMENTS BOURGEOIS AU DÉBUT DU XX ^e SIÈCLE (1902—1907).	72
4. Liudmil Spasov LES RAPPORTS BULGARO-SOVIÉTIQUES ET L'ÉVOLUTION DE LA SITUATION POLITIQUE DES BALKANS (septembre 1939—septembre 1940).	121

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том. XXIII, кн. 3

Исторически факултет

1985—1986

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XXIII, Livre 3

Faculté d'Histoire

1985—1986

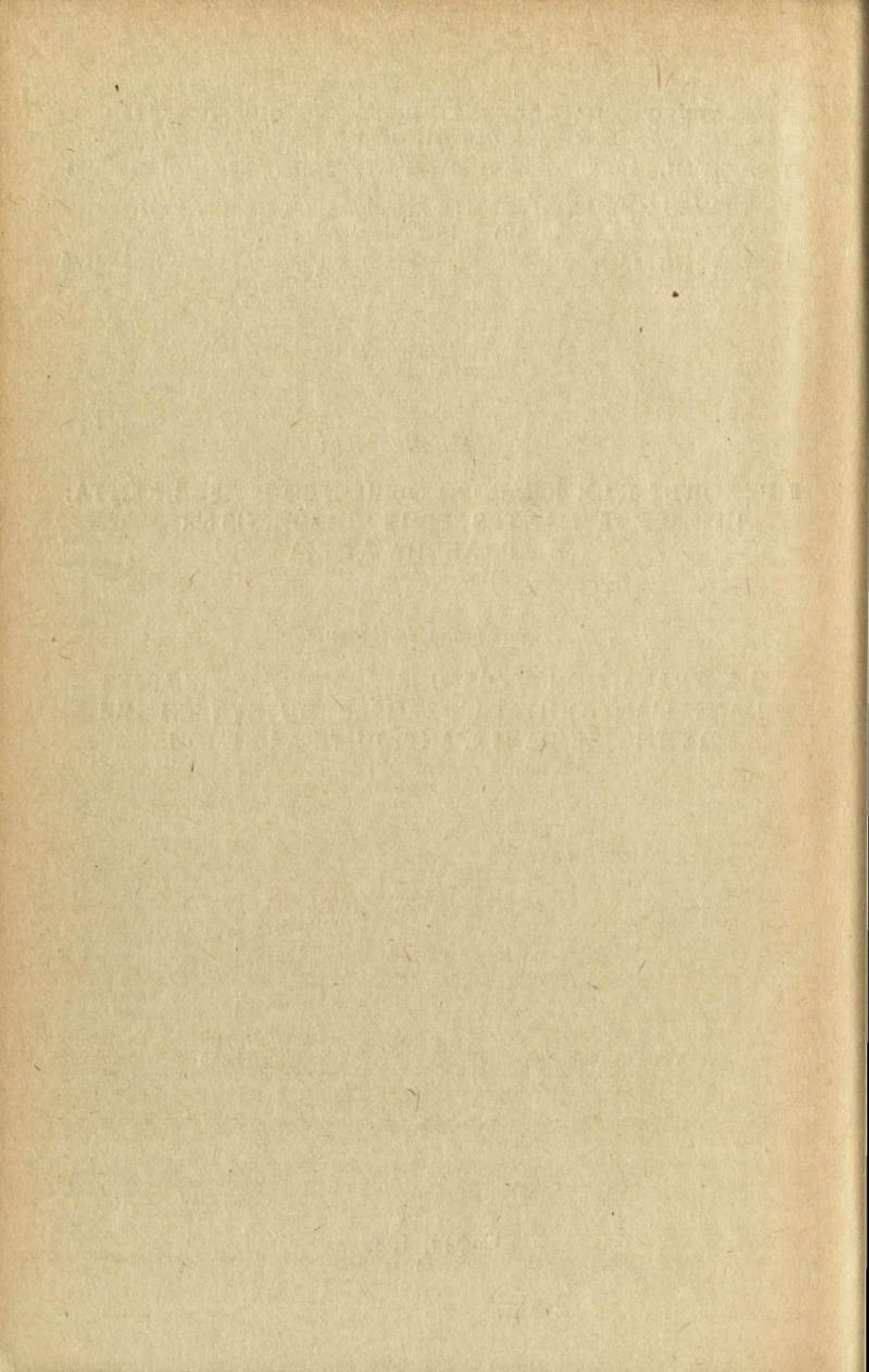
Стефан Йорданов

ПРЕХОДЪТ КЪМ КЛАСОВО ОБЩЕСТВО В ДРЕВНОСТТА:
ПРИМЕРЪТ НА ТЕЗЕЕВИЯ СИНОЙКИЗЪМ
В АРХАИЧНА АТИКА

Stéphane Iordanov

LA TRANSITION VERS UNE SOCIÉTÉ DE CLASSES
DANS L'ANTIQUITE: L'EXEMPLE DU SYNECHISME
DE THESEE DANS L'ANTIQUITE ARCHAÏQUE

София, 1936

Преходът към класово общество и държава е тема, която винаги е имала и ще има научна актуалност, това е тема, по която напоследък се работи целенасочено и са налице важни изследователски резултати — имат се предвид както конкретно-историческите, така и общотeorетическите постижения на изследванията по този въпрос. Естествено не всички проблеми по темата са решени напълно и безспорно.

В досегашните изследвания могат съвсем условно да се набележат два етапа. През първия етап преобладава задоволяване с методологическите постижения на класиците на марксизма-ленинизма в това отношение, като усилията се съсредоточават основно в проучване на конкретно-исторически въпроси по темата. Вторият етап отговаря на един стремеж у изследователите да дадат освен преките исторически изводи и едно задълбочено теоретично решение на проблематиката, едно нейно теоретично доразвитие, опирайки се на постиженията на марксистко-ленинската историко-социологическа мисъл. Тук трябва да се отбележат концепциите на Ю. И. Семьонов, Л. С. Василев, А. М. Хазанов, В. М. Масон, Й. Херман, И. Зелнов и др.¹

В общотeorетически аспект темата включва редица проблеми от значителна методологическа важност. Това са в едно бегло

¹ *Семенов, Ю. И.* Первобытная коммуна и соседская крестьянская община. — В: Становление классов и государства. Сборник статей. М., 1976; *Васильев, Л. С.* Становление политической администрации. — Народы Азии и Африки, 1980, № 1; *Васильев, Л. С.* Протогосударство-чифдом как политическая структура. — Народы Азии и Африки, 1981, № 6, и др.; *Хазанов, А. М.* Военная демократия и эпоха классового образования. — Вопросы истории, 1968, № 12; *Хазанов, А. М.* Классообразование: факторы и механизмы. — В: Исследования по общей этнографии. М., 1979, и др.; *Масон, В. М.* Формирование раннеклассового общества и вопросы типологии древних цивилизаций. — В: Древний Восток и античный мир. М., 1980; *Herrmann, J.* Militärische Demokratie und die Übergangsperiode zur Klassengesellschaft. — Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, XXIII, 1982, H. 1; *Selenow, I.* Gentile und politische Institutionen im Prozeß der Staatsentstehung: Tatsachen und Theorien. — Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, XXIV, 1983, H. 1. Естествено тук е приведена само подбрана библиография по темата. Последната предизвиква значителен интерес и са постигнати някои значими резултати и в съвременната буржоазна историография. Според издадената напоследък литература ще посочим само сборника: *Schen R. and E. R. Service* (eds.). *Origins of the State.* Philadelphia, 1978.

изброяване проблемът за типологията на прехода към класово общество (проблемът за т. нар. военна демокрация); проблемът за факторите на прехода, сред тях особено ролята на производителните сили като такъв фактор; проблемът за периодизацията на преходната епоха и за механизма на процесите, които се развиват през нея, и др. От първостепенна важност в методическо отношение пък е проблемът за документирането на преходната епоха, на преходните процеси и явления, за спецификата на археологическите, лингвистическите, писмените и пр. сведения, за тяхното използване сами по себе си (например проследяването на динамиката на държавнообразователните процеси у безписмените общества само по материал от съответните археологически култури) или комплексно, като разнородните сведения се съчетават, сверят и взаимно коригират с оглед датировката и изясняването същността на явленията и процесите в тази толкова ранна епоха от историческото развитие на съответните общества, която в много отношения остава сравнително слабо освидетелствувана в източниците.

Историята на древността предлага интересен материал за анализ на разглежданата тема. Това е така по редица причини. Първо, заради обстоятелството, че единствено за тази епоха преходът към класово общество и държава се извършва в относително „чист“ вид, без влияния отвън, тъй като древните общества са първите въобще появили се класови общества в историята на човечеството. Освен това фактът, че историята на прехода в тази епоха на практика представя раждането на първата в историята на човечеството класова формация, и най-сетне с оглед на това, че именно античността е дала твърде характерни примери за преход от родовия строй към класово общество и държава, използвани от Фр. Енгелс в труда му „Произход на семейството, частната собственост и държавата“.

Историята на древността предлага и доста новонатрупан материал, ползващ нашата тема, даващ данни за преходните процеси в редица древни общества, включително и за Балкано-Анатолийския район в частност, които допълват картината на преходната епоха за древността и по този начин позволяват да се набележи общото, типологичното, дължимо на световноисторическите закономерности, валидни за всяко конкретно общество.

При това положение в настоящата работа се проследява процесът на прехода към класово общество в древна Гърция и по-точно в древна Атика, за което съществуват важни предпоставки. От една страна, той е сравнително добре освидетелствуван, което е отбелязал още Фр. Енгелс², което може да подпомогне да се

² Енгелс, Фр. Произход на семейството, частната собственост и държава

обобщава неговата същност в древността въз основа на един по-характерен пример. От друга страна, което е по-съществено, анализът на примера на древна Атика може да подпомогне решаването на една група проблеми, свързани пряко с разглежданата тема. Отнася се до това, че в последните десетилетия някои изследователи приемат социалното разслоение и респективно държавностното развитие в Атина и Рим³ за по-древни от епохата на реформите на Солон и съответно на Сервий Тулий, приемани обикновено за своеобразна условна граница, след която започва държавностното развитие (според представите от 20-те и 30-те години на нашия век). Проблемът в историографията е стар и засяга и въпросите около достоверността на античната традиция за най-древните периоди от историческото минало на Атина и Рим. В случая основното е къде трябва да се постави условната граница между докласово и класово общество в историята на древна Гърция спрямо традиционната периодизация на нейното историческо развитие на Омирово, архаично и класическо време. При това въпросът е не в простото решение на проблема с оглед най-вярната датировка, а в извеждането и формулирането на онези наблюдения с общотeorетическа стойност, които се потвърждават при налагането им върху материал от други общества, което означава, че и методологически издържат критика.

Противоречивата картина, която се наблюдава в решението на този проблем, добре се илюстрира например от тезата на М. А. Виткин. Според него само преходът към класическата античност бележи прехода от първичната формация към вторичната, т. е. към класовост и държавност.⁴ Това мнение на М. А. Виткин е всъщност абсолютизация на едно становище от 20-те години на века в съветската историческа наука. Тази абсолютизация на автора води до извеждането на демократичните революции от VII—VI в. пр. н. е., включително и реформите от типа на Солоновите и онези на Сервий Тулий, в универсален типологичен модел на държавообразователните процеси в древността въобще, за което липсват достатъчно основания. Изходното становище принадлежи на С. П. Толстов и е изключително интересно, макар днес да не може да се приеме изцяло. Комен-

вата. — В: Карл Маркс, Фридрих Енгелс. Избрани произведения. Т. 5. С., 1978, с. 124.

³ Гюнтер, Р. К развитию социальной и имущественной дифференциации в древнейшем Риме. — Вестник древней истории, 1959, № 1; Хазанов, А. М. Военная демократия и эпоха классового образования, с. 87—90, с. лит.; За царския период на Рим в този аспект вж. Маяк, И. Л. Рим первых царей. Генезис римского полиса. М., 1983.

⁴ Виткин, М. А. Проблема прехода от первичной формации к вторичной. — В: Проблемы истории докапиталистических обществ. Кн. — М., 1968.

тирайки въпроса за военната демокрация като историческо явление, той посочва явления от рода на демократичните реформи в древна Гърция за историческа граница, отделяща варварството от цивилизацията, епохата на военната демокрация от епохата на разцвет на робовладелското общество. Подобни явления С. П. Толстов търси и в древноизточните общества, където такъв характер според него имали реформите на Урукагина.⁵ Наблюдението на С. П. Толстов е, общо взето, точно тъй като в останалите древни общества, включително древноизточните, наистина съществуват явления, които в същността си са добър паралел на Солоновите реформи. Но С. П. Толстов не е отделил достатъчно внимание на факта, че паралели има и по отношение т. нар. Тезеева конституция и дори по отношение по-ранния етап на разделяне на атиняните на 4 племена от Йон, които не са идентични на Солоновите реформи и имат съвсем друга социално-икономическа природа.

Буржоазната историография решава тези въпроси от коренно различни методологически позиции, чиято критика не е наша задача в случая. Важно е да се отбележи, че горното противоречиво тълкуване на историческите факти за прехода към класово общество в античните страни се дължи на известен разнотий в общотеретичните представи и не е напълно преодоляно в последно време. В едни от последните трудове върху проблема за формирането на гръцкия полис въпросите се решават по подобен начин. Така Ю. В. Андреев вижда в Гърция от следмиграционния период процес на преход от по-малки и по-прости по структура социални организми (селски или в някои случаи териториално-родови общини) към по-крупни образувания с по-сложна вътрешна структура (градски или полисни общини)⁶, но редом с това наблюдение, което е точно и вярно, той твърди, че т. нар. от него протополис или първичен полис е преживял миграциите (XII—X в. пр. н. е.).⁷ В случая явно подвежда терминологията, съгласно която полисът е също тип община, докато той всъщност е по-сложен етносоциален организъм от друга

⁵ Толстов, С. П. Военная демократия и проблема генетической революции.—Проблемы истории дскапиталистических обществ, 1935, № 7—8, с. 197—198; срв. също: Ленцман, Я. А. Рабство в микенской и гомеровской Греции. М., 1963, с. 52 (мненията на А. И. Тюменев и С. И. Ковальов в това отношение; Колобова, К. М., Глушкина, Л. М. Очерки истории древней Греции. Л., 1958, с. 55 и сл.; Колобова, К. М. Революция Солона.—Ученые записки Ленинградского университета, 1939, № 39; Серия ист. наук, вып. 4, и др.

⁶ Андреев, Ю. В. Начальные этапы становления греческого полиса.—В: Годов и государство в древних обществах. Л., 1982, с. 9—10.

⁷ Пак там, с. 5—6; Андреев, Ю. В. Раннегреческий полис (гомеровский период). Л., 1976, с. 28.

категория, която може да се нарече община само условно. Тази терминологична неяснота оставя неизяснени редица въпроси: кога се формира държавата в завършен вид — още в началото на архаичния период или в началото на класическия период; формирането на държава и полис едно и също явление ли е; в тази връзка формирането на протополис означава ли формиране на държава и т. н. А. Йене по тези въпроси има по-категорични виждания. Формирането на полиса у него е идентично с формирането на държавността и се извършва още през X—IX в. пр. н. е., а демократичните революции от VII—VI в. пр. н. е. са фаза на доизграждане на полиса.⁸

Вижда се, че приведените резултати не премахват всички противоречия в разработването на проблематиката; но те вече отчитат, че реформите от типа на онези на Солон и Сервий Тулий не могат да бъдат граница между родовото и класовото общество, тъй като държавността в Гърция бележи съществуването си още от архаичния период, становище, прието и от редица други автори, чиито мнения тук не привеждаме. Това изясняване на нещата добре изявява неприемливостта на постановки от рода на онази на М. А. Виткин, обстоятелството, което е от значение както при теоретичното, така и при конкретно историческото изследване на проблема за прехода към класово общество и държава в древността.

Един друг проблем се поставя от обстоятелството, че в литературата държавообразователните процеси в Атина, респективно и в Рим, се сочат като примери на такива процеси, в резултат на които по израза на Фр. Енгелс възниквала твърде високо развита форма на държава, което не могло да се наблюдава при други по-слабо развити (условно прието) общества.⁹ С оглед горензложеното последното съображение може да означава само, че във въпросните общества не се е достигнало до полисно развитие или до крупни териториални държави, но означава ли това, че там не се е стигнало до държавност поне от ранга на архаичната гръцка държавност? Следователно от значение е да се очертаят параметрите на преходната епоха на формиране на ранната архаична държавност в древна Гърция и по-специално в Атика (в качеството ѝ на класически пример за хода на държавообразователните процеси в древността), които, ако перифразираме приведеното по-горе мнение, да отговорят на онази „пониска“ степен на държавообразователните процеси, характерна за останалите общества на древността. И тъй като за „варвар-

⁸ Jähne, A. Drei Grundlinien der Polisentstehung. — *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift*, XVI, 1975, H. 2, S. 306—307.

⁹ Вж. Фол, Ал. Политическа история на траките. С., 1972, с. 9.

ските“ и древноизточните държави в древността основният смисъл на държавообразователните актове, израз на продължителни исторически процеси, е в противопоставянето на аристокрацията и общинници, в конституиране ръководното положение на първата и зависимото положение на вторите,¹⁰ логично е да очакваме наличието на подобно явление и в древна Гърция.

Такава постановка на проблематиката ни ориентира към т. нар. Тезеев синойкизм и към т. нар. Тезеева конституция в древна Атика. В литературата тези две събития се поставят в началото поне на легендарната история на Атина и напоследък се приемат като акт на формиране на Атина като ранен полис (Ю. В. Андреев¹¹). Целта, която съм си поставил в тази работа, е да очертая в най-общи линии същността на т. нар. Тезеев синойкизм, като по този начин се направи опит да отговорим на поставените по-горе въпроси поне частично, особено на въпроса, дали това именно събитие е начало на държавността в полисната ѝ форма и до каква степен това събитие е съпоставимо с държавообразователните процеси при останалите древни общества. Така би могло да се изясни какво в него има характер на универсално, световноисторическо явление за епохата на преход към класово общество и държава въобще, в частност и в Балкано-Анатолийския район в древността.

* * *

За миналото на Атика традицията съобщава много и разнообразни факти. Два са характерните мотиви, които неотменно звучат в нея. Първо, автохтонността на населението ѝ, значителният дял на пеласгите в него, вероятно асимилирани от йонийците, и, второ, незасегнатостта ѝ при дорийското нашествие, което позволило тя да се превърне в своего рода убежище за останалата част от Елада (Thuc. I, 2; Hdt. I, 57). Тя ни е оставила и един списък на древните атински царе в различни варианти, но обикновено включващ Кекропс, Кранай, Амфиктион, Ерихтоний или Ерехтей (при вариант: различни персонажи), Пандион I и II, Егей и Тезей.¹² В този си вид „листата“ на атинските царе не включва такава фигура като Йон, съгласно тра-

¹⁰ Вж. Хазанов, А. М. Класообразование: факторы и механизмы, с. 168, с. лит., и др. В българската историческа литература тази постановка получи ясна формулировка сравнително отдавна: Фол, Ал. Цит. съч.; Фол, Ал. Демографска и социална структура на древна Тракия. С., 1970, и др.

¹¹ Андреев, Ю. В. Начальные этапы становления греческого полиса, с. 9, с. лит.

¹² Сравнително най-пълно изложение на митичната история на атинския „царски период“ у Apollod., Bibl. III, 14—16.

дицията син на Креус и на дъщерята на атинския цар Ерехтей Креуса (Apollod., Bibl. I, 7, 3; Paus. VII, 1, 2—5). Към Йон възхождало делението на атиняните на 4 фили (Hdt. V, 66). Аполодор обаче свързва делението на Атика на 4 части със завоюването ѝ от четиримата синове на прогонения Пандион начело с Егей (Apollod., Bibl. III, 15, 5). Царете до Тезей включително управлявали до Троянската война, в която взели участие синовете на Тезей Демофонт и Акамонт (Apollod., Epit. V, 22). Николай Дамаски съобщава, че Тезей бил наследен от Демофонт, а след него царе били Оксинт и Тимет, и двамата синове на Демофонт; Тимет завладял престола след убийството на брат си.¹³ Съгласно традицията последният потомък на Егей бил сменен от Мелант, пришелец от Пилос (Hdt. V, 65; Paus. II, 18, 7), който бил баща на цар Кодр (Paus. VII, 1, 9). Царуването на Кодр се отнася във времето на първото нашествие на дорийците в Атика, при отблъскването на което той загинал.¹⁴

Още в миналия век се отбелязва, че цялата линия на атинските царе от Ерехтей до Тезей е матрилинеална, нито един от управляващите в Акропола царе не бил роден в Атина.¹⁵ Ситуацията е твърде характерна за по-древните, още военнорепубликански общества, като тук са преплетени най-различни митологични представи, широко разпространени в Балкано-Анатолийския район, включително онази за владетеля чужденец. Тезей е особено типична фигура в това отношение. Според митовете той два пъти върши т. нар. вълшебно пътешествие: първо до Крит, за да се пребори с Минотавъра (Apollod., Epit. I, 7—11), втори път — слизайки заедно с Перитой в царството на мъртвите (Apoll. Rhod. I, 101—104; Apollod., Epit. I, 23). Това го представя като герой, свързан с природната цикличност. Част от тези подвизи на Тезей са представени върху т. нар. Олтар на Състраданието.¹⁶ Тук следва да се отбележи присъствието на сцени от посочените по-горе митологични разкази за Тезей, както и такива, представляващи някои типични примери на царска митология и ритуалност. Например Медея, учеща дъщерите на Пелий да върнат младостта му, като сварят разсеченото му тяло в котел (мотивът за

¹³ Nic. Damasc. ap. Exc. De insid., p. 17, 6. Цит. по: В е с т н и к древней истории, 1960, № 3, с. 263.

¹⁴ Срв. за приблизителната датировка на управлението на цар Кодр и за трактовката на образа в официалната атидография: Жебелев, С. А. Царь Кодр. — Д о к л а д ы Академии наук СССР, 1929, с. 205, и сл.

¹⁵ Töpffer, J. Attische Genealogie. Berlin, 1889, S. 162. Цит. по: Колобова, К. М. К вопросу о возникновении афинского государства. — В е с т н и к древней истории, 1968, № 4, с. 45.

¹⁶ Описание на олтара: Колобова, К. М. Древний город Афины и его памятники. Л., 1961, с. 241—248.

периодичното космогонично умиране и възраждане на природата и социума, олицетворени от царя).

Тезей неслучайно присъствува в изображенията от този олтар; в традицията за него се сочи, че изобретил мирните договори.¹⁷ Картината се изяснява от сведението на Павзаний (I, 18, 3), че празникът Синоийкия, установен от Тезей, се откривал пред древния Пританей, на север от Акропола, пред статуята на Ейрене. Ш. Мишел отбелязва по този повод: „Макар че Павзаний не го казва, няма да е дръзко да се предположи, че Мирът е имал олтар в Пританей, както Хестия“¹⁸. Това очертава известна връзка между изложените данни, особено като се има предвид и фактът, че празникът Синоийкия се е чествувал в началото на годината. Както се установява по данните от поемата на Стаций „Тиваида“, олтарът се намирал в митологичния център на града (*urbe media*)¹⁹, в най-почетното място на Свещената агора, и от него се измервало разстоянието на пътищата в Атика. Играейки по този начин ролята на *axis mundi*, олтарът явно е дублирал в някои характеристики древния Пританей с неговата определеност на ритуален и управленски център на социума, дом на Великата богиня майка (Хестия), която според митологичните представи връчва властта на царете. От друга страна, участието на Тезей като централно действащо лице в посочените по-горе митове на вълшебно пътешествие, бикоборство и пр. се обяснява добре на фона на представянето му от традицията като основател на Синоийките, един локализиран на Нова година празник. Тезей се оказва свързан в такъв случай с акта на космогонично възраждане на природата, осмислян в социален план като раждане и периодично обновяване и на социума. Тезей в тази си роля явно е социоустроител, което обосновава по логиката на митологичното мислене властта му. Вероятно по подобен начин е била обоснована властта и на останалите митични царе на Атина. Тезей следователно е типично митологична фигура, която, съдейки по това положение на нещата, едва ли е исторически достоверна, както приема М. Сакелариу.²⁰

Характерно е и обстоятелството, че 12-те божества от ол-

¹⁷ Плиний Старий. Вопросы техники в *Naturalis Historia*. — Вестник древней истории, 1946, № 3, с. 276 (кн. 7, 56/57).

¹⁸ Michel, Ch. Synoikja. — In: Ch. Daremberg, M. E. Saglio. *Dictionnaire des Antiquités greco-romaines*, t. IV, p. 2, p. 1589.

¹⁹ Цит. по: Колобова, К. М. Цит. съч., с. 242.

²⁰ Sakellariou, M. La situation politique en Attique et en Eubée de 1100 à 700 avant J.-C. — *Revue des Etudes Anciennes*, LXXVIII—LXXIX, 1976—1977, p. 18—19, n. 56, с препратка към друга негова работа, станала недостъпна за нас.

тара могат да бъдат алюзия за 12-те годишни времена, 12-те града на Кекропс и т. н., то те могат да бъдат и олицетворение на 12-те части на соцнума, спрямо които Тезей противостои като „велик тринадесети“²¹, което дава интересна характеристика за мястото на Тезей в управленския апарат на досолонова Атика. Феаките като особено типичен паралел на явлението (Hom., Od. VIII, 309 и сл.) го представят като свидетелство за съответен тип обществено устройство, особено ако се има предвид, че в някои традиции в Балкано-Анатолийския район 12-те месеца или 12-те години са срокът за ритуално царуване, след което следвало ритуална смяна на владетеля.²² Така, от една страна, Т. Уебстър приема града на феаките за „микенска приказна страна“²³, а, от друга, за него Схерия е образец на архаичен полис.²⁴ При това, ако Схерия е митологичният отвъден свят,²⁵ то това дава типичен случай, в който отвъдният свят е представен със земните параметри на идеален протополисен колектив, в който царят все още се подчинява на ограничаващи властта му военно-демократични отношения. Разбира се, това ни сравнение с града на феаките може да има стойност само доколкото съгласно традицията 12-те града на Кекропс в Атика били сравнително самостоятелни, самоуправляващи се колективи, чиято самостоятелност Тезей обаче лишил от съдържание. Може би затова за Тезей е характерна еволюция, която го е превърнала в типичен образ на цар, за да зазвучи в късната традиция, достигнала дори до Волтер, мотивът за вечното наказание на Тезей — да стои седнал върху стол — в ада. В случая Волтер цитира Вергилиевата „Енеида“²⁶. Изглежда обаче, че още в античността вече не е била разбрана логиката и символиката на митовите, разказвани за Тезей. Този седнал цар, разбира се, не непременно Тезей, виждаме върху една атическа ваза от VI в. пр. н. е., отново в ритуална сцена на връчване на един от символите на властта — лъка на млад герой — воин, също една типична царска ритуалност, както добре го изяснява Е. А. Савостина²⁷, но ритуалност, вършена не от варварски цар, както приемат А. Алексеев и Е. А.

²¹ Срв. Н. Миrowsкий, А. И. Эгруски. От мифа к истории. М., 1983, с. 111. Други примери от този род: пак там, с. 110—111.

²² Срв. за лидиеца: *Алиат*. Hdt. I, 19—21.

²³ Webster, T. V. L. From Mycenae to Homer. New York, 1959, p. 108, 123.

²⁴ *Ibid.*, p. 157.

²⁵ Ярхо, В. Феаки. — Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. II. М., 1982, с. 559.

²⁶ Текстът у Волтер: Sedet oeternumque sedebit Infelix Theseus. *Волтер*. Философски речник. Варна, 1982, с. 185—186.

²⁷ Савостина, Е. А. К символике изображения лука на Боспоре. — Советская археология, 1983, № 4, с. 52; 53, рис. 7; с лит.

2 Трудове на ВГУ, т. XXIII, кн. 3

Савостина, а от атически владетел в ритуално облекло, което заради пеласгийските традиции на областта е имало известна близост с „варварското“.

В тази връзка, съдейки по данните на традицията за присъствие на пеласгийско население в Атика, мисълта на Л. Жерне, че аристокрацията в Гърция наследява една много стара егейска традиция,²⁸ може да означава, че тук приемствеността в етнокултурно отношение е могла да бъде и спрямо пеласгите, включително в социално-икономическата сфера. Съзнанието на атиняни, че в известен смисъл йонийци и пеласги са идентични (Hdt. I, 56), е показателно. При това в тази насока може да се отдаде не само на значителните заемки в областта на религията и материалната култура,²⁹ но и в областта на социалния живот. В случая имаме предвид характерното за йонийците деление на 4 фили, съпоставимо с реални от социалния живот на атическите пеласги. Родството на атическите пеласги с лемнеските тирсени съгласно твърденията на Херодот и Тукидид (Hdt. I, 57; Thuc. IV, 109) се потвърждава от факта, че Хитения (име за атическия Тетраполис) е производно от етруското числително име Huth 'четири'.³⁰ Това означение не е случайно, то е в резултат на митологичните представи за ограниченото културно пространство на социума посредством четири страни съобразно четирите посоки на света, откъдето и представата за града като четириъгълник или квадрат, ограничен с четири стени. Подобен е случаят и с ликийската дума *teteri*, означаваща полис, и други подобни думи в анатолийските индоевропейски езици³¹: какъвто е случаят и с

²⁸ Gernet, L. *Anthropologie de la Grèce ancienne*. Paris, 1968, p. 336 sqq. Срв. по отношение вероятната етногенетична връзка пеласги — йонийци, долавяна по лингвистичния облик и принадлежността на етнонима йонийци, както и по наличието в атическия пантеон на пеласгийски по произход култове: Chadwick, J. *The Ionian Name*. — In: *Greece and Eastern Mediterranean in Ancient History and Prehistory*. Berlin—New York, 1977, p. 106—109; Попов, Д. Артемида Брауро (Една трако-пеласгийска богиня). — Известия на Българското историческо дружество. Кн. XXXIV. С., 1982.

²⁹ Срв. Блаватская, В. Греческое общество второго тысячелетия до новой эры и его культура / М., 1976, с. 30—31, 32, с. лит.; Ognenova-Marinoва, L. *Thracia Pontica*. — In: *Thracia Pontica*. I. Sofia, 1982, p. 77—78, с. лит.; Carnou, A. *Etyma pelasgica*. — *Antiquité Classique*, v. 24, fasc. 1, pass. Интересно е, че А. Карноа и А. Ван Виндекенс определят пеласгийски произход за такива термини от социално-икономическия живот в гръцки език като: βασιλεύς, τύραννος, букв.: силен човек. За тази дума срв. Немировский, А. И. Цит. съч., с. 31 (ἄρχω, ἀτήν — роб, домашен слуга), и др.

³⁰ Bethe, E. *Die Sage vom Troischen Kriege*. Homer — Dichtung und Sage. Dritter Band. Leipzig — Berlin, 1927, S. 160—161.

³¹ Топоров, В. Н. К семантике четверичности (анатолийское * — тец-и др.). — *Этимология*. 1981, М. 1983, с. 111, 122—124.

бесите — тетракорите в древна Тракия, където, както и в Атика, представата за четворичността на социума е съотнесена към установилата се представа за създалата се в неговата територия поселищна система. Отделен въпрос е до каква степен тези пеласгийски представи са били заети от йонийското население на Атика, което е могло да има и свои представи от този род. Важното е да се засвидетелствува наличието у тукашното пеласгийско население на социална практика, отразена в характерен митологичен модел на социума, което предполага значително развитие на държавообразователните процеси в това общество. Разбира се, тези представи са всеобщо разпространени, но запазването на името Хитения и въобще на общността като четириградне сочи все пак известна приемственост между йонийското и пеласгийското население на Атика.

Една друга характеристика, която хвърля мост между културноисторическия облик на трако-пеласгийското абантско население и на атиняните на Тезей, е характерната прическа „тезеида“, носена и от атиняни, и от абанти.³² Че тази прическа е аристократичен белег и че вероятно има своето значение в кръга символи на раннокласовата идеология, се долавя добре на фона на твърде разпространената в Балкано-Анатолийския район определеност на украшенията за глава като белег за социалното положение и полагащите се привилегии, включително за трако-пеласгийския свят. Отличителното е, че това нарежда идеологията, обслужваща т. нар. Тезеев синоикизъм, сред етнически обогрените, типични за трако-пеласгийската етнокултурна среда. В Атика прическата „тезеида“ вероятно е идентична с описаната от Тукидид (I, 6, 3) — закрепвала се с помощта на златни „щурци“ и била носена от богатите. Щурецът също е символ в случая, имащ определена митологична семантика, и вероятно е свързан с представите за цикличността в природата (залеза), отнасяни обикновено към слънчевото божество.

С редица свои характеристики в традицията Тезей се очертава като фигура, която надраства останалите митични царе на Атика. От една страна, борбата му с противниците на възцаряването му — рода на Палантидите, се възприема като свидетелство за преход към патриархални обществени отношения в древна Атика.³³ От друга страна, с Тезей се свързват редица промени в социалния и политическия строй на Атика, т. нар. Тезеев синоикизъм и Тезеева конституция. За съжаление сведенията за

³² Plut., Thes., 5 Срв. още: Фол, Ал. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. VI. Ефор: „Общи дела“. — Годишник на Софийския университет. Исторически факултет. Т. 72, 1978. С., 1982, с. 8.

³³ Колобова, К. М. К вопросу о возникновении афинского государства. . . , с. 46, с лит.

тях са твърде бедни. Началото на Аристотеловата „Атинска полития“, където се е говорело за Йон, Тезей и др., не е запазено и за него се съди според В. Бузескул³⁴ по вече известните цитати и фрагменти от трактата, от едно извлечение на Хераклид, по забележките и указанията, направени мимоходом в следващите отдели на съчинението. Тези сведения се допълват и от данните на някои други антични автори.

Съгласно античната традиция Тезей разделил населението на Атика на три съсловия: евпатриди, геомори и демиурзи, и освен това съсредоточил управленските органи в Атина и създал общодържавни религиозни празници.³⁵ Тази дейност Тезей извършил в качеството си на митичен владетел - реформатор. Изворите съдържат значителни късни внушения с политическа злободневност,³⁶ което много усложнява анализа, особено що се отнася до историческата достоверност на събитието. Трябва да се съгласим с Н. Н. Либан, че синоикизмът като социално-политическо преобразование получил слаб отзвук в традицията и че у Тукидид (II, 15) дело на Тезей е само политическото обединение на Атика. Социалната борба, съпровождаща тези промени, била забравена или се разбирала от политическа гледна точка.³⁷ Впечатление прави най-вече обстоятелството, че в изворите дейността на Тезей е представена като еднократен акт в разцвета на дните му. Еднократността тук буди съмнения и тя най-вероятно се дължи на обичайния за митологичните исторически разкази фолклорно-епичен подход — продължителни исторически процеси да бъдат представяни като еднократни актове на митичен реформатор.³⁸ Тази особеност е била подсилена, но не и отхвърлена от обстоятелството, че традицията за Тезеевите дела е била използвана с оглед политическите тежнениа на V в.

³⁴ Бузескул, В. Афинская полития Аристотеля как источник для истории государственного строя Афин до конца V в. Харьков, 1895, с. 278.

³⁵ Plut., Thes., 24—25; Arist., Ath. polit., 13, 2; 41, 2; Thuc. II, 15; Strab. IX. 1, 2. Срв. за Тезеевия синоикизъм и Тезеевата конституция: Томсон, Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. Т. I. Доисторический Эгейски мир. М., 1958, с. 358—366. Колобова, К. М. Возникновение и развитие Афинского государства (X—VI вв. до н. э.) На правах рукописи. Изд-во ЛГУ, 1958, с. 6; Бузескул, В. Цит. съч.; Sakellariou, M. Op. cit., p. II, n. 1, и посочената в тези работи литература.

³⁶ Geisau, H. v. Theseus. — Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike. Fünfter Band. München, 1975, pass.; Томсон, Дж. Цит. съч., с. 366, с. лит., и др.

³⁷ Либан, Н. Н. Социальные противоречия в Аттике в VIII—VI вв. до н. э. в ходе становления государства. — В: Древний Восток и античный мир. М., 1972, с. 96.

³⁸ Вж. Топоров, В. Н. История и мифы. — Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I. М., 1980, с. 572—574, с. лит.

пр. н. е., както стана дума по-горе. Класиката вече е време, в което повсеместно се шири едно явление, което условно можем да наречем дезактуализация на митологията.³⁹ Въпреки това обаче митологията е добър помощник в „политическата пропаганда“ на социалните сили на епохата. Добре известен е примерът с Пизистрат, който се опитал да внуши на демоса, че богинята Атина е тази, която му връчва властта (Hdt. I, 60).

Тезеевото разделяне на обществото на съсловия все още се обсъжда, като социално-икономическото съдържание на наименованията им е и досега спорно. Според нас съдържанието, което влага Е. Вил в тези термини, е приемливо и то отговаря най-общо на положението в досолонова Атика съгласно описанието на изворите.⁴⁰ Л. Жерне счита, че тричастността на обществото, въведена от Тезей, е късна интерполация у античните автори, дължима на перото на теоретиците от следващите епохи, проектиращи в миналото идеала за concordia ordinum от IV в. пр. н. е.⁴¹ Възможно е обаче в случая да става дума за древни митологични представи за тричастността на социума на основата на разделението физически, административен (воински) и умствен (жречески) труд, установявани за епохата на индоевропейското единство от Ж. Дюмезил, Е. Бенвенист, В. В. Иванов, В. Н. Топоров и др.⁴² Тези представи в хода на развитието, изглежда, са били осмислени с оглед противопоставянето еватриди, геомори и демиурзи, но те водят в една поне военнадемократична древност, докато традицията за централизацията на Атика от Тезей ясно повествува за последната брънка от развилите се процеси: за сравнително по-късния спрямо Тезеевото съсловно деление на обществото синоикизъм, израз на завършващи държавообразователни процеси.⁴³ Това на свой ред означава, че Тезее-

³⁹ Срв. напр. *Eliade, M. Aspects du mythe*. Paris, 1963, p. 10.

⁴⁰ *Will, E. La Grèce archaïque*. — In: Deuxième conférence internationale d'histoire économique. Aix-en-Provence, 1962, Volume I. Commerce et politique dans l'antiquité. Paris, 1965, p. 89—94, с лит.

⁴¹ *Gernet, L. Les dix archontes de 581*. — *Revue Philologique*, 3-е sér. XII (1938), pp. 216 sqq. Цит. по: *Will, E. Op. cit.*, p. 90, n. 4.

⁴² Вж. напр.: *Dumezil, G. L'Idéologie tripartite des Indo-Européens*. Bruxelles, 1958, и др.; *Сыркин, А. Я., Топоров В. Н.* О триаде и тетраде. — В: Летняя школа по вторичным моделирующим системам. Тезисы докладов. З. Тарту, 1968; *Топоров, В. Н.* О числовых моделях в архаичных текстах. — В: Структура текста. М., 1980. И. М. Дьяконов приема със скептицизъм тезата на Ж. Дюмезил за тронично социално-кастово деление в епохата на индоевропейското единство, т. е. още в епохата на неолита; той го счита валидно в най-добрия случай само за някои индоевропейски народи (*Дьяконов, И. М.* Введение. — В: Мифологии древнего мира. 1977, с. 52).

⁴³ За синоикизма в този смисъл като акт на формиране на полиса: *Андреев, Ю. В.* Цит. съч., с. 9, бел. 20, посочената по-стара литература.

вата дейност на социоустроител съсредоточава съдържанието на продължителен исторически период с настъпилите изменения в него, схванати като еднократен акт от традицията, и че тя е многопластово явление, което представлява отражение на държавообразователните процеси в Атика в съзнанието на нейните жители, респективно у предалите го по-късни гръцки историци, но отражение чрез средствата на легендарния митологичен разказ. Що се отнася до природата на синоикизма, той е означавал съсредоточаване в политическия център на областта на управленския апарат. По отношение заселването на конституиралия се политически център на областта той вероятно е включвал избирателно нейното население, главно аристократичните родове⁴⁴, т. е. онази група от хора, която била заета с управленските функции, и респективно нейната непосредствена социална база (воини и др.).

Характерът на Тезеевото социално дело се долавя и по твърдението на Плутарх (Thes. 25, 2), че Тезей в момента на синоикизма връчил култовете на новата общност в ръцете на евпатридите,⁴⁵ което дало на последните и религиозна власт. Едновременно те получили военнополитическа власт в резултат на пораншното разделение на общността на 4 племена, т. е. в резултат на преустройството на старата родово-племенна организация на военни релси, като начало на новосъздадените организационни единици застанала аристокрацията.⁴⁶ В тази връзка може да се даде право на В. Бузескул, който, анализирайки „Атинска полития“ на Аристотел като извор, стига до извода, че Аристотел различавал като два първи периода от вътрешната история на Атинската държава: първо, първоначалния строй, установен от Йон, с неговия синоикизъм и разделение на 4 фили, и, второ, Тезеевия строй, имащ за пръв път характер на полития, малко

Част от античната традиция за синоикизма с характерното за нея акцентуване върху присъщото му механично концентриране на население в политическия център на полиса вж. изложена у *Нечай, Ф. М.* Образование Римского государства. Минск, 1972, с. 44—49. Малко по-различна трактовка за синоикизма като за политическо обединение на редица полиси (а всъщност, ако следваме терминологията на Ю. В. Андреев — на протополиси) в държава вж. у *Musiölek, P.* Zum Begriff und zur Bedeutung des Synoikismus. — *Klio*, Bd. 63, 1981, H. 1, S. 207—213.

⁴⁴ К. К. Зелин сочи, че Тезеевият синоикизъм довел до преселение в долината на р. Кефис на атическата аристокрация: *Зелин, К. К.* Борьба политических группировок в Атике в VI в. до н. э. М., 1964, с. 124. Срв. *Sealey, R.* Eupatridai. — *Historia*, X, 1961, H. 4, л. 513, и др.

⁴⁵ Срв. анализа на *Колобова, К. М.* К вопросу о возникновении афинского государства. . . , с. 50.

⁴⁶ По-подробно за това: пак там, с. 50 сл.

отклонила се от истинската монархия.⁴⁷ Този по-ранен етап е отбелязан и от Фр. Енгелс, който в „Произход на семейството, частната собственост и държавата“ указва на белезите на изкуственост, които носи родово-племенната организация в Атика.⁴⁸ Разделянето на йонийците (включително атиняните) на 4 племена е изключително интересно явление и ако се върнем още веднъж на въпроса за ранната социална стратификация в Атика, то трябва да отчетем концепцията на В. Рамзей относно 4-те йонийски племена като образувания на основата на същия класификационен принцип на делене на обществото на 4 съсловия (воини, жреци, занаятчии и земеделци), което било налице и другаде в Балкано-Анатолийския район,⁴⁹ както и в Тезеевата конституция, но при тричастна форма на разделението в последната! Това ще рече, че или Тезеевата конституция е имала за предшественик конституцията на Йон, ако ги приемем за последователни събития, или че двете са в известен смисъл идентични явления, принадлежащи на различни традиции, най-вероятно на традициите от различни центрове в архаична Атика. Коя от двете догадки е вярна, засега е трудно да се реши. Важното е, че с повествованието за разделянето от Тезей на атическото общество на съловия изворите дават представа за същността на онези процеси, развили се в продължителната епоха на преход към класово общество и държава, които довели до противопоставянето аристорация — редови общинници. Това е процес, лежащ в основата на събитията от тази епоха, както вече видяхме, на който митичният владетел дал завършен вид посредством законодателен акт, приписван му от късната историческа традиция по образа на законодателствата на гръцката полисна държавност. Нека отбележим и типологията на формиралата се държавност, която се отличава със съсредоточаване на властта в ръцете на аристокрацията. При това положение тази държавност не може да се приеме за аналогична на държавността в класическия гръцки полис, за която е характерен известен компромис спрямо демоса. Твърде показателно е в това отношение съдбата на главния управленски орган на Атинската държава по време на реформите от VII—VI в. пр. н. е. М. А. Цуканова, изследвайки още веднъж наличните данни за Ареопага в Атина,

⁴⁷ Бузескул, В. Цит. съч., с. 277—278, с лит. За политията като древна форма на държавност, прерастваща в демокрация или олигархия съгласно представите на Аристотел, срв. Доватур, А. И. О двух апориях в Политике Аристотеля. — Вестник древней истории, 1968, № 3, с. 59—60.

⁴⁸ Енгелс, Фр. Цит. съч., с. 111—112.

⁴⁹ Rimsay, W. M. Pisidian Wolf-Priests, Phrygian Goat-Priests and the old Ionian Tribes. *Journal of Hellenic Studies*, XI, 1920, p. 197—202.

установява, че той е съвпаднал със съвета на пританите от архаично време, но след Солон останал да съществува със силно орязани, дори само символични функции, без действителна политическа власт.⁵⁰

Характерно е, че обединението на Атика се е предшествувало по изрази на К. М. Колобова от редица локални синойкизми, като са известни и някои имена на царе от тези центрове.⁵¹ Изглежда, обединяването на тези протополисни образувания в Атика е било постепенен процес, като се е извършвало на етапи. В представите за процеса до Тезей включително К. М. Колобова сочи, че тези етапи са били поне три. Първо била разширена територията на Атина, включвайки района между планините Химет, Пентеликон и Месогея. На следващо място била присъединена югоизточната част на Атика с център във Форик и едва на трето място — Маратонското четириградие.⁵² При това неясно е как точно Атина е успяла да стане хегемон в областта, тъй като е известно, че култът на Тезей е пренесен в Атина с присъединяването на Маратонското четириградие.⁵³ Ако допуснем, че традицията за Йон като социоустроител е исконно атинска, а онази за Тезей — привнесена, което не е съвсем без основания, както видяхме и по-горе, и предвид изключването на Йон от царските списъци у някои антични автори, получава се твърде характерна ситуация на наслагване на две митологични традиции за началото на държавността в съответните колективи. Това, разбира се, е имало като твърде значим идеологически ефект „присвояването“ на легендарното минало на другите антически центрове от Атина, което по своеобразен начин е осветявало нейната политическа власт. По този начин Тезеевият синойкизъм на практика се превръща в сборен образ на развитието се процеси на формиране на локални протополисни центрове в Атика. При това ние видяхме в случая с Хитения, че се усвоява и негръцко наследство в това отношение, което още веднъж демонстрира доколко етно-социалните организми в древно-

⁵⁰ Цуканова, М. А. Архопаг до Солон. — Вестник Ленинградского государственного университета, № 8, 1972, вып. 2, с. 59—65.

⁵¹ Колобова, К. М. Цит. съч., с. 47, 49; Sakellariou M. Op. cit., р. 11—14, с извори и лит. Тезата на М. Сакелариу за голяма йонийска държава в Атика и Евбея още в Омирово и архаично време според нас е неприемлива.

⁵² Колобова, К. М. Древний город Афины и его памятники. . . с. 24; Колобова, М. Возникновение и развитие Афинского государства (X—VI вв. до н. э.), с. 5—6. Споменаването у Омир на дома на Ерехтей в Атина сочело според нея (Колобова, К. М. К вопросу о возникновении афинского государства. . . с. 54) обединение само в района на Педнея.

⁵³ Колобова, К. М. Древний город Афины и его памятники. . . с. 24, с лит.

ста се формират често на основата на разнородна етническа среда.

Характерно е освен това, че съсредоточаването на управленските функции в един общ за Атика център е довело до онази дистанция от народа — в прекия и преносния смисъл на думата, — която Фр. Енгелс означава като публичност на властта. Ако преди обединението на Атика са съществували по-малки политически образувания от рода на Елевзин, Тетраполиса и др., които Ю. В. Андреев окачествява, както стана дума, като протополиси, то колкото и напреднали да са били в тях преходните процеси, тясното обкръжение на родово-племенния колектив е пречило зараждащата се политическа власт да прерасне в типична публична държавна власт.

Центровете в Атика вероятно са имали характер на протополиси от екстравертен тип и са били по-скоро *refugia*, в които е резидирала аристокрацията. Те имали в подножието си зачатъци на поселища или били общо убежище за поселищата от околността.⁵⁴ Пример за такова поселище в Атика може да ни даде Ойное от границата между Атика и Беотия, който по описанието на Тукидид (II, 18, 1—2) бил по-скоро укрепен пункт, отколкото крупно поселение. Между прочем в литературата онова, което може да се нарече омиров полис, се категоризира различно именно заради различната интерпретация на археологическите данни, по които се съставя представата за него. Докато според Ю. В. Андреев⁵⁵ този полис е сравнително примитивен, все още демократичен, обитаван от родови колективи, то и в марксистко-ленинската, и в западната историография съществуват мнения, които въз основа на анализа на същия този материал отнесоха формирането на полиса в IX, дори в X в. пр. н. е.⁵⁶ Ясно е при това положение, че Омировите полиси (според удачното означение на Ю. В. Андреев — протополиси) са могли сравнително рано да изиграят ролята на цитаделни центрове на политическо господство спрямо околността, представляваща *συστήματα τῶν δήμων* съгласно определението на Страбон (VIII, 337). Оттук: патриархът, ойкистът, основателят на нов полис в разказите на древните историци според Ю. В. Андреев е само старейшина на прото-

⁵⁴ Вж. за този тип ранни протополисни поселища от Омирово време: Андреев, Ю. В. Раннегреческий полис (гомеровский период) . . . с. 26—27, с. лит.

⁵⁵ Пак там, с. 25—31.

⁵⁶ Jähne, A. Op. cit., S. 306—307; Долгоруков, В. С. Укрепления раннегреческого города. — В: Археология Старого и Нового Света. М., 1982, с. 184 и сл. Перевалов, С. И. О. Murray. Early Greece. Brighton, 1980 (рец.). — Вестник древней истории, 1983, № 2, с. 180.

полисна община⁵⁷ и е могъл да бъде ранен владетел или племенен вожд.

Във всеки случай за обединенията в Атика до Тезей може да се приеме категоризацията на Ю. В. Андреев като протополиси, чиято социално-икономическа природа най-вероятно се определя като първични центрове — най-ранни огнища на държавообразователните процеси, които поради малките си размери не са могли да дадат условия за устойчиво функциониране на новите преходни явления и поради това впоследствие се е достигнало до обединение с други подобни образувания, т. е. до политически синойкизъм. Последният вече е придал по-завършен вид на прехода към класово общество и държава — едно своеобразно проявление на философския закон за прерастване на количеството в качество.

Разбира се, този процес на постепенно нарастване на територията на държавността организъм до територията на класическия полис е протичал етапно, като след Тезеевия синойкизъм е последвало по-сетнешното включване на Елевзин, Ороп, Саламин, Елевтерия, които съгласно едно наблюдение на Г. Стар могли да запазят независимостта си, но били погълнати от политическата притегателна сила на полиса.⁵⁸ Ние видяхме освен това, че до Тезей също се броят няколко етапа на постепенно нарастване на Атина, включвайки териториите на останалите протополисни образувания в областта.

Казаното дотук е в съгласие с категоризацията на явленията у Фр. Енгелс. За Атика Фр. Енгелс поставя прехода към държава именно при Тезеевия синойкизъм, а за Рим: в извършеното в Ромулово време противопоставяне народ — патрициат,⁵⁹ като по този начин реформите на Солон и Сервий Тулий се представят като реформи в рамките на вече държавностно развитие. Това на практика се утвърждава от класиците. Фр. Енгелс посочва например, че „определянето на политическите права според имуществото⁶⁰ съвсем не било такова въведение, без което държавата не може да съществува“⁶¹.

Изложеното дава достатъчно основания Тезеевият синойкизъм да се определи като явление, представлящо не едно, а низ от събития в хода на държавообразователните процеси в края на Омировата, респективно началото на архаичната епоха в историята на древна Атика. Такава типологизация по същество

⁵⁷ Андреев, Ю. В. Цит. съч., с. 27, 30—31.

⁵⁸ Starr G. The Origins of Greek Civilization, 1100—650. London, 1962, p. 339.

⁵⁹ Енгелс Фр. Цит. съч., с. 114; 131, 134.

⁶⁰ Същност на реформите на Солон и Сервий Тулий.

⁶¹ Енгелс, Фр. Цит. съч., с. 120.

се съдържа в посоченото определение на Фр. Енгелс за Тезеовото дело като за „първ опит за създаване на държава“⁶². Традицията свързва с името на Тезей доста преобразования в Атика, което подсказва, че по сполучливата характеристика на С. П. Толстов в личността на Тезей е акумулирана работата на редица поколения от епохата на военната демокрация, или, другояче казано, в дейността му се влага съдържанието на цял период от историята на Атика, като според същия автор „революцията“ от VI в. пр. н. е. в Атика е в основни линии вече проведена от митичния Тезей.⁶³ Традицията също внушава подобна представа. Според Аристотел особеност на Драконовите закони било обстоятелството, че те били създадени за вече съществуващо държавно устройство (Arist., Polit., 1274 b, 15 — в VIII, 9). С името на Тезей следователно традицията свързва делата по формирането на новата обществена и политическа организация на обществото, дела, приписвани на едно лице, но в резултат на продължително историческо развитие.

Малко незаслужено се отхвърлят някои построения на Р. Сили относно разглежданите тук въпроси. Той счита, че до Тезей Атика се разпадала на три образувания: Маратоно-Бравронския тетраполис, Елевзин и Атина.⁶⁴ В неговата постройка смущава твърдението, че еватриди, демиурзи и геомори били названия за управляващите съсловия в посочените три области и поради това тя се отхвърля. Допускането обаче има известни основания, доколкото термините демиурзи и геомори са познати от други райони на архаична Гърция във от Атика като наименования на управляващите съсловия или висши длъжности. При това положение може да се допусне, че едва впоследствие, асоциирани с трите основни области на Атика, които били вече и „професионално“ диференцирани на аристокрацията (областта на Атина), селячество (диакриите, планинската област) и занаятчийи (паралиите, крайморските области), понятията добавят несъответстващо на първоначалното им значение смислово натоварване. Р. Сили допуска, че например еватридите биха могли да бъдат институционен реликт от епохата на тъмните векове, когато Атина се управлявала от един род,⁶⁵ което е познато като явление от редица примери от древните и късните раннокласови общества. Подчинявайки Атика, Атина приспособявала и своята,

⁶² Пак там, с. 114.

⁶³ Толстов, С. П. Цит. съч., с. 203. Срв. същото наблюдение у Цуканова, М. А. Цит. съч., с. 64; Snodgrass, A. Archaic Greece. The Age of Experiment. London, 1980, p. 35.

⁶⁴ Sealey, R. Regionalism in Archaic Athens. — Historia. В. IX, 1960, Н. 2, p. 164—165.

⁶⁵ Sealey, R. Eupatridai, p. 514.

и инкорпорираната аристокрация. Но дори Р. Сили да е прав и традицията по отношение значението на имената на Тезеевите съсловия и времето на появата им да прави фактологическа грешка, посредством тази грешка тя обаче постига едно синтезирано социологическо обобщение за същността на развилите се в тъмните векове процеси на противопоставяне родово-племенна аристокрация — родови общинници. По този начин, макар да отминава подробностите относно хода на държавообразователните процеси — на които тя не е и могла да бъде добросъвестен хроникьор, — традицията е открийла ясно същността на дейността на Тезей като социоустроител.

Изложеното дотук означава, че в Атика държавата е възникнала в много ранна историческа епоха, някъде около края на Омировия или началото на архаичния период. Наблюдението не е изненадващо: то се потвърждава от археологическия материал за Атика, съгласно който преходните процеси там се долавят още за IX в. пр. н. е., като в края на IX—VIII в. пр. н. е. аристокрацията вече е обособен социален слой.⁶⁶ Вярно е, че за VIII в. пр. н. е. археологическите свидетелства очертават картината на известно изоставане и изолация на Атика,⁶⁷ но те датират в края на века и при това Атика вероятно участва в колонизацията на Йония.⁶⁸ Богати гробници (със златни украшения и др. предмети) в атинския Керамик, респективно и в цяла Гърция, се появяват още от X в. пр. н. е., но най-много са те през VIII в. пр. н. е.⁶⁹

Данните в съвкупността си, без да навлизаме тук в повече подробности, най-общо потвърждават схемата, която дава Я. Боузек въз основа на обобщението на дотогавашния археологически материал от Атика. Протогеометричният период тук (края на XI—X в. пр. н. е.) е според него време на военна демократична обществени отношения; в края на периода се развила йонийската колонизация, след което дошла друга вълна пришълци с „балкански облик“. През по-голямата част от IX в. пр. н. е. (време на геометричния стил в керамиката) господствувала военната демокрация, но вече се формирала аристокрация. Към края на IX в. пр. н. е. настъпват промени в социалната сфера, заключаващи се според Я. Боузек в конституирането на евпатридската аристокрация като господстващ слой.⁷⁰ Вероятно към този последен период трябва да се отнесат началните етапи на явле-

⁶⁶ Боузек, Я. К истории Атики XI—VIII вв. до н. э. — Вестник и древней истории, 1962, № 1, с. 108—109, 113.

⁶⁷ Пак там, с. 112, 113; Ленцман, Я. А. Цит. съч., с. 218.

⁶⁸ Will, E. Op. cit., p. 61, p. 2.

⁶⁹ Ленцман, Я. А. Цит. съч., с. 213—214, 216.

⁷⁰ Боузек, Я. Цит. съч., с. 112—113.

нието, означавано като Тезеев синойкизъм, респективно и последните етапи на процеса, означаван като Тезеева конституция.

Що се отнася до „микенската древност“ на Тезей и делата му, това е една спорна теза. Според Л. Радермахер Тезей бил първоначално бог, изпаднал след това до положението на герой. Този бог едва ли би бил обаче с микенски произход, въпреки че името Тезей се среща в паметници на линейното Б писмо (но като лично име).⁷¹ Името е познато и по надписи от староатическите вази в по-архаичната му форма Θησεύς⁷²; етимологически то се извежда от някои изследователи от догръцкото (пеласгийско) *tēu- thēso-* силен съм⁷³, което може да бъде алузия за термин от социалния живот на пеласгийския свят. То има освен това засвидетелствувани форми и в етруските писмени паметници.⁷⁴ Датират ли тези факти делата на Тезей в микенско време? Донякъде да, като се има предвид присъствието на значителен пласт, както се установява напоследък, имена от тракийски и пеласгийски произход в паметниците на линейното Б и дори на линейното А писмо,⁷⁵ както и с оглед значителния пласт догръцка лексика в гръцки език, главно от културно-исторически характер, за което стана дума. Струва ни се обаче, че макар приемственост да е могло да има и вероятно да е имало, следва да се държи сметка за нейния характер и обхват. В комплекса сведения за митичното минало на Атика пластове сигурно са твърде много, като картината е била усложнена и от приписването на новите исторически явления на Омировата и архаичната епоха към делата на старите митологични герои и дейци, което обяснява добре защо например Тезей е едновременно и „микенска“, и архаична фигура.⁷⁶ При това положение датировката в традицията на моменти от ми-

⁷¹ Geisau, H. v. Op. cit., S. 751. Вж. още: Hiller, St., Panagl, O. Die Frühgriechischen Texte aus Mykenischer Zeit. Zur Erforschung der Linear B-Tafeln. Darmstadt, 1976, S. 77.

⁷² Гундин, Л. А. Древнейшая ономастика Восточных Балкан. С., 1981, с. 164.

⁷³ Тахо-Годи, А. А. Тесей. — Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. II., 1982, с. 502.

⁷⁴ Fiesel, E. Oese. — Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie. B. VI, 2. Stuttgart, 1937, S. 14.

⁷⁵ Срв. Van Soesberjen, P. G. Thracian personal, ethnical and topographical names in the Bronze Age Linear A and B texts from Crete and the Greek Mainland. — In: Le Monde thrace. Actes du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest 1976). Volume sélectif. Paris — Roma — Montreal — New York, 1982, p. 322—331, и други негови работи.

⁷⁶ Един показателен в това отношение пример на използване на наследи от микенския гръцки език термин от религиозния живот, не вече изцяло съобразно характеристиките на класическата гръцка религия привежда Г. Михайлов. Срв. Minailov, G. Homère comme source historique et les études thraces. — In: Contributions au IVe Congrès international de Thracologie. Sofia, 1984, p. 17, с. лит.

тичната история на Атика, включително на царуването и на делата на Тезей, във времето преди Троянската война ще означава отнасяне към легендарното минало на онези митологеми с характер на „историческа хроника“, които в представите на хората от онова време (Омировата и архаичната епоха) отговарят на случилото се, когато управляват древните им царе. Самите приписвани на Тезей социоустройващи дела, а и въобще всички подобни събития от митичната история на Атика съгласно митологичните представи са разположени в самото начало на човешката история, което в гръцката традиция е отговаряло именно на времето преди Троянската война, когато и управлявали въпросните митични царе, което обаче все още не дава действителната им хронологическа съотнесеност. Разказите за началата на Атинската държавност са според нас във всички случаи породени в една епоха на временна реставрация на първобитно-общинните отношения в Гърция след дорийското нашествие,⁷² в която повторно развилите се преходни процеси били отразени в нов пласт в цикъла митове за Тезей.

Приведените данни са достатъчни за определен извод. Ако Атика през XII в. пр. н. е. е била обединена в западащо късно-микенско политическо образувание, то според Ж. Саркади работата по обединението ѝ трябвало да бъде повторена в VIII в. пр. н. е.⁷⁸ Тази датировка може да се удрежни до известна степен, както се видя, но за VIII в. пр. н. е. обединената Атинска държава вероятно вече е била факт. Ранната датировка на държавообразователните процеси в Атика се потвърждава косвено и от твърдението на Тукидид (I, 6, 3—4), че атиняните първи се отказали от оръжието като повсеместно явление. Следователно, ако при историческата интерпретация на археологическите данни повсеместното разпространение на личното оръжие се тълкува като свидетелство за военodemократични обществени отношения,⁷⁹ логично е да се тълкува въпросното „отказване“ на атиня-

⁷² Срв. в това отношение: Папазоглу, Ф. К вопросу о преемственности общественного строя в микенской и гомеровской Греции. — Вестник древней истории, 1961, № 1, с. 37; Ленцман, Я. А. Цит. съч., с. 282.

⁷⁸ Sarkady, J. Attika im 12 bis 10 Jh. — Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. II, 1966, S. 12 f. Това мнение на Саркади е идентично със становището на Хайнет в това отношение: Hignett, C. A History of the Athenian Constitution. Oxford, 1962, p. 36. К. М. Колобова, която също датира обединението на Атика в VIII—VII в. пр. н. е. (Колобова, М. К вопросу о возникновении афинского государства...), с. 54, 55, отрича това положение на нещата, защото отнася Тезеевия синокизм в микенско време, което за нас е противоречие.

⁷⁹ Вж. например: Алекшин, В. А. Погребения с оружием в древне-земледельческих обществах. — Краткие сообщения Института археологии. Вып. 176. Москва, 1983, с. 23 и сл. За Гърция от бронзовата епоха

ните от оръжието като показател за края на тези отношения у тях, респективно като отражение в традицията на изживяването им, при това с акцент за първенство в това отношение спрямо цяла Гърция.

С. Дайъмът има следователно всички основания да свързва името на Тезей с обединението на Атика, извършило се според него през геометричния период под натиска на икономически причини: нуждата от зърно стимулирала обмена с районите-зърнопроизводители (Атика била производител главно на вино и маслини), успехите на керамиката от геометричен стил и експлоатацията на рудниците в Лаврион засилили стремежа към политическо обединение, чийто резултат бил синоикизмът.⁸⁰

* * *

В предшестващите редове съсредоточихме вниманието си върху т. нар. Тезеев синоикизъм и Тезеева конституция, установявайки, че те са многопластови явления, придобили облика на символ, съсредоточаващ съдържанието на цяла историческа епоха. Тезеевите дела на социоустроител са от голямо значение за анализа на държавообразователните процеси в древността, защото по комплекса сведения на изворите за тях, по данните за съпътстващите археологически и етнически явления може добре да се очертае картината на преход от ранните атически протополиси съгласно терминологията на Ю. В. Андреев от по-малки и по-прости по структура етно-социални организми, представляващи преддържавни надобщинни обединения, по всяка вероятност първоначално функциониращи в рамките на по-обширен военндемократичен племенен съюз,⁸¹ към по-крупни

вж. Блаватская, Т. В. Черты военной демократии в обществах Элады III—II тысячелетий до н. э. — В: Конференция „Возникновение раннеклассовых обществ“. М., 1973, 12—21. Срв. и Боузек, Я. Цит. съч., с. 108 (за Атика от Омивровия период).

⁸⁰ *Diamant, S.* Theseus and the unification of Attica. — *Hesperia*. Suppl. XIX (Mél. E. Vanderpool), 1982, p. 38—47.

⁸¹ Срв. Андреев, Ю. В. Начальные этапы становления греческого полиса. . . , с. 10, където той критикува тезата на буржоазната историография за изкристализирането на полиса в рамките на по-широко племенно съобщество или племенна държава (Stammstaat). Както видяхме, М. Сакелариу (*Sakellariou, M.* Op. cit., pass.) също представя ранното политическо развитие на Атика и Евбея като време на функциониране на обширна йонийска племенна държава. Според нас тези концепции са проява на характерната за буржоазната историография липса на критерий за разграничаване на късното родово общество от държавата.

Разбира се, тезата за крупни племенни „държави“ явно долавя някаква черта на процесите и явленията в преходната епоха, тъй като например чисто теоретически един военндемократичен племенен съюз с по-големи териториални и популационни рамки би могъл впоследствие да послужи за основа

обединения с по-сложна вътрешна структура, докато се е достигнало до формирането на обединената Атинска държава на Тезей и Кодр. Ние видяхме, че в литературата с тези ранни процеси и явления се свързва формирането на т. нар. протополиси или по-общо — на ранния полис. Според нас анализираният материал от Атика спомага да се очертае направлението на развитието на описания процес на окрупняване на тези протополиси или териториално-племенни общини, както ги означават понякога, във възхода им към градски, респективно полисни общини. В случая ще използваме една мисъл на И. Л. Маяк, която добре представя същността на нещата. Териториално-племенната община, или протополисът — предшественица на държава, сочи тя, не винаги, даже в късния ѝ вариант, се превръща в градска община, т. е. полис, и, второ, развитието ѝ най-често води към държава, но не непременно и винаги към град-държава, респективно към полис.⁸² Тази мисъл се потвърждава от обстоятелството, че, както видяхме, в Атика полисът се ражда от архаичната държавност.

На следващо място, днешното състояние на изследванията за прехода към класово общество и държава в античността, поне що се отнася до разгледания от нас въпрос за прехода в древна Атика, потвърждава с незначителни уточнения картината, очертана през миналия век от К. Маркс и Фр. Енгелс. Тази картина не може да бъде ревизирана и макар че напоследък в буржоазната литература често се сочат работите например на Ф. Бурио и Д. Русел⁸³ като трудове, доказали невъзможността гръцкото общество да е еволюирало от по-ранно предшествуващо го родово общество, тъй като в тях родово-племенната организация била изкуствена (видяхме, че тази изкуственост е отбелязана още от Фр. Енгелс), това не може да разколебае установените се в марксистко-ленинската историография представи. Едно по същество вярно и точно наблюдение у двамата автори е послужило за основа на съмнението, че въобще за полиса можело да се предполага развитие от една първоначална родово-пле-

на две, три или няколко протополисни образувания, така както в древна Месопотамия се долавят следи от шумерски племенен съюз, но все пак държавността в неговите рамки (ако териториалните му рамки не са преживели процес на разрастване, като все пак е бил запомнен старият, по-късно станал ритуален център) възниква в по-тесните граници на ранните номове (по терминологията на И. М. Дьяконов) или патесиати (според по-старата терминология) от протополисния период (срв. Дьяконов, И. М. Протополисни период в Двуречье. — В: История древного Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. 1. Месопотамия. М., 1983, с. 143, и др.). Самият племенен съюз обаче още не е държава.

⁸² Маяк, И. Л. Цит. съч., с. 27.—28.

⁸³ Bourriot, F. Recherches sur la nature du génos. Lille, 1977; Roussot, D. Tribu et cité. Paris, 1976.

менна общност, общност с родово-племенна организация от класическия тип, характерен за първобитнообщинната обществено-икономическа формация.⁸⁴

Следва да отбележим, че Тезеевите дела на социоустроител се нареждат в редицата на цяла една група социално-икономически промени, отразени в изворите, сред които са предшествуващото ги преустройство на родово-племенната организация под влияние на новите процеси и явления през преходната епоха, приписвано на Йон; последвалото ги формиране на навквариите, функционирали в дополисният период от историята на Атика (тъй като например според традицията по време на заговора на Килон Атинската държава била управлявана от пританите на навквариите, а колегиата на 9-те архонти още не съществувала⁸⁵; създаването на архонтата; конституцията на Дракон и др. Ние се спряхме обаче по-подробно именно върху дейността на Тезей, защото тя е отражение, както видяхме, на вече завършили държавообразователни процеси. Спряхме се на нея и защото митологичната ѝ обосновка намира сравнително широки паралели в данните най-вече за Балкано-Анатолийския район, в който различните етнически традиции съдържат сведения за митологични модели на социума от типа на този на Тезей⁸⁶; за социоустроители от типа на митологичния Саон от остров Самотраки, който разделил народа си на 5 фили и му дал закони (Diod. V, 47—48); или за царе-ойкисти от типа на гръцките основатели на колонии, представа, която най-вероятно е възникнала под влияние на характерното положение в ареала, в който типично държавно-политическо или поне преходно обединение е бил сравнително ограниченият по териториален и популационен обхват протополис, данни за какъвто съществуват и за Трояда, и за

⁸⁴ Срв. напр. *Roussel, D. Op. cit.*, p. 17—18, където той развива мисълта, че имало епохи и в средновековието, и в древността, когато принципът на родство добивал голямо място в организацията на обществото, но това не означавало, че подобни родствени групи били в основата на някаква еволюция или че те израствали от развитието на племенните общества, още повече че за Гърция от времето на т. нар. тъмни векове генезът (родът) бил „une sorte de serpent de mer“ (своего рода морски змей, т. е. бил призрачен). Духовито казано, но защо ги е имало тези епохи, Д. Русел, след като отхвърля най-вероятния отговор, не е в състояние да даде свой.

⁸⁵ *Строгецкий, В. М.* Геродот и Алкмеониды. — Вестник древней истории, 1977, № 3, с. 150, с извори и лит.

⁸⁶ Срв. анализа на сведението на Псевдо-Аристотел за тиренската Ойнарея у *Цымбурский, В. Л.* Итало-етруский миф о Великой горе по античным источникам. — Вестник древней истории, 1984, № 4. За Италия ли става дума в това сведение? Във всеки случай нека посочим някои имена от същия корен в Балкано-Анатолийския район: Ойноне от Маратонския тетраполис в Атика; Ойнона като древно название на Егина у Пиндар (Nem. IV, 4, 6; срв. също: Nem. V, 16; VIII, 7) и Херодот (VIII, 46).

Лемнос, и за Егейска Тракия,⁸⁷ които тук няма да разглеждаме поради ограничения в обема. Спряхме се именно на Тезеевия синойкизъм, защото в Атика се установява, както видяхме, значителен пласт заемки от трако-пеласгийския свят, включително и по отношение държавообразователните процеси, ако се съди по данните за Маратоно-Бравронското четириградие. И защото, на трето място, мисълта на И. Л. Маяк, че протополисът се развива към държава, но не винаги към град-държава, респективно към полис, ни демонстрира възможността да изведем онзи по-нисък етап на държавообразователните процеси, който бил характерен за онези държавности на древността, които не достигнали до полисно социално-икономическо устройство, за което Тезеева Атика дава отличен пример.

Всичко това очертава Тезеевия синойкизъм като типологичен модел, по който се е извършвал преходът към класово общество и държава в Балкано-Анатолийския район в древността независимо от степента на напредналост и завършеност на процесите в отделните центрове. И ако в последните сведения изворите не отиват по-далеч от указания за разделяне населението на племена от митичен социоустроител, за култово отграничаване територията на социума или за получаване на законите от боговете, то все пак ние можем да приемем, че процесите, развивали се в тези центрове, са същите, както в Тезеева Атика, защото, както видяхме, онова, в което тя ги „надраства“, т. нар. Тезеева конституция, т. е. разделянето на населението на селовия и централизацията на цялата област, е приписано на дейността на една единствена легендарна личност от по-късната историографска традиция. Последната естествено е била в състояние да съсредоточи в образа на Тезей спомена за много повече исторически процеси, отколкото това би могло да стори митологичната традиция в останалите центрове на Балкано-Анатолийския район, тъй като историографската традиция е боравела със социологически знания от по-висока степен.

В това се състои и общотеоретичното значение на направените наблюдения, съгласно които формирането на архаичната гръцка държавност е типологичен модел на формирането на държавността въобще в неполисния древен свят (отличаващо се обаче с ограничени протополисни рамки на центровете на преход към класово общество и държава), което ще означава, че формирането на държава ще се извършва не точно по образца

⁸⁷ Сrv. съпоставката между Тезеева Атика и Тракия с оглед интересувашата ни тема у *Фол, Ал.* Гръцки извори за историята на древна Тракия. III. Тракия в Тукидидовата „Археология“, I, 2—12, и II, 14—17. — Годишник на Софийския университет. Исторически факултет. Т. 68. 1974. С., 1979, с. 19.

на „реформените“ актове на Ромул или Тезей, но по сходен в същността си в типологично отношение начин. Същността на държавообразователните процеси от типа на Тезеевия синойкизъм е в противоположанието на родово-племенната аристокрация на редовите общинници, като самите държавообразователни процеси завършват с най-ранните конституирания на публична власт на основата на това антагонистично противопоставяне между аристокрацията и общинници.

Следователно примерът с Тезеевия синойкизъм може да се универсализира до известна степен. Това се потвърждава впрочем и от данните за преходните процеси и формирането на държавност в древен Рим, които са изключително сходни с онези в Атика с неизбежните специфики. Анализът на И. Л. Маяк е показателен в това отношение.⁸⁸ Като цяло Тезеевият и Ромуловият синойкизъм са явления, които сравнително подробно свидетелствуват характера и същността на държавообразователните процеси в древността и затова от огромно значение е анализа им. Това, както стана дума, е отбелязано още от Фр. Енгелс в труда му „Произход на семейството, частната собственост и държавата“. Следователно съвременните постижения на историческата наука потвърждават изводите на Фр. Енгелс, което още веднъж сочи актуалната им методологическа стойност с оглед занимаващата ни тема: държавообразователните процеси в древността.

Излагайки тези изводи, оставаме с пълното съзнание, че всички набелязани въпроси и вероятни решения са все още спорни и подлежат на по-нататъшна разработка. Изложените тук изводи най-общо дават само възможната перспектива за по-нататъшното им решаване.

⁸⁸ За И. Л. Маяк: „Времето на управление на тези двама царе (Ромул и Нума) е важен рубеж. . . и защото в това време отчетливо се набелязват процеси, водещи Рим от първобитността към архаичната държава“. По-нататък: „ . . . именно в управлението на първите царе се изявяват обществените форми, съпътстващи формирането на римската държава и хвърлящи светлина върху генезиса на римския полис“ (Маяк, И. Л. Цит. съч., с. 4).

ПЕРЕХОД К КЛАССОВОМУ ОБЩЕСТВУ В ДРЕВНОСТИ:
НА ПРИМЕРЕ ТЕЗЕЕВА СИНОЙКИЗМА
В АРХАИЧЕСКОЙ АТТИКЕ

Стефан Йорданов

Резюме

В статье исследуются проблемы перехода к классовому обществу и государству на основе примера с так называемым Тезеевым синойкизмом в архаической Аттике. Рассматривается сущность явления, его хронология и т. д., в то же время эти аспекты исследуются на фоне процессов образования государства в древней Греции и в известной степени в целом Балканско-Анатолийском районе с начала I тыс. до н. э. Автор оспаривает установившийся взгляд, что Тезеев синойкизм является отражением традиции формирования раннего полиса и что полис вообще порождается непосредственно родовым строем. Одновременно с этим высказывается мнение, что рассматриваемое событие представляет регистрацию рождения архаичной афинской государственности, которая переросла в полис лишь после так называемой демократической революции VII — VI вв. до н. э. В статье делается попытка представить Тезеев синойкизм как явление многопластовое, как обобщение содержания целой исторической эпохи средствами фольклорно-эпического мифологического метода в изображении исторических событий. Тем самым традиция достигла известного социологического обобщения и по вопросу о сущности процессов переходной эпохи. Эта мысль подтверждается и марксистской методологией. Подобное обобщение, вместе с характерными параллелями социальной деятельности Тезея в мифах Балканско-Анатолийского района и в традиции царского периода в истории древнего Рима, превращает Тезеев синойкизм в своего рода универсальную типологическую модель процессов образования государства в древности.

LA TRANSITION VERS UNE SOCIÉTÉ
DE CLASSES DANS L'ANTIQUITÉ: L'EXEMPLE DU SYNECHISME
DE THÉSÉE DANS L'ANTIQUITÉ ARCHAÏQUE

Stéphane Jordanov

R é s u m é

Le présent travail étudie la transition vers une société de classes à l'époque antique sur l'exemple du synéchisme de Thésée dans l'Attique archaïque. L'essentiel du phénomène, sa chronologie etc. sont envisagés dans la perspective de la formation des États de la Grèce ancienne et dans toute la région des Balkans et de l'Anatolie au début du 1er millénaire av. J. -C. L'auteur s'oppose à l'opinion que le synéchisme de Thésée est un reflet dans la tradition de la formation de la cité et que la cité vient directement de la société primitive et défend la thèse que l'événement étudié est le constat de la naissance de l'organisation étatique d'Athènes ancienne, et qui ne se transforme en cité qu'avec les révolutions appelées démocratiques au VIIe et VIe s. av. J. -C. Le travail essaie de tracer le synéchisme de Thésée comme un phénomène polyvalent, englobant le contenu de toute une époque, décrivant les événements historiques par des procédés épiques folkloriques, à travers lequel la tradition a atteint une certaine synthèse sociologique des processus à cette époque de transition, qui garde sa validité même vis-à-vis de l'opinion marxiste sur ce problème. Cette synthèse, avec les parallèles de l'activité sociale de Thésée dans les mythes de la région des Balkans et de l'Anatolie aussi bien que dans la tradition de la période monarchique de Rome, font de cet événement un soit disant modèle typologique universel de la formation des États à l'époque antique.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
RECORDS OF THE DEPARTMENT OF CHEMISTRY
1892-1900

The records of the Department of Chemistry at the University of Chicago, from 1892 to 1900, are arranged in chronological order. The records consist of reports, minutes, and other documents. The reports are arranged in chronological order, and the minutes are arranged in chronological order. The records are arranged in chronological order, and the records are arranged in chronological order.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Исторически факултет

Том XXIII, кн. 3

1985—1986

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XXIII, Iivre 3

Faculté d'Histoire

1985—1986

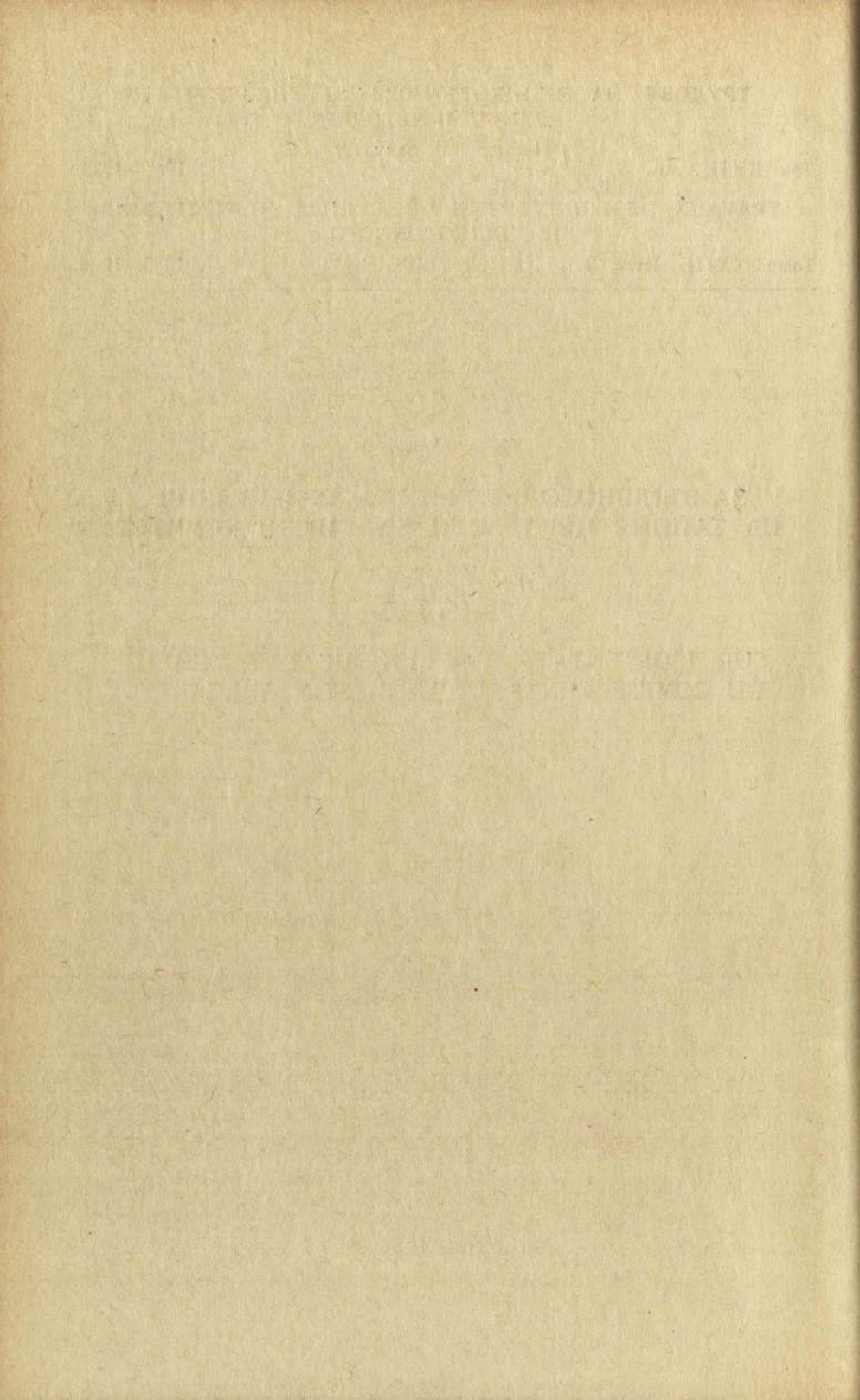
Иван Стоянов

ЗА ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКАТА ОРИЕНТАЦИЯ
НА ТАЙНИЯ ЦЕНТРАЛЕН БЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ

Ivan Stojanov

SUR L'ORIENTATION POLITIQUE EXTERIEURE
DU COMITE CENTRAL CLANDESTIN BULGARE

София, 1986

Политическите организации на българската емиграция през периода на Възраждането са малко на брой, но независимо от това не всички въпроси, свързани с тях, са изяснени напълно. Съвременната историческа наука отдава предпочитание на някои от тях, а към други е все още в дълг поради една или друга причина. Това важи с особена сила за Тайния централен български комитет (ТЦБК). Идеите, които защитава тази организация, и определянето ѝ като „прозападно ориентирана“, предопределят едно с нищо неоправдано пренебрежително отношение, което съществува в изследванията, опиращи в една или друга степен до нея. Дуализмът пък, защитаван от комитета, довежда до окачествяването на тази идея като „политически фарс“, „позорна“, „политическа глупост“ и т. н. Стига се дори дотам да се твърди, че ТЦБК оказал вредно влияние върху развитието на националреволюционното движение. При това положение отрицанието и най-вече порицанието са основното, с което историческата ни наука е „дарувала“ тази организация. Но в последните изследвания на българските историци в областта на Възраждането съвсем справедливо се отбелязва, че порицанието и отрицанието „не принадлежат към задачите и правата на науката за миналото. Всяко историческо явление се ражда в сложна обстановка и ако не вземем предвид нейните компоненти, които определят условията за възникването на даденото явление, предварително осъждаме на непълнота, неточност или направо на неадекватност и неубедителност характеристиката и преценките за него“¹.

Независимо от всичко за ТЦБК се споменава и пише в значителна по обем литература.² Но само проф. Ал. Бурмов е посве-

¹ Шарова, Кр. Проблеми на Българското възраждане. — В: Проблеми на Българското възраждане. Изследвания по българска история. Т. 6. С., 1981, с. 29.

² Димитров, Г. Княжество България. Историческо, географическо и етнографско отношение. Ч. I. С., 1894, с. 426—427; Каранетров, П. П. Адрес и Мемоар до Султана (1866 и 1867 г.) — „М и с ъ л“, г. V, 1895, кн. IX—X, с. 910—925; С б и р к а от статии. С., 1898, с. 266—283; Приноси към революционната ни история. — „Б ъ л г а р с к а с б и р к а“, г. VIII, 1901, кн. II, с. 114—116; З а и м о в, Ст. Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов. С., 1895, с. 18—28; 202—220; Кисимов, П. Исторически работи. Моите спомени. Ч. II. С., 1900, с. 50—55; Ч. III. С., 1901; Полк. Краев.

тил специално изследване на създаването и дейността му.³ Що се отнася до неговата идеология, тя е неизяснена,⁴ въпреки че почти всички автори, засягащи този проблем, го смятат за решен. Не е защитена аргументирано и външнополитическата ориентация на тайния комитет, независимо че съществува доста солидна изворова основа. Значителна част от авторите, засягащи този въпрос, заявяват с по едно-две изречения, че той е ориентиран на Запад.⁵ Аргументите за това твърдение се търсят най-

Въстанията на българите за освобождението от Турско иго (1396—1877). — „З а д р у ж е н т р у д“, г. II, С., 1903, кн. XI, с. 1005—1006; кн. XII, с. 1074—1078; *Касабов, Ив.* Моите спомени за възраждането на България: революционни идеи. С., 1905, с. 48—137; *Волков, Е.* Христо Ботев. М., 1923; *Страшимиров, Д. Т.* История на Априлското въстание. Т. I. — Предистория. Пловдив, 1907, с. 3—35; Комитетско десетилетие (епоха на комитетите) 1866—1876. — В: България 1000 години. С., 1930, с. 869—875; *Станев, Н.* Нашите въстанически движения през XIX в. — Българска историческа библиотека (по-нататък БИБ), г. II, 1929, кн. I, с. 111—113; *Орешков, П. Н.* Руска държавна преписка по нашето освободително движение (1866—1868). — Сп. на БАН, т. 25, кн. LII, 6, 1935, с. 255—328; *Димитров, М.* Обществена мисъл и обществените течения, под чието влияние се е намирал Ботев — Пълно събр. съч., 1940, т. I, с. 111—115; *Гандев, Хр.* Васил Левски. Политически идеи и революционна дейност (С., 1945). — В: Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, с. 565—570; *Косев, Д.* Лекции по нова българска история. С., 1951, с. 172—176; *същият.* Към историята на революционното движение в България през 1867—1871 г. С., 1958, с. 5—33; История на България. Т. I. С., 1961, с. 408—410; *Генчев, Н.* Българско възраждане. С., 1981, с. 265—268; *Поглубко, К. А.* Българо-руски революционни връзки през втората половина на XIX век. С., 1982, с. 55—58 и др.

³ *Бурмов, Ал.* Таен централен български комитет (Образуване и първи период от развитието му) — ИПр., 1960, кн. 2, с. 41—65; *същият.* Избрани произведения. Т. II. С., 1974, с. 58—81; *същият.* Таен централен български комитет (Втори период от съществуването му) — ИПр., 1960, кн. 3, с. 59—84; *същият.* Избрани произведения. Т. II, с. 82—106.

⁴ Някои страни от идеологията са засегнати от *Д. Косев* (Към историята на революционното движение в България 1867—1871 г., с. 5—33); *Ал. Бурмов* предвижда да напише изследване, посветено на идеологията и тактиката на комитета, но не осъществява това. Таен централен български комитет . . . т. II, с. 59).

⁵ *Цанков, Ив.* Спомени от миналото. С., 1917, с. 23—24. В мемоарните бележки на Гр. Начович комитет също е характеризирани като прозападно ориентиран. Вж. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — Български исторически архив (по-нататък НБКМ—БИА), ф. 14, а. е. 3982, л. 104 а; *Димитров, М.* Комитетът на „старите“ — Добродетелна дружина. — Сб. България 1000 години. С., 1930, с. 759—760; *същият.* Българската Добродетелна дружина. — Б И Б, г. III, 1930, кн. IV, с. 179 и сл.; История на България, т. I, с. 409—410; *Косев, Д.* Към историята на революционното движение в България 1867—1871 г. . . . , с. 16; *Велики, К. Н.* Румънското национално движение и освободителните борби на българската емиграция (1750—1870). — Сборник в памет на професор Александър Бурмов. С., 1973, с. 239—240; *Макдермот, М.* Апостолът на свободата. С., 1973, с. 80—81; *Шарова, Кр.* Втората българска легия в Белград (1867—1868). — Сб. В памет на академик Михаил Димитров. С., 1974, с. 455—456; *Генчев, Н.*

вече в стремежа на комитета да ангажира западните сили с българския въпрос, в адресите, изпратени до Наполеон III и Вилхелм I, в критиката, която се отправя от в. „Народност“ срещу Русия. Всъщност становището за западна ориентация е наложено още от Н. Геров в донесенията му до граф Игнатиев и Азиатския департамент, а изследователите го приемат и преповтарят с малки изключения до днес. Трябва да се подчертае, че посочените автори не проучват обстойно този въпрос, тъй като той не е бил предмет на техните изследвания.

Някои историци се опитват да нарушат създадената традиция. В изследването на д-р П. Н. Орешков се отбелязва, че „русобството на в. „Народност“, разбира се, и на ТЦБК, датира документално само от края на м. октомврий 1867 г. Едно заключение, че тоя комитет е бил русофобски и преди м. октомврий 1867 г., както досега се мисли и всеобщо приема, е едно произволно заключение“⁶. Н. Кондарев твърди, че между едрата либерална буржоазия, обединена около Добродетелната дружина, и между средната и част от едрата либерална буржоазия, обединена около ТБЦК, принципна разлика нямало. „И едната, и другата водят една и съща политика, като се надяват изцяло на руския царизъм и застават против надигащите се революционни сили както сред емиграцията, така и във вътрешността на страната“⁷. Ал. Бурмов отбелязва, че отначало комитетът „обърна погледа си към Русия, а по-сетне стана проводник на западно влияние“⁸. Подобно мнение поддържа и Кр. Шарова като отбелязва, че комитетът преминава постепенно на антируски позиции.⁹ И в най-новите изследвания също се подчертава, че определянето на ТЦБК като прозападно ориентиран е едностранчиво и не дава възможност да се обяснят някои документи на комитета, в които не само няма антируска насоченост, но, напротив — изказват се симпатии към Русия и към политиката ѝ по Източния въпрос.¹⁰

По поставения проблем съществува и специално изследване.¹¹

Цит. съч., с. 266; *Христов, Хр.* Към въпроса за ролята на външните сили в стратегията на националната революция — В: Проблеми на Българското възраждане. . . , с. 50—51; *Глушков, Хр.* Евлоги и Христо Георгиеви — живот и дейност. С., 1982, с. 103.

⁶ Орешков, П. Н. Цит. съч., с. 274.

⁷ Кондарев, Н. Идеологията на Любен Каравелов, С., 1957, с. 72.

⁸ Бурмов, А. Български революционен централен комитет (1868—1877). — Избрани произведения, т. III. С., 1976, с. 12—13.

⁹ Шарова, Кр. Любен Каравелов и българското освободително движение. С., 1970, с. 151.

¹⁰ Шарова, Кр. Проблеми на Българското възраждане. . . , с. 29.

¹¹ Червенков, Н. Н. Внешнеполитическая ориентация тайного центрального болгарского комитета, Балканские страны в новое и новейшее время. Кишинев, 1977, с. 41—55.

В него Н. Н. Червенков доказва, че ТЦБК няма определена външнополитическа ориентация. До края на 1867 г. във всички документи на комитета и в първите броеве на в. „Народност“ се прокарвала една линия — ориентация към всички велики държави. От началото на януари 1868 г. сред комитетските членове настъпва поляризация. Едната част се ориентирала към Русия, а другата към западните страни.¹²

Внимателното анализиране на документите, свързани с дейността на ТЦБК, проучването на пресата и най-вече задълбоченото преглеждане на в. „Народност“, на кореспонденцията на българите от Русия, Румъния и Австро-Унгария с редакцията на вестника, изследването и на други публикувани и непубликувани документи навеждат на мисълта, че трябва да се направи сериозна преценка по въпроса за това, каква е външнополитическата ориентация на комитета. Предварително трябва да се отбележи, че ако еталонът за русофилство е отношението на Добродетелната дружина към Русия, то ТЦБК не би могъл да се определи и характеризира като русофилска организация. Но използването на термините „русофилство“ и „русофобство“ и на техните производни е по-скоро политикански, отколкото научен прием, който не ни дава най-вярната представа за отношението на политическите дейци, течения, организации и партии към тази славянска страна.

Преосмислянето на използваните материали и литература налага нови изводи по поставения проблем. Те са в интерес на научната истина и достигането до тях е целта на представеното изследване.

* * *

ТЦБК е формиран в последната десетдневка на месец март 1866 г.¹³ Конкретният повод за създаването му е затруднението, в което изпадат детронаторите на Йон Александър Куза — княз на дунавските княжества Влахия и Молдова. Неодобрението, което среща превратът сред част от великите сили, и особено агресивното поведение на Турция след 11 февруари принуждава ръководителите на румънския таен комитет, организатор и извършител на преврата, да потърси помощта на българската емиграция на север от Дунав. Перипетията около преговорите и съставянето на българския комитет са известни. Известни са и документите, с които се проектира „свещената коалиция“ между румъни и българи. Поради известни причини тази коалиция остава само в

¹² Пак там, с. 51.

¹³ Бурмов, Ал. Таен централен български комитет . . . , с. 71.

проект, но независимо от нормализирането на отношенията между Румъния и Турция формиранят комитет продължава да съществува.¹⁴

За първия период от дейността на ТЦБК няма документи, които да свидетелствуват за външнополитическата му ориентация. Според К. Велики комитетът бил повлиян от либералната организация „Млада Румъния“, която е ориентирана на Запад и това се отразило върху него.¹⁵ По въпроса за това, че румънският комитет, в който ръководна роля играят представителите на либералната буржоазия, има известно влияние върху българския комитет, едва ли може да се спори. Още повече, че румънците предоставят на ТЦБК и материални средства в размер на 600 австрийски минца.¹⁶ Но това все още не означава, че е възприета и външнополитическата линия на „Млада Румъния“. За това свидетелства фактът, че за спомоществатели на проектирания от Ив. Касабов вестник „Преслав“ през октомври 1866 г. се записват Хр. Георгиев, П. Рашев, д-р Г. Атанасович, д-р П. Протич.¹⁷ Твърде неправдоподобно е да се допусне, че ръководителите на Добродетелната дружина не са знаели с какво се занимава Касабов и какви са възгледите на дейците от комитета, още повече, че последният съществувал от седем месеца. По-скоро може да се предположи, че предлагайки своята материална помощ, ръководството на дружината се стреми да постави под свое попечителство новопоявилата се организация и нейния орган, но то едва ли би се подкрепило с ТЦБК, ако последният отдава предпочитанията си на Западна Европа пред Русия.

Проектираният печатен орган на комитета „Преслав“, преименуван по-късно на „Успех“, така и не излиза, но кои са причините за това, е трудно да се каже. Може би различията в политическите виждания на спомоществателите и дейците от кръга около Ив. Касабов са основното,¹⁸ но без документални свидетелства това не може да се докаже. Тази неосъществена инициатива на ТЦБК е последната изява за първия период от дейността му.

Документите, които са запазени и свидетелствуват за втория период от дейността на комитета, дават една по-пълна и по-ясна представа за неговата външнополитическа ориентация. Още през декември 1866 г. излиза брошурата „България пред Европа“. Автор е П. Кисимов. Тя е негово лично дело¹⁹ и е написана,

¹⁴ Пак там, с. 59—74.

¹⁵ Велики К. Н. Цит. съч., с. 239. Същото твърди и Димитров, М. Комитетът на „старите“. — Добродетелна дружина, с. 759.

¹⁶ Касабов, Ив. Цит. съч., с. 57.

¹⁷ НБКМ—БИА, ф. 154, а. е. 5, л. 1—2.

¹⁸ Бурмов, Ал. Таен централен български комитет. . . , с. 80.

¹⁹ Кисимов, П. Исторически работи. . . , ч. III, с. 2.

преди той да стане член на комитета,²⁰ което опровергава твърдението, че брошурата е съставена и публикувана от ТЦБК с цел да се спечели благоразположението на Европа.²¹ Едва след прочитането ѝ от Ат. Андреев на автора се съобщава за съществуването на комитета, а след превода ѝ на френски от Андреев и Д. Диамандиев тя е издадена в Букурещ на български и френски език.²²

Съдържанието на „България пред Европа“ може да се смята като отправна точка в изясняването на поставения проблем. В самото начало се отбелязва, че народите в Турция доскоро вярвали и издигали Наполеон III в „политически Месия, който ще освободи света от враговете на свободата“, но действителността излязла съвсем друга. „Работите дадоха да се разбере, че Наполеон III е такъв само там, гдето стои славата и интересът на Франция, на Католицизма и Латинизма“²³. По-нататък П. Кисимов разкрива вярно политиката на западните държави спрямо Турция и поробените християнски народи. Той отбелязва стремежа на турските покровители да отделят българите от Русия и да ги приобщат към тяхната политика. „Запад иска предварително да тури скроена преградка между християните в Турско и Русия и като вижда, че те по народност не могат да станат нито французи, нито англичани, мъчи се да ги направи такива по вяра. Както се вижда, Запад иска да пороби по-напред волята и съвестта на християните в Турско, че тогава да се залови да ги освобождава от иго чуждо и несносно“²⁴.

Авторът на брошурата критикува остро реформите в Османската империя, които били подтиквани от западните сили, но които си оставали само на думи. Това дава основание на Кисимов да заяви: „Европейските сили от опит познават, чини ни се, че правдини не се дават доброволно, но се вземат със сила. Дали туй искат да видят от християните в Турско?“²⁵

Вярна е и преценката, която се прави за политиката на Русия. Подчертава се, че само през първата половина на XIX век тя водила няколко войни с Турция. „Каквито и да са били причините за тези войни, каквито и да са били задните намерения на Русия, каквито ѝ отдават да е гонила чрез тия войни, следствията от тях са били в полза на християнските народи в

²⁰ Пак там, с. 30 (Ал. Андреев от Търново, 14. XI. 1895, до П. Кисимов в София).

²¹ Велики, К. Н. Цит. съч., с. 239.

²² Бурмов, Ал. Таен централен български комитет (Втори. . .), с. 82—83.

²³ Кисимов, П. България пред Европа. — В: Исторически работи. . . , ч. III, с. 3.

²⁴ Кисимов, П. България пред Европа. . . , с. 4—5.

²⁵ Пак там, с. 7.

Турско²⁶. Тази оценка звучи твърде съвременно, което от своя страна показва политическата прозорливост на П. Кисимов. С точна аргументация се доказва, че признателността на християните в Турция към Русия е напълно закономерна и тя едва ли трябвало да плаши Западна Европа. Обратното е неестествено и би било присъщо на народи „диви и безчувствени“.

В края на брошурата се разкрива и неоснователността на страха от панславизма. Всеки славянски народ се стремил към свобода, независимост и свой самостоятелен политически живот. „Българският народ, като всеки народ, има своя книжевност, своя народна история, свой народен бит, отделни от всяка друга славянска поредица, има и своя отделна бъдещност“²⁷. Всичко това показвало, че обвиненията към българите в панславизъм са безпочвени. Европейските сили трябвало да напуснат неоправдания си антагонизъм с Русия по Източния въпрос и да пристъпят незабавно към неговото разрешаване.²⁸

Съдържанието на брошурата опровергава някои негативни оценки, направени за нея.²⁹ В посочените примери, а и в цялото съдържание няма коленипреклонна молба към Европа, а достойно изложение на истинското състояние, в което се намира българският народ. ТЦБК, от чието име излиза „България пред Европа“, разбира правилно политиката на западните велики сили и особено тази на Наполеон III, разбира, че Франция се интересува само от своите собствени интереси, и в същото време подчертава извършеното от Русия, чиято дейност единствено донася облекчаване положението на християните в Турция. Съдържаният тон на изложението е използван съвсем умишлено, тъй като за П. Кисимов и неговите съратници е ясно, че само по този начин брошурата може да изпълни предназначението си. Категоричните заключения обаче не остават и място за съмнение в симпатиите към Русия, и в съдържаното порицание към Западна Европа.

Така е приета брошурата и от руското консулство в Букурещ, което без съмнение изразява вижданията на Министерството на външните работи.³⁰ То нарежда на своите куриери да я

²⁶ Пак там, с. 18.

²⁷ Кисимов, П. България пред Европа. . . , с. 19.

²⁸ Пак там, с. 19—20.

²⁹ Д. Т. Страшимиров пише: „Там, в тия оскъдно родени редове, нещастното положение на поробените народи в Турско се описва във връзка с неискреността на Високата Порта. Брошурата апелира към милосърдието на Европейските сили“ (История на Априлското въстание, т. I, с. 21).

³⁰ Управляващият руското генерално консулство в Букурещ К. А. Фойгта оценява брошурата като много интересна, поради което я изпраща на П. Н. Стремоухов. Улунян, А. А. Из истории национально-освободителного движения в Болгарии 60—70 годов XIX в. (По донесениям русских дипломатов). — Из в. Инст. за История. Т. 20, 1968, с. 269—270.

разпространяват. В писмо на Б. Запрянов до К. Цанков се казва, че Цанков трябвало да предаде пакета с брошурите на К. Сапунов, за да може последният да ги донесе в Гюргево. Руските куриери казали на Запрянов, че им е заповядано да ги пренесат в България.³¹

Брошурата е посрещната с голям интерес както от пресата, така и от дипломатите. Въпреки забраната на Мидхат паша да се четат в кафенетата чужди вестници,³² което е насочено и срещу евентуалното публично четене на „България пред Европа“, тя се разпространява в Българските земи, а ТЦБК изпраща отделен екземпляр и на самия губернатор на Дунавския вилает.³³

През февруари 1867 г. комитетът отново обръща вниманието на всички заинтересовани сили към българите. Това се постига с Мемоара до султан Абдул Азис, с който се предлага решаването на българския въпрос чрез създаване на дуалистична монархия между България и Турция.³⁴ Този документ е изпратен до всички короновани особи в Европа и е придружен от „особени писма на Комитета“³⁵. В Българския исторически архив при Народна библиотека „Кирил и Методий“ са запазени адресите („особените писма“ според Кисимов — б. а.) до Александър II,³⁶ Наполеон III,³⁷ Вилхелм I³⁸ и Бисмарк.³⁹ Адрес и мемоар са изпратени и до английската кралица.⁴⁰

Тази нова инициатива на ТЦБК застава представителите на великите сили да изяснят що за организация е това и какви са целите ѝ. В донесение от 11 март 1867 г. руският дипломатически представител в Букурещ Офенберг съобщава на директора на Азиатския департамент П. Н. Стремоухов, че комитетът, чието дело е мемоарът, е „в тесни връзки с букурещките радикали“ и че е усвоил техния начин на действие и мислене. Изтъква още, че в Мемоара нищо не се споменавало за съвместни действия със Сърбия и другите славянски народи, което „дава повод да се пред

³¹ НБКМ—БИА, ф. 5, а. е. 3, л. 6—7, Б. Запрянов от Гюргево, 21. I. 1867 до К. Цанков в Букурещ.

³² Пак там, л. 7.

³³ Из архивата на Н. Геров. Т. I. (Под ред. на Т. Панчев.) С., 1911, с. 597 (Б. Запрянов от Гюргево, 25. I. 1867, до Н. Геров в Пловдив).

³⁴ НБКМ—БИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 3, л. 1—4.

³⁵ Кисимов, П. Исторически работи. . . , ч. III, с. 45.

³⁶ НБКМ—БИА, ф. 116, а. е. 3, л. 31—32. Този адрес обаче по съдържанието е датиран от Ал. Бурмов., вж. Таен централен български комитет (Вторн. . .), с. 103.

³⁷ НБКМ—БИА, ф. 116, а. е. 3, л. 33—34.

³⁸ Пак там, л. 35—36.

³⁹ Пак там, л. 37—38.

⁴⁰ Кисимов, П. Исторически работи. . . , ч. III, с. 45.

полага, че г. г. Росети и Брътияно не са напълно чужди на това издание⁴¹. От безсилието на своята неосведоменост Офенберг все пак се стреми да изведе някаква основна мисъл и с тази цел приписва влиянието на румънските либерали върху действията на българския комитет.⁴² И в донесението си от 6 май 1867 г. Офенберг подчертава, че хората на комитета се надявали да постигнат своите цели с помощта на „Молдо-Влашкото правителство“. Но в последно време между тях настъпили разногласия, тъй като румънците отказали да дадат парични средства на ТЦБК.⁴³

Френският дипломатически представител в Букурещ барон д'Аврил обяснява появата на мемоара с дейността на руските агенти,⁴⁴ а Ил. Гарашанин обявява комитета за несериозна организация, в която имало румънци, дори и французи.⁴⁵ Тази обърканост и неосведоменост относно истината около ТЦБК дава основание на П. П. Карапетров да заяви: „Любопитно е, че турците мислеха, уверени бяха и проповядваха, че тоя таен централен български комитет е руска работа, тогава, когато пък русите мислеха, че това е работа на поляците и френците“⁴⁶. А. П. Кисимов в писмо до Гр. Начович отбелязва: „Турците и техните западни приятели в делата на Т. Ц. Б. Комитет виждаха северната мечка, а пък русите намираха, че това е дело на чужди ръце; никой не искаше да повярва, че това движение е чисто българско и от български глави и ръце вършено“⁴⁷.

Активизирането на тайния комитет съвпада със засилването на дипломатическата активност на Франция и Русия по Източния въпрос. В началото на 1867 г. Франция предлага нов проект за реформи в Османската империя. Той е изработен от маркиз дьо Мустие — министър на външните работи, и е връчен на Турция на 24 февруари 1867 г. като „Нота върху Хатихумаюна от 1856 г.“⁴⁸. С нотата се настоява да се изравнят правата на всички османски поданици. От своя страна Русия чрез княз Горча-

⁴¹ Косев, Д. Русия, Франция и българското освободително движение 1860—1869. С., 1978, с. 201.

⁴² Отрицателното отношение на Офенберг към българското национал-революционно движение се изтъква ясно от поручик Г. Каталинич (Записки за пътешествието през южнославянските земи през месеците юли и август 1870 година). Вж. Дойнов, Д. Двама руски офицери за българското национал-революционно движение през 1867—1870 г. — ВИС, кн. 5—6, 1966, с. 81.

⁴³ Улунян, А. А. Цит. съч., с. 274.

⁴⁴ Косев, Д. Русия, Франция и българското. . . , с. 79—80.

⁴⁵ Пак там, с. 41.

⁴⁶ Карапетров, П. П. Адрес и Мемоар до Султана. . . , с. 911.

⁴⁷ Кисимов, П. Исторически работи. . . , ч. III, с. 24 (П. Кисимов от Букурещ, 12. II. 1893, до Гр. Начович в София).

⁴⁸ Дамьянов, С. Франция и българската национална революция. С. 1968, с. 97.

ков предлага контрапроект, с който се иска автономия за българите,⁴⁹ а предложенията на маркиз дьо Мустие са окачествени като утопия. По това време Горчаков пуска израза „автономия или анатомия“⁵⁰, който не предвещава нищо добро за Турция.

В тази обстановка още по-ясно се проявява външнополитическата ориентация на ТЦБК. На 3 март 1867 г. е изпратено писмо до княз Горчаков, подписано от председателя на комитета Д. Диамандиев и от секретаря Д. Бранков.⁵¹ С него се отправя молба да бъдат представени на император Александър II приложените мемоар и адрес, носещи също дата 3 март. П. Н. Орешков интерпретира обстойно адреса⁵² и го публикува целия,⁵³ но предвид постарената цел се налага разглеждането на някои основни моменти. В представения документ се заявява, че българският народ очаква помощ от Русия, защото той бил не само еднороден, но и едноплеменен с руския народ. Изтъква се направеното за гръцкия народ, който бил само еднороден с русите, но който благодарение на Русия се сдобил със свое кралство. Подчертава се, че общественото мнение в Европа е подготвено от комитета в полза на българската кауза. В адреса се разкрива и опасността от католицизма за българите и славяните изобщо. Към Александър II са отправени три конкретни искания: (1) тайна дипломатическа помощ; (2) тайна военна помощ и (3) парична помощ. Не е пропуснат и въпросът за дуализма. ТЦБК подчертава, че „това, което ние чрез този адрес (мемоара — б. а.) до Султана искаме, удовлетворява до една степен нуждите и желанията на нашия народ“, което означава, че дуализмът се разбира като етап в достигането на крайната цел — пълна независимост за България.⁵⁴

По същото време е изпратен и адрес до Наполеон III. В него се изказва надежда, че императорът вече се е убедил в политическата зрелост на българския народ и в решимостта му да се бори за правата си. Източният въпрос бил вече на дневен ред, а мирът в Европа зависел от бързото му и окончателно решаване.⁵⁵ В адреса до Вилхелм I се подчертава, че българите видели как императорът приложил националния принцип в Прусия. Създаването пък на династия в Румъния от роднини на пруския владетел им давало повод да се надяват на неговата помощ, защото

⁴⁹ Генов, Г. П. Източният въпрос. Ч. II. С., 1926, с. 204 и сл.

⁵⁰ Дамянов, С. Цит. съч., с. 99.

⁵¹ Орешков, П. Н. Цит. съч., с. 274—275.

⁵² Пак там, с. 275—280.

⁵³ Пак там, с. 316—319.

⁵⁴ Орешков, П. Н. Цит. съч., с. 317—319.

⁵⁵ НКМ—БИА, ф. 116, а. е. 3, л. 33—34.

между Румъния и България съществували приятелски отношения.⁵⁶ С подобно съдържание е и адресът до Бисмарк.

При съпоставяне на разглежданите документи се налага един основен извод — ръководството на ТЦБК се надява на реална помощ единствено от Русия. Цялото съдържание на изложението до Александър II говори убедително за това. Разбира се, в адреса може да се открие и известен наивитет, но това е съвсем естествено предвид разстоянието по време, от което го гледаме. Въпреки всичко и в този документ достойнството на комитета като българска организация проличава ясно. За дейците на ТЦБК едва ли е било тайна отношението на Русия към Сърбия и ролята, която ѝ се определя в живота на южните славяни, но за западната ни съседка в изложението не се казва и дума. Това едва ли е прозвучало добре в руския императорски двор,⁵⁷ но този факт е красноречиво доказателство, че комитетското ръководство вярно схваща целите на Сърбия, което пък дава основание още веднъж да се подчертае неговата политическа прозорливост. Адресите до Наполеон III, Вилхелм I и Бисмарк са по-скоро засвидетелствуване на уважение и опит за ангажиране, отколкото стремеж към получаване на реална помощ.

Дейността на комитета в края на 1866 г. и началото на 1867 г. се посреща положително от руската общественост и особено от руските славянофили. В началото на април 1867 г. Московският славянски комитет изпраща в Букурещ своя представител Н. Н. Раевски, който трябвало да се запознае с дейността на българската емиграция. След като се ориентира в различията между „младите“ и „старите“ и се запознава с тяхната дейност, той дава предпочитанията си на дейците от тайния комитет.⁵⁸ В записката от 11 април 1867 г. Н. Н. Раевски отбелязва, че ТЦБК се стремил да спечели благоразположението на двете най-силни държави в Европа — Русия и Франция. С тази цел били съставени адресите до Александър II и Наполеон III. Но А. Горчаков не благоволил дори да представи изпратения адрес на императора, тъй като се опасявал от резкостта на някои изрази. В същото време Наполеон III се отнесъл съчувствено към българските искания. Тази политика на Франция според Раевски се провеждала с цел да се подкопае руското влияние на Балканите.⁵⁹ В писмо на П. Грамадов от Одеса до Ат. Андреев и П. Кисимов се съобщава, че дейността на „младата компания“ в Букурещ раздвижила целия руски свят. „Като начнаха Сърбите за кре-

⁵⁶ НБКМ — БИА, ф. 116, а. е. 3, л. 35—36.

⁵⁷ Орешков, П. Н. Цит. съч., с. 277; Косев, Д. Русия, Франция и българското освободително движение. . . , с. 37.

⁵⁸ Никитин, С. А. Славянские комитеты в России. М., 1960, с. 152.

⁵⁹ Дойнов, Д. Цит. съч., с. 77.

постите, образува се голяма славянска партия, която увлече правителството, но като прочетоха вашето на френски (според П. Кисимов „България пред Европа“ и мемоара — б. а.), което Катков и Аксаков немедлено преведоха и обнародваха в своите вестници, гръмна всичкият Питер и Москва“⁶⁰.

Мнението на руската общественост, макар и да се обявява за „въздушно“⁶¹, и на такива дейци като Ив. С. Аксаков и М. Н. Катков има важно значение в решаването на въпроса за външно-политическата ориентация на ТЦБК. Неангажирано с комбинациите на руския императорски двор и интересуващо се от действителното облекчаване участието на българите, общественото мнение в случая е верен барометър за това, накъде е ориентиран в този момент комитетът.

Утвърждаването на ТЦБК като трайна и сериозна организация, голямата ѝ политическа активност в края на 1866 г. и началото на 1867 г., стремежът ѝ да спечели благоволенията на официална Русия и моралната подкрепа, която комитетът получава от руската общественост, са реална заплаха за положението на Добродетелната дружина. В стремежа си да се наложи като единствен и най-верен проводник на руската политика на Балканите организацията на едрите български търговци решава да отстрани от пътя си тайния комитет, макар и с не дотам достойни средства. За целта от Пловдив е извикан Н. Геров⁶² и в началото на април той вече е в Букурещ. Още в първото си донесение от 15 април до Н. П. Игнатиев Геров съобщава за дейността на Добродетелната дружина относно изработването на проекта за югославянска държава и за формирането на друг комитет, който имал за цел „от една страна, да разположи общественото мнение в Европа в полза на българите, а, от друга, да възбуди последните към въстание за смъкване на турското иго“⁶³. В следващото си донесение до руския консул в Цариград Н. Геров дава по-подробни сведения за ТЦБК. Сред тях вече са вплетени и такива данни, които трябвало да помогнат за постигане целта на Добродетелната дружина. Подчертава се, че уставът на

⁶⁰ НБКМ—БИА, ф. 116, а. е. 8, л. 8; Кисимов, П. Исторически работи..., ч. III, с. 103 (П. Грамадов от Одеса, 24. IV. 1867, до Ат. Андреев, П. Кисимов и „прочее ваши“ в Букурещ).

⁶¹ „Обаче това беше от онзи вид обществено мнение, което през 1859 г. М. Погодин наричаше въздушно. Т. е. говорело се много за „Мемоара“, изказвали се големи съчувствия, но това не упражнило никакво влияние върху мнението на официалните власти и приближените до тях“ (М. Димитров, Българската Добродетелна дружина. . ., с. 179).

⁶² Документи за българската история. Т. I — Архив на Найден Геров, ч. I (1857—1870). С., 1931, с. 426 (Н. Геров от Пловдив, 23. I. 1867, до Н. П. Игнатиев в Цариград).

⁶³ Пак там, с. 433.

комитета бил съставен от ръководството с помощта на поляци, а френското консулство в Букурещ уверявало българите, че правителството в Париж им съчувствува и че император Наполеон III ще приеме с благосклонност българска делегация. Изтъква се още, че дейците на комитета търсели сближение с Добродетелната дружина, а Офенберг настоявал то да се осъществи, тъй като това щяло окончателно да разстрои съюза на ТЦБК с румънците.⁶⁴ В доклада си до началника на Азиатския департамент пловдивският вицеконсул наред с изпращането на приблизителния текст на акта за „Свещена коалиция“ между румъни и българи съобщава, че между последните отново се водят преговори, като за това бил уведомен дори княз Карол. Сключването на съюза било предстоящо, и то в момент, когато „другият комитет“ водел преговори със Сърбия.⁶⁵ В ново донесение до Игнатиев Геров съобщава, че румънското правителство обещало да достави на българите всички средства, необходими за едно въстание, но при две условия: българите да се откажат от съчувствието си към русите и да не се съединяват със сърбите.⁶⁶

Сведенията, които доставя Н. Геров на руското външно министерство, преследват определена цел. За него е напълно ясно, че споменаването на връзки между комитета и полските емигранти е достатъчно, за да се отклони благоволенieto на официална Русия от ТЦБК. Що се отнася до отношението на френското консулство в Букурещ към българите, сведенията, които дава Геров, са неверни. По това време Франция е страната, която държи най-много за запазване целостта на Османската империя и се обявява решително срещу всяко въоръжено действие на поробените народи.⁶⁷ Френският консул в Румъния провежда тази политика последователно и неотклонно.⁶⁸ Донесението, че румънското правителство е готово да отпусне всички необходими средства за въстание на българите, но при определени условия,

⁶⁴ Пак там, с. 436 (1. V. 1867 г.).

⁶⁵ Пак там, с. 437—438 (6. V. 1867 г.).

⁶⁶ Документи за българската история. Т. I, с. 440, 20. V. 1867 г. От своя страна руският вицеконсул във Варна В. Нягин донася с дата 12. VII. 1867 г., че ТЦБК влязъл в преговори с френския генерален консул в Букурещ, който обещал съдействие при следните условия: 1) комитетът да действа отделно от сърбите; 2) да не се вслушва в руските внушения и 3) да се приеме унията (Улуян, А. А. Цит. съч., с. 280). Може да се предложи, че това донесение е подготвено с известна „помощ“ от страна на Н. Геров.

⁶⁷ Никитин. С. А. Дипломатическите отношения России с южными славянами в 60-х годах XIX в. — Славянский сборник, М., 1947. . . 987; Дамьянов, С. Цит. съч., с. 97.

⁶⁸ Косев, Д. Русия, Франция и българското освободително движение. . . , с. 79—80.

се прави в момент, когато в Букурещ заявяват на комитетските представители, че правителството не може да им отпусне „нито дори една капса“⁶⁹. Но Геров знае какъв ефект ще имат подобни данни, знае каква цел преследва и в края на краищата я постига. Ако в секретното донесение до Азиатския департамент от 20 май 1867 г. Офенберг настоява да се отпуснат парични средства на ТЦБК, за да се предпази той от френско-румънско влияние,⁷⁰ то в средата на 1867 г. руският дипломат вече донася, че комитетът попаднал под западно влияние.⁷¹ А в частно писмо до Стремухов Офенберг подчертава: „Моралният и духовен център на движението (българското — б. а.) се намира в Букурещ, но не в кръговете на българската младеж, където го търси общественото любопитство“⁷².

Н. Геров продължава да изпълнява възложената му мисия и посещава Одеса, за да отклони тамошните българи от сътрудничеството им с тайния комитет. Според Ал. Бурмов той е успял в начинанието,⁷³ но съществуващите документи не потвърждават това. Одеските българи продължават да подпомагат ръководството и инициативите на комитета не само морално, но и материално. По сведения на П. Кисимов през лятото на 1867 г. той е изпратен в Одеса, за да получи обещаните от Н. М. Тошков пари за издаване на вестник. Той му предал 200 жълтици, които стават основен фонд за издаването на в. „Народност“.⁷⁴

И така в резултат на сведенията, представени от Н. Геров, руското правителство възприема ТЦБК като организация, ориентирана към Западна Европа и най-вече към Франция. Тази постановка се възприема от повечето автори, засягащи в една или друга степен този проблем. Като допълнителен аргумент се изтъква и фактът, че в края на юни или началото на юли 1867 г. комитетът изпраща нов адрес до Наполеон III във връзка с посещението на султан Абдул Азис в Париж. С него се искало разрешаването на българския въпрос в духа на мемоара, за да се предотвратят „големите перевороты, които вече зреят на Вьсток“. Българският народ щял да бъде вечно признателен на френския император, ако той се застъпи за него пред султана,

⁶⁹ Бурмов, Ал. Таен централен български комитет (Втори. . .), с. 94.

⁷⁰ Орешков, П. Н. Цит. съч., с. 321. Според А. А. Улунян това искане от страна на Офенберг е направено по внушение на Добродетелната дружина и Н. Геров, като по този начин се цели да се внуши на ТЦБК, че неговото недоверие към Русия и Сърбия, подхранвано от румънците, е неоснователно (Улунян, А. А. Цит. съч., с. 273—275).

⁷¹ Глушков, Хр. Цит. съч., с. 103.

⁷² Сенкевич, И. Г. Россия и Критское восстание 1866—1869. М., 1970, с. 117.

⁷³ Бурмов, Ал. Таен централен български комитет (Втори. . .), с. 110.

⁷⁴ Кисимов, П. Исторически работи. . ., ч. III, с. 108.

се казва в адреса.⁷⁵ Значителен интерес по разисквания въпрос предизвиква писмото на Гр. Начович до П. Берковски. В него се прави опит да се изяснят причините, поради които Русия не подкрепя ТЦБК. „Приятелството на централния комитет с Румъните и с някои поляшки емигранти беше уплашило руското правителство, което се страхуваше да не би да изтърве от ръцете си дирекцията на народните движения на Балканския полуостров и затова то се тури начело на друго едно народно предприятие със Споразумението на Сърбия, която тоже имаше интерес да държи в ръцете си тия народни движения“⁷⁶.

За да се изясни въпросът за това, откъде тайният комитет очаква реална помощ, е необходимо да се разгледат, макар и накратко, основните инициативи на Френската империя по Източния въпрос през втората половина на 1867 и началото на 1868 г. През август 1867 г. в Залцбург се провежда среща между Франц Йосиф и Наполеон III. В осъществените разговори отново се потвърждава единодушно правилността на политиката за запазване целостта на Турция и за предотвратяване на евентуални въстания на християните в Османската империя.⁷⁷ През септември в Русе пристига Ж. Шефер и застава начело на новосъздаденото френско консулство. В докладите си до външното министерство той съобщава, че българските комитети в Букурещ, Галац, Браила, Гюргево и Калафат били основани от руски агенти, а това всъщност са ТЦБК и сокурсалните му комитети. Българите според Шефер не били узрели за свобода и представлявали бездейна маса.⁷⁸ В началото на февруари 1868 г. маркиз дьо Мустие предлага проект за охрана на Дунав от Франция, Англия и Австро-Унгария, за да не се допусне преминаване на български чети. Френската инициатива остава без последствие, но „този пропаднал проект на Мустие го очертава като най-упорит противник на българското националнореволуционно движение“⁷⁹. На 19 февруари външният министър на Франция изпраща нови инструкции на консулството в Букурещ. В тях се настоява румънското правителство да задуши политическата дейност на българската емиграция.⁸⁰

Тези действия и инициативи на френското правителство не

⁷⁵ НБКМ—БИА, ф. 116, а. е. 3, л. 42—43.

⁷⁶ Пак там, ф. 14, оп. 1, а. е. 33, л. 6 (Г. Д. Начович от София, 23. II. 1892, до П. Берковски в Лом).

⁷⁷ Никитин, С. А. Дипломатическите отношения России. . . , с. 287.

⁷⁸ Дамянов, С. Цит. съч., с. 115.

⁷⁹ Косев, Д. Русия, Франция и българското освободително движение. . . , с. 87.

⁸⁰ Пак там.

са били тайна за дейците на ТЦБК.⁸¹ При това положение твърде трудно и дори неправдоподобно е да се допусне, че комитетът разчитал най-вече на Франция. Сред ръководството му има хора с най-високо за времето си образование, които много добре разбират същността на Източния въпрос и интересите на великите сили. При това положение те едва ли биха се доверили сяпао на най-ревностния крепител на Турция. Адресите до Наполеон III са по-скоро израз на дипломатически такт и те не трябва да се приемат като инициативи, от които комитетът очаква нещо голямо. Твърде показателни в това отношение са думите на П. Кисимов, че дейците на ТЦБК не са вярвали в приемането на дуализма от Турция. „Но те трябваше да опитат всички мирни и законни средства за политическото възраждане на отечеството, за да остане проклятието всецяло върху западната дипломация, вечната *врачка* на болния човек в Стамбул. Тая дипломация още тогава се подпретна да троши и да преследва борците на идеята за самостоятелното възраждане на българския народ, даже в кръга, начертан от мемоара“⁸².

„Оживената политическа дейност на ТЦБК през първата половина на 1867 г. налага появата на печатен орган. С помощта на одеските българи се набират необходимите за тази цел средства.“⁸³ На 21 октомври излиза брой първи на в. „Народност“. Негов редактор е Ив. Богоров. „Народност“ е обявен за „български всеобщ вестник“, ръководещ се от два основни девиза — „Правдата е основа на царщината“ и „Само праведното удовлетворение на народностите ще заздрави всеобщий мир“.⁸⁴

Още в първия брой се прави опит за осветляване на Източния въпрос. Тъй като Европа се страхувала да не би Русия да завзема балканските владения на Османската империя тя изкарала на бял свят Източния въпрос, „който не е друго, освен изпъждането на турците из Европа и разделянето на тези места между Великите сили“. Но тъй като последните не се споразумели коя какво да вземе, те решили да се оставят европейските владения на Османската империя, като по този начин се запазвало равновесието на силите в югоизточната част на континента.⁸⁵

Програмата на в. „Народност“ е съобразена с дуализма на ТЦБК. Шестмилионният български народ имал право да търси

⁸¹ Касабов, Ив. България и Въсточни въпрос. — Народност, г. I, № 14, 14 ян. 1868 г.

⁸² Кисимов, П. „Исторически работи...“, ч. III, с. 41 (П. Кисимов от Букурещ, II. V. 1894, до Ат. Андреев в Търново).

⁸³ По-подробно за това вж: Бурмов, Ал. Таен централен български комитет (Втори. . .), с. 101.

⁸⁴ Народност, г. I, № 1, 21 окт. 1867.

⁸⁵ Пак там.

своите права — се заявява във вестника. Той трябвало да изпрати свои представители в Цариград със следните искания: 1) унищожаване на бедела; 2) законно равенство; 3) военни и политически правдини без разлика на вяра и народност; 4) българският народ да се управлява от български войводи; 5) войводите да имат за основен българския език; 6) народно събрание в Цариград.⁸⁶ Към тези искания малко по-късно се прибавят и други: 1) основаване в Цариград на едно училище с професори чужденци за всички изобщо поданици, в което да се учат *как се управлява и как се съди*; 2) да се напечата един всеобщ законник на турски и френски за цялата империя османска; 3) в мехнемето да се съдят само турците, а християните за своите лични дела да се съдят в черковните си общини.⁸⁷

Още в първите си броеве органът на ТЦБК изразява своето отношение към Русия и европейските сили. Изтъква се, че турското правителство имало изработен план за асимилация на българския народ, но Великите сили и най-вече Русия нямало да допуснат това.⁸⁸ „Народност“ прави опит да изясни причините, поради които славянските народи основателно се надявали на руска помощ. Българите имали славянски произход, а това ги сближавало както с другите славяни, така и с Русия. Освен това войните на Русия с Турция вдъхвали надежда на българите.⁸⁹

Органът на ТЦБК се обявява решително срещу опитите за клевета срещу Русия. В статията на П. Кисимов „Поляците“ се казва, че голямото зло за поляците не е в това, което направило срещу тях руското правителство през последното им въстание, а в това, „дето, с поведението си в последната тяхна буна и досега, изгубиха симпатията на всичкото славянство. Преди буната, доколкото ний познаваме, имаха съчувствието на всички славяни и тази здрава част от руския народ братски желалаше доброто на отечеството им и на собствеността им.“ По-нататък Кисимов се спира на революционното движение в България и заявява, че четите били чисто българска работа, но опекуните на Турция „изкараха в мечтанията си северното плашило“. И четите, и тайните комитети според Европа не били нищо друго освен оръдие на Русия. Последната пък от своя страна виждала в издадените от ТЦБК документи „вдъхновения от Запада“. „И приятели и неприятели не вярваха в чистотата на българските движения и най-вече за чистата българщина в работите на Тайния български комитет“⁹⁰.

⁸⁶ „Народност“, г. I, № 2, 27 окт. 1867

⁸⁷ Пак там, № 8, 1 дек. 1867.

⁸⁸ Пак там, № 5, 17 ноемв. 1867.

⁸⁹ Пак там, № 11, 23 дек. 1867.

⁹⁰ Пак там, № 9, 8 дек. 1867.

Изразените мисли от Кисимов отново потвърждават уважението, с което комитетът гледа към Русия. Стига се дотам, че се оправдават репресиите срещу поляците и се подчертава, че за всичко били виновни те, а не императорското правителство. В същото време се обявява, че Великите сили, включително и Русия, не вярвали в „чистата българщина“ на комитетските работи. Подчертаването на „българщината“ в действията на ТЦБК изразява независимото положение, в което се намира тази организация, но независимостта и самостоятелността ѝ не трябва да се отъждествяват с русофобство и ориентация на Запад.

Излизането на в. „Народност“ се посреща с голямо въодушевление на българската емиграция в Румъния, Русия и Австро-Унгария. В писмо на Ив. Балкански от Браила до Ив. Грудов се настоява за редовно изпращане на вестника до него и до Войников. Отправя се препоръка „Народност“ да се списва на български и румънски език, което щяло да бъде от полза за делото.⁹¹ И в писмо на П. Кисимов от Плоещ се предлага вестникът да се издава на френски или румънски език, за да се четял от европейската публика.⁹² Особено внимание към в. „Народност“ засвидетелствуват българите в Одеса. В. Рашеев настоява да се изпращат 32 броя, като десет от тях трябвало да бъдат безплатни. Те били за младите българи, обучаващи се в Русия, за Одеския университет, за градската библиотека, а четири броя от безплатните вестници са предназначени за „онези руски вестници, които с особено съчувствие пишат за българите“. Изпратен е и списъкът на спомошествователите, които Рашеев набира сред одеските българи.⁹³ С молба към редакцията да му се изпраща вестникът се обръща и Р. Ил. Блъсков,⁹⁴ а П. Фитов съобщава, че абонатите на в. „Народност“ в Болград били малко, тъй като нямало обявление от страна на редакцията за излизането на вестника. Това трябвало да се направи незабавно, тъй като българите в Измаил дори не знаели за появата на в. „Народност“.⁹⁵ В отговор Ив. Грудов изпраща вестника на П. Калянджи, а последният моли той да бъде изпращани на Д. Скачков.⁹⁶ С възторг се посреща в.

⁹¹ НБКМ—БИА, ф. 116, а. е. 4, л. 10—11 (Ив. Балкански от Браила, 5. XII. 1867, до Ив. Грудов в Букурещ).

⁹² Пак там, л. 27—28 (П. Кисимов от Плоещ, 1. I. 1868, до Ив. Грудов в Букурещ).

⁹³ Пак там, л. 12—13: Кисимов, П. Исторически работи. . . , ч. III, с. 109 (В. Рашеев от Одеса, 6. XII. 1867, до редакцията на в. „Народност“).

⁹⁴ НБКМ—БИА, ф. 116, а. е. 4, л. 16 (Р. Ил. Блъсков от Болград, 17. XII. 1867, до Ив. Грудов в Букурещ).

⁹⁵ Пак там, л. 36—37 (П. Фитов от Болград, 13. I. 1868, до Ив. Грудов в Букурещ).

⁹⁶ НБКМ—БИА, ф. 116, а. е. 4, л. 44—45 (П. Калянджи от Измаил, 25. I. 1868, до Ив. Грудов в Букурещ).

„Народност“ и от българите в Москва, а Р. Жинзифов се заема да набира спомоществатели.⁹⁷ С помощта на З. Княжески вестникът започва да се получава от руското консулство в Цариград и вицеконсулството във Варна.⁹⁸ И българите във Виена изказват своето задоволство от в. „Народност“. Н. С. Ковачев моли Грудов да изпраща редовно вестника на Хр. Данов и останалите абонати, но един безплатен брой трябвало да се изпраща на виенското читалище „Славянска беседа“.⁹⁹

Това отношение на българската емиграция и на посочените видни представители на възрожденската ни интелигенция, а и отношението към силите, изразено в първите броеве на печатния орган на ТЦБК, не потвърждава твърдението на П. Н. Орешков, че „русофобството на в. „Народност“, разбира се, и на Т. Ц. Б. К., датира документално само от края на м. октомврий 1867 г.“¹⁰⁰. Почти всички споменати абонати са известни със своята любов и привързаност към Русия и именно те изказват своето възхищение от вестника, събират и изпращат парични средства в негова подкрепа, набират спомоществатели, пропагандират и помагат за неговото разпространяване. Съвсем неправдоподобно е да се приеме, че биха правели всичко това, ако вестникът се отличаваше със своето русофобство. Наистина в списването му се допускат някои слабости, като от страна на абонатите се отправят препоръки за по-нататъшното му подобряване и усъвършенствуване, но това е характерно за всяко начало и то не е определящо.

До редакцията на в. „Народност“ започват да пристигат материали, които изразяват отношението на комитетските членове към съседните балкански страни. Според Б. Запryanов въстанието от 1867 г. (има предвид четите — б. а.) не успяло, защото голяма част от българския народ се надявал на чужда помощ, но желанието на сърбите да освободят българите, както подчертава той, не било безкористно.¹⁰¹ Запryanов изтъква, че с няколкото въстания и с отварянето на нови училища българският народ доказал, че иска да си извоюва „положение по-високо и по-благородно“. Българите имали право да се надяват на безкористна помощ, тъй като винаги давали такава, когато им било възможно.¹⁰²

⁹⁷ НБКМ—БИА, ф. 116, а. е. 4 л. 56—57 (Р. Жинзифов от Москва 14. II. 1868, до Ив. Грудов в Букурещ).

⁹⁸ Пак там, л. 46—47 (З. Княжески от Русе, 2. II. 1868, до Ив. Грудов в Букурещ).

⁹⁹ Пак там, л. 40—41 (Н. С. Ковачев от Виена, 20. I. 1868, до Ив. Грудов в Букурещ).

¹⁰⁰ Орешков, П. Н. Цит. съч., с. 274.

¹⁰¹ НБКМ—БИА, ф. 116, а. е. 4, л. 5—5а (Б. Запryanов от Гюргево, 1867, до редакцията на в. „Народност“).

¹⁰² Пак там, л. 14—15 (Дописка от 16. XII. 1867 г.).

След като Ив. Богоров е отстранен от поста редактор на в. „Народност“, с издаването и редактирането на вестника се заемат Ат. Андреев, Ив. Грудов, Ив. Касабов и П. Кисимов.¹⁰³ Независимо от това, че почти цялата работа е поета от Грудов, публикуваните материали през този период се разнообразяват.

В началото на 1868 г. в. „Народност“ обнародва статията „Политическа равностметка на българския народ за годините 1866 и 1867“. В нея се казва: „Едвам в началото на 1867 г. се сбдихме да си искаме формално, чрез един Мемоар до Султана, грабнатия народен капитал, който се състои: в *Политическата ни самостоятелност*, изложена в 15 члена, както и в: *Черковната ни самостоятелност*, изложена и тя в 6 члена; т. е. грабнатия народен наш капитал е политическата и религиозната ни самостоятелност, която сме длъжни да си я пак добиеме чрез възстановяването на нашето *царство*.“ За постигането на тези цели трябвало да се обработва европейското обществено мнение.¹⁰⁴ В статията на П. Кисимов „Високата Порта и българский народ“ се настоява да се дадат на българите същите права, както на сърбите и румънците. Това щяло да предотврати външните вмешателства, толкова вредни за Турция, колкото и за българския народ. Колкото се отлагало решаването на българския въпрос, толкова тези вмешателства ставали по-зловредни.¹⁰⁵

Изключително важна за разисквания проблем е статията на Ив. Касабов „България и Въсточный въпрос“. Тя е поместена в няколко последователни броя и разкрива важни страни от вижданията на ТЦБК по отношение ролята на западните страни, Русия и балканските страни по Източния въпрос, целите, които си поставя българският народ и пътя за тяхното постигане. Според Касабов основната задача на всеки българин трябвало да бъде борба за „успоредяването“ на народа ни в реда на другите народи и „признаването от същите на неговите неприкосновени правдини и преимущества“. В статията се отправя остра критика срещу тези, които залъгвали българите, че ще се освободят с чужда помощ. „Като интересувани партизани на тази и онази държава, представяли са му всякога (на народа — б. а.), че неговото спасение трябва да се чака само отвън да дойде, а не са се трудили никога да му съставят неговата права народна воля, която в днешно време е най-силния двигател и непобедима войска“¹⁰⁶.

Интересни са вижданията на Касабов за отношението на Великите сили към Турция и Източния въпрос. Според него

¹⁰³ Кисимов, П. Исторически работи. . . , ч. II, с. 53.

¹⁰⁴ „Народност“, г. I, № 12, 1 ян. 1868.

¹⁰⁵ Пак там, № 13, 7 ян. 1868.

¹⁰⁶ Пак там, № 14, 14 ян. 1868.

Англия поддържала Турция не от икономически, а от чисто политически интереси. Но след смъртта на Палмерстон тя гледала по-хладно на Османската империя и се интересувала повече от Индия. Сега най-голям защитник на Турция бил Наполеон III. Той и Франция държали на целостта на империята в името на „равновесието в Европа, Парижкият трактат, страха от руския панславизъм“. Тази политика, както подчертава Касабов, се защищавала особено от маркиз дьо Мустие, който преди това бил дипломат в Цариград, а след като станал министър, наредил на всички френски дипломати да поддържат Турция.¹⁰⁷ От своя страна Австро-Унгария поддържала Турция, защото страдала от същата болест, и след като загубила възможност да осъществи интересите си на Запад, тя се ориентирала на Изток.¹⁰⁸

Тези разбирания на Ив. Касабов, а и на дейците от ТЦБК, са ярко доказателство, което опровергава тезата за изключително профренската ориентация на комитета. При провеждане на такава политика от страна на Франция и при изказаните от Касабов мисли за нея става ясно, че хората от комитета имат доста обширни познания в областта на политиката и дипломацията. И ако все пак те въпреки своята осведоменост засвидетелствуват уважение и към най-последователните крепители на Турция, то е, защото разбират, че Източният въпрос може да се реши само със съгласието на заинтересованите Велики сили. Тези техни виждания се потвърждават напълно от бъдещето.

По отношение на Русия Ив. Касабов заявява, че той и българите разглеждали руския народ и руския цар и правителство като различни неща. След тази ярна и поставена на място уговорка се подчертава, че в Европа всички се страхували от руския панславизъм, но едва ли северната империя имала за цел да обедини целия славянски свят. Дори и да искала, тя нямала сили да реализира тази своя мечта. Освен това, заявява Касабов, никой не искал да търпи деспотизъм, пък бил той и руски. Самият руски народ се опитвал много пъти „да обори днешната руска династия, за да си състави едно народно правителство“¹⁰⁹. Монархическият строй в Русия се определя като една от основните причини, която пречела за сближаването на славянските народи с Русия. Всички южнославянски народи били против панславизма и вече се създали и самостоятелни държави, като Сърбия и Черна гора. Българите не искали да стават руси, *но българският народ с право обичал Русия, тъй като единствено тя се застъпвала за неговите права* (подч. от автора).

¹⁰⁷ „Народност“, г. I, № 14, 14 ян. 1868.

¹⁰⁸ Пак там, № 16, 28 ян. 1868.

¹⁰⁹ Пак там, № 16, 28 ян. 1868.

И по друг въпрос Касабов взема правилно отношение. Според него проектираната южнославянска държава нямало да бъде опасна за Европа освен за Австрия, която и без това била загубена от обединението на германските държави. И самите южни славяни, подчертава авторът на статията, трудно щели да се обединят — най-много, което могат да постигнат, това било конфедеративна държава.¹¹⁰

Изложените мисли опровергават твърдението, че през времето, когато Грудов е редактор на в. „Народност“, за пръв път органът на ТЦБК прави опит да отклони българския народ от надеждата му за освобождение от Русия и да насочи вниманието му към западните държави. И още, че хората от „Народност“ се стремели да подкопаят русофилската политика на „старите“, а цитираната статия на Касабов била насочена против съюза на Добродетелната дружина със сръбското правителство.¹¹¹ Посочените възгледи на Касабов го характеризират като човек, познаващ добре политиката на Великите сили по Източния въпрос. Той се отнася с необходимото уважение към Русия като единствен защитник на българите, но напълно правилно подчертава, че руският народ и руският цар и правителство не са едно и също и че към тях българите се отнасят различно. Що се отнася до Сърбия, Касабов изтъква, че тя се ръководела само от своите собствени интереси. След като постигнала целта си, тя разпуснала легията (има предвид първата — б. а.) и освен това, заключава Касабов, нито един народ не се е освободил чрез „волентирство“.¹¹²

С тези свои виждания Ив. Касабов изпреварва значително много свои съвременници, занимаващи се с решаването на българския въпрос. Твърде скоро Сърбия потвърждава правилността на думите му и Втората българска легия е сполетяна от участта на първата. Следователно съвсем неоснователни са обвиненията срещу ТЦБК, че не подкрепял идеята за създаване на обща държава на сърби и българи. Тази идея предварително е обречена на провал поради користните цели на белградското правителство. Всъщност комитетските дейци в случая се оказват много по-далновидни и от Добродетелната дружина, и от руската дипломация.

Запазените документални материали от това време също не дават основание да се смята, че след като Ив. Грудов поема редакторството на „Народност“, настъпва някаква негативна промяна по отношение на Русия. На 9 февруари 1868 г. Р. Блъсков съобщава на Грудов, че му изпраща 10 жълтици от абонати на в.

¹¹⁰ „Народност“, № 16, 28 ян. 1868.

¹¹¹ Косев, Д. Към историята на революционното движение в България 1867—1871, . . ., с. 16.

¹¹² „Народност“, г. 1, № 19, 23 февр. 1868.

„Народност“ в Болград, а след като обиколи селата, ще му изпрати допълнителни спомоществования.¹¹³ Освен това органът на ТЦБК се превръща във вестник, на страниците на който се стремят да публикуват политически статии и литературни творби редица видни българи. С. И. Стоманияков от Одеса моли Ив. Грудов да помести във в. „Народност“ статията на Сп. Н. Палаузов „Славяно-греческая безтактност“, изпратена от Петербург. Стоманияков прави запитване дали Палаузов би могъл да изпраща и други статии.¹¹⁴ Това става в края на февруари, а на 10 март първата част от споменатата статия е публикувана във в. „Народност“.¹¹⁵ В писмо на А. Манолов, студент в Математическия факултет на Московския университет, се изразява задоволството и радостта на всички българи в Москва от излизането и разпространяването на вестника.¹¹⁶

Руските вестници „Москва“ и „Московские ведомости“ се отнасят с голямо внимание и уважение към инициативата на ТЦБК за оказване помощ на пострадалите българи през 1867 г.¹¹⁷ Р. Жинзифов съобщава на Ив. Грудов, че редакциите на двата вестника са събрали по 50 рубли в отговор на позива на в. „Народност“,¹¹⁸ а в писмо от редакцията на в. „Москва“ новият редактор Ив. Касабов се известява, че събраните 50 рубли по нареждане на Ив. Аксаков били изпратени на Рафаилович в Одеса.¹¹⁹

Тези сведения също показват, че в. „Народност“, респективно и ТЦБК, не променят своето отношение към Русия. Вярно е, че органът на комитетата отправя критика към някои действия на руската дипломация, изтъква, че Русия, Турция и Испания са страни с недемократично управление,¹²⁰ но винаги се подчертава, че малкото добро, което е видял българският народ, е в резултат на руското застъпничество. Ако се сравни критиката на в. „Народност“ към Русия с тази, отправена към западните страни, то първата бледнее. Следователно и през времето, когато Ив. Грудов е редактор на вестника, „Народност“ продължава първоначалния курс на достойно уважение към Русия. Това

¹¹³ НБКМ—БИА, ф. 116, а. е. 4, л. 54—55 (Р. Ил. Блъсков от Болград 9. II. 1868, до Ив. Грудов в Букурещ).

¹¹⁴ НБКМ—БИА, ф. 116, а. е. 4, л. 61—62 (С. И. Стоманияков от Одеса, 22. II. 1868, до Ив. Грудов в Букурещ).

¹¹⁵ „Народност“, г. I, № 21, 10 март 1868.

¹¹⁶ НБКМ—БИА, ф. 116, а. е. 4, л. 76 (А. Манолов от Москва, 27. III. 1868, до Ив. Грудов в Букурещ).

¹¹⁷ „Народност“, г. I, № 13, 7 ян. 1868.

¹¹⁸ НБКМ—БИА, ф. 116, а. е. 4, л. 79—80 (Р. Жинзифов от Москва, 28. III. 1868, до Ив. Грудов в Букурещ).

¹¹⁹ Пак там, л. 77—78 (редакцията на в. „Москва“, 28. III. 1868, до редакцията на в. „Народност“ — Ив. Касабов, в Букурещ).

¹²⁰ „Народност“, г. I, № 20, 3 март 1868.

уважение обаче е много различно от отношението на Добродетелната дружина към руските инициативи.

От 10 март 1868 г., когато излиза брой 21 на в. „Народност“, редактор на вестника вече е Ив. Касабов.¹²¹ Ив. Грудов е отстранен според сведенията на новия редактор по решение на ТЦБК.¹²² Още в следващия 22 брой е поместена статията „Западната политика на Вьсток“, в която се отправя остра критика срещу Франция, Англия и Австрия, които очаквали „згодно време за поделението измежду си на вьсточните народи“. Вьстанията в Турция не трябвало да се приписват само на Русия. „Самата зажигателна материя — обобщава в. „Народност“ — лежи в скритите намерения на Западна Европа.“ В статията се изтъква, че българите предложили дуализма, за да се реши Източният въпрос по мирен път, но Европа се оказала глуха за тази „разумна постъпка на българския народ“. „От тук излегва на видело оная необорима истина, че западните сили нарочно поддържат Вьсточний въпрос в такова висящо положение; мирът пък, който се вижда толкова да им е присърце, обяснява се най-вече чрез масторската политика, с която държат трупът магнитезиран на „умирающий человек“ на Боспор да ся не разпадне, додето дойде тем може по-угодно време.“ В края на статията се препечата мнението на „Журнал дьо Санкт Петербург“ по Източния въпрос. Органът на руската дипломация заявява, че мирът на Изток не може да се осигури по друг начин, освен ако силите не накарат Портата да направи такива промени, които да задоволят християните, и ако европейските държави се договарят за невмешателство в случай на едно вьстание на християните срещу Портата.¹²³

И в статията „Озарение на западната политика във Вьсток“ се изтъква, че западните сили се интересували единствено от своите собствени интереси на Изток. Австрийските агенти агитирали българите да вьстанат, за да може Австрия да намери причина за намеса в Източния въпрос. Дуалистичната империя била поддържана от други две големи държави. Целта на Австрия била да завземе Босна и Херцеговина, да изтласка империята в Азия и по този начин да състави от балканските християнски народи барьера „срещу северния колос“. За постигането на това Австрия се надявала на помощта на Унгария и на полския корпус, създаден с помощта на Франция. Но Русия, подчертава се в статията, щяла да се бори на живот и смърт срещу такова разрешаване на Източния въпрос, въпреки че ако в предишните войни

¹²¹ Бурмов, Ал. Таен централен български комитет (Втори. . .), с. 102.

¹²² Кисимов, П. Исторически работи. . . , ч. III, с. 124 (Ив. Касабов от Букурещ, 8. VII. 1868, до В. Рашеев в Одеса).

¹²³ „Народност“, г. I, № 22, 17 март 1868.

с Турция тя не преследвала само своите собствени интереси, този въпрос щял да бъде вече разрешен. В статията се отправя призив към българите да не се доверяват на австрийските агенти и да не приемат нищо от тях. „Едничкото спасение за българският народ е да действа в силата на своя здрав разум и със своите собствени средства. Когато българинът усети силата си, че е доволна и разбере, че времето е угодно — тогава неговата здрава същност ще го научи непременно какво трябва да прави и как трябва да постъпи в оная решителна минута.“¹²⁴

През последните месеци на своето съществуване ТЦБК продължава да поддържа външнополитическата линия, възприета от самото начало. Поместват се и поредица статии като „Народът със силата си и правото си“¹²⁵, „Опитът е добър водител към делото“¹²⁶, с които българският народ се призовава на борба и в които се отстоява идеята, че той трябвало да разчита само на своите собствени сили. Подчертава се, че българското въстание трябвало да докаже на Европа, че е въстание, което има за цел да поддържа мира на Изток. То ще преследва постигане на свобода и самоуправление за българите подобно на Сърбия и Румъния, а това нямало да засегне интересите на Турция. Пред Европа бил начертан пътят „за разрешаване на заплитанията във Вьсток“.¹²⁷ Но постепенно единствената реална изява на ТЦБК — в. „Народност“, се обсебва от Ив. Касабов и от 20 юни 1868 г., когато последният е означен във вестника като редактор и издател, престава да е орган на тайния комитет. С това завършва своето съществуване и ТЦБК.¹²⁸

* * *

Политическата организация на българската емиграция, която се формира през март 1866 г. в Букурещ под името Таен централен български комитет, изразява интересите на средната и част от едрата буржоазия. От началото до края на своето съществуване комитетът е обърнат с лице към Русия. От тази славянска страна се очаква реална помощ за облекчаване участието на българите, от нея се очаква разрешаването на Източния въпрос. До април — май 1867 г. ТЦБК прави много, за да спечели благоволенieto на руското правителство и да получи неговата морална и материална помощ. И след като не постига това, ръководството на организацията продължава да се отнася с уважение към Русия.

¹²⁴ „Народност“, г. I., № 23, 28 март 1868 г.

¹²⁵ Пак там, № 25, 13 апр. 1868.

¹²⁶ Пак там, № 27, 1 май 1868.

¹²⁷ Пак там.

¹²⁸ Бурмов, Ал. Таен централен български комитет (Втори. . .), с. 102.

Разбира се, дейците на комитета съзнават, че борбата на християнските народи срещу Турция съвпада с интересите на руския царизъм и за разлика от Добродетелната дружина вярно тълкуват инициативите на Петербург, които не са винаги в интерес на българите. Освен това ТЦБК чрез своя орган в „Народност“ категорично заявява, че руският народ е едно, а правителството му и царят — съвсем друго.

Отношението на тайния комитет към западните велики сили е напълно различно от това към Русия. Вярно е, че се изпращат адреси и прошения и се използва всеки удобен повод за поставяне на българския въпрос пред техните правителства, но това е израз преди всичко на дипломатически такт. Тази е и причината, поради която в „Народност“ многократно заявява, че българите трябвало да използват не западните и източните, не северните и други страни, а всички европейски сили за достигане на поставените цели.¹²⁹ Не само Русия трябвало да се застъпва пред западните сили, но самите българи трябвало да правят това, тъй като те не представлявали опасност за политическите и икономическите интереси на тези страни.¹³⁰

Ръководството на ТЦБК съзнава, че заплетеният Източен въпрос може да се реши само със съгласието на заинтересованите сили. Изминало е само едно десетилетие след катастрофалната за Русия Кримска война и последвалия Парижки мирен договор, с който на северната славянска империя се налагат несправедливи и унижителни клаузи. Дейците на ТЦБК разбират, че в този момент западните сили имат надмощие на Изток и само с тяхно съгласие могат да постигнат желаните промени в Турция. Това обаче не пречи да се разкрива истинската политика на Франция, Англия и Австро-Унгария. Многократно се подчертава, че Наполеон III е най-големият защитник на Турция, че маркиз дьо Мустие е най-върлият противник на българското национално-освободително движение. Стремещт на комитета да се спечели и тяхното благоволение за решаването на българския въпрос не ни дава основание да му приписваме западна ориентация. Трудно е да се приеме и твърдението, че той е ориентиран едновременно към всички велики сили.

След като Ив. Касабов обсебва редакцията на в. „Народност“, бившият орган на комитета действително започва да провежда, макар и постепенно, ясна антируска линия. От октомври 1868 г. почти във всеки брой се публикуват материали, насочени срещу Русия. Новият курс, възприет от вестника, предизвиква острастена полемика между П. Кисимов и Ив. Касабов, която се раз-

¹²⁹ „Народност“, г. I, № 14, 14 ян. 1868.

¹³⁰ Пак там, № 13, 7 ян. 1868.

гаря върху страниците на в. „Народност“.¹³¹ Срещу антируските изявления се обявяват решително и одеските българи, които в началото на 1869 г. престават да подпомагат материално вестника.¹³² Но всичко това става едва след окончателното разпадане на ТЦБК. Действията на българите от Одеса още веднъж доказват категорично, че отношението на в. „Народност“ към Русия, докато съществува ТЦБК, е едно, а след като той става собственост на Ив. Касабов, е напълно различно. Но дори и тогава, когато се отправят по-остри критики към Русия, в много случаи се критикува и Западна Европа. Като се обръща към *Etoile d'Orient*“ с въпроса, кого иска да убеди на Запад в плачевното състояние на българите — дипломацията или себодомислещия свят, в. „Народност“ подчертава: „Ако иска да убеди дипломацията и династиите, ще си позволим да му речем, че е погрешен в мнението си и неговите доброволни трудове би означавали да прави работата на Сезифа, защото този камък на дипломацията го търкаляме ний, поробените народи, от четиристотин години насам срещу планината на троновете и пак все на същото място се връща.“¹³³

При това положение да се доказва, че ТЦБК е ориентиран на Запад и най-вече към Франция или че е ориентиран към всички велики сили е най-малкото неправдоподобно. Към западноевропейските страни се проявява задължителната за всички времена дипломатическа етикеция и нищо повече. А това не може и не трябва да се вписва като минус в характеристиката на комитета. То не променя и положителното отношение към Русия, което ТЦБК демонстрира с достойнство до слизането си от политическата сцена

¹³¹ „Народност“, г. I, № 43, 20 окт. 1868.; г. II, № 7, 5 ян. 1869; г. II, № 13, 16 февр. 1869 г.

¹³² Бурмов, Ал: Българското външнополитическо движение и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г. — Избрани произведения. . . , т. II, с. 149.

¹³³ „Народност“, г. II, № 18, 23 март 1869.

О ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ ОРИЕНТАЦИИ ТАЙНОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО БОЛГАРСКОГО КОМИТЕТА

Иван Стоянов

Резюме

Цель представленного исследования состоит в показе внешнеполитической ориентации Тайного центрального болгарского комитета (ТЦБК). Значительная часть авторов, занимающихся этим вопросом, утверждают, что комитет имел прозападную ориентацию. По мнению других, сначала ТЦБК был ориентирован к России, а позднее обратился к западноевропейским государствам. Третьи считают, что эта организация не имела определенной внешнеполитической ориентации и рассчитывала на помощь всех великих сил.

В исследовании делается попытка доказать, что с начала и до конца своего существования ТЦБК обращал свои взгляды в сторону России. От этой славянской страны ожидалась реальная помощь в деле облегчения участи болгар, от нее ожидалось решение Восточного вопроса. К западноевропейским странам наблюдался лишь необходимый во все времена дипломатический этикет.

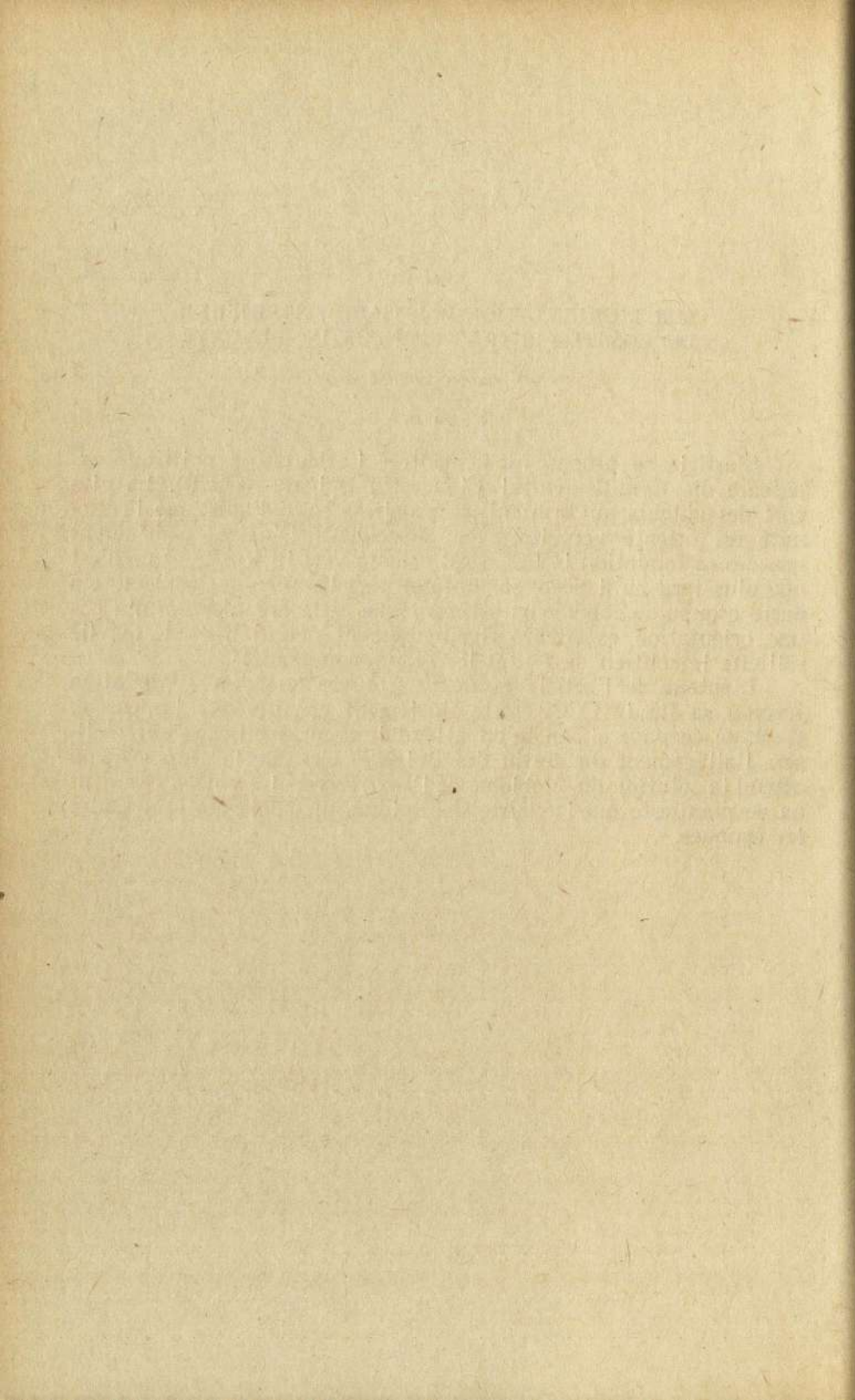
SUR L'ORIENTATION POLITIQUE EXTERIEURE
DU COMITE CENTRAL CLANDESTIN BULGARE

Ivan Stoyanov

R é s u m é

L'article se propose de démontrer l'orientation politique extérieure du Comité Central Clandestin Bulgare (CCCB). La plupart des auteurs qui traitent ce problème sont d'avis que le Comité est orienté vers les pays d'Occident. D'autres considèrent que dès sa fondation le CCCB est orienté vers la Russie et ce n'est que plus tard qu'il porte son intérêt vers les pays d'Occident. Un autre groupe de chercheurs estiment que cette organisation n'a pas une orientation extérieure rigoureusement déterminée et qu'elle sollicite le soutien de toutes les grandes puissances.

L'auteur de l'article essaie de prouver que dès sa fondation jusqu'à sa fin le CCCB reste fidèlement orienté vers la Russie. C'est de ce pays slave qu'on attend le secours efficace qui réalisera l'allègement du destin des Bulgares c'est de la Russie qu'on attend la solution du Problème de l'Est. Envers les pays d'Occident on ne manifeste que la courtoisie diplomatique obligatoire à toutes les époques.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XXIII, кн. 3 Исторически факултет 1985—1986

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XXIII, Livre 3 Faculté d'Histoire 1985—1986

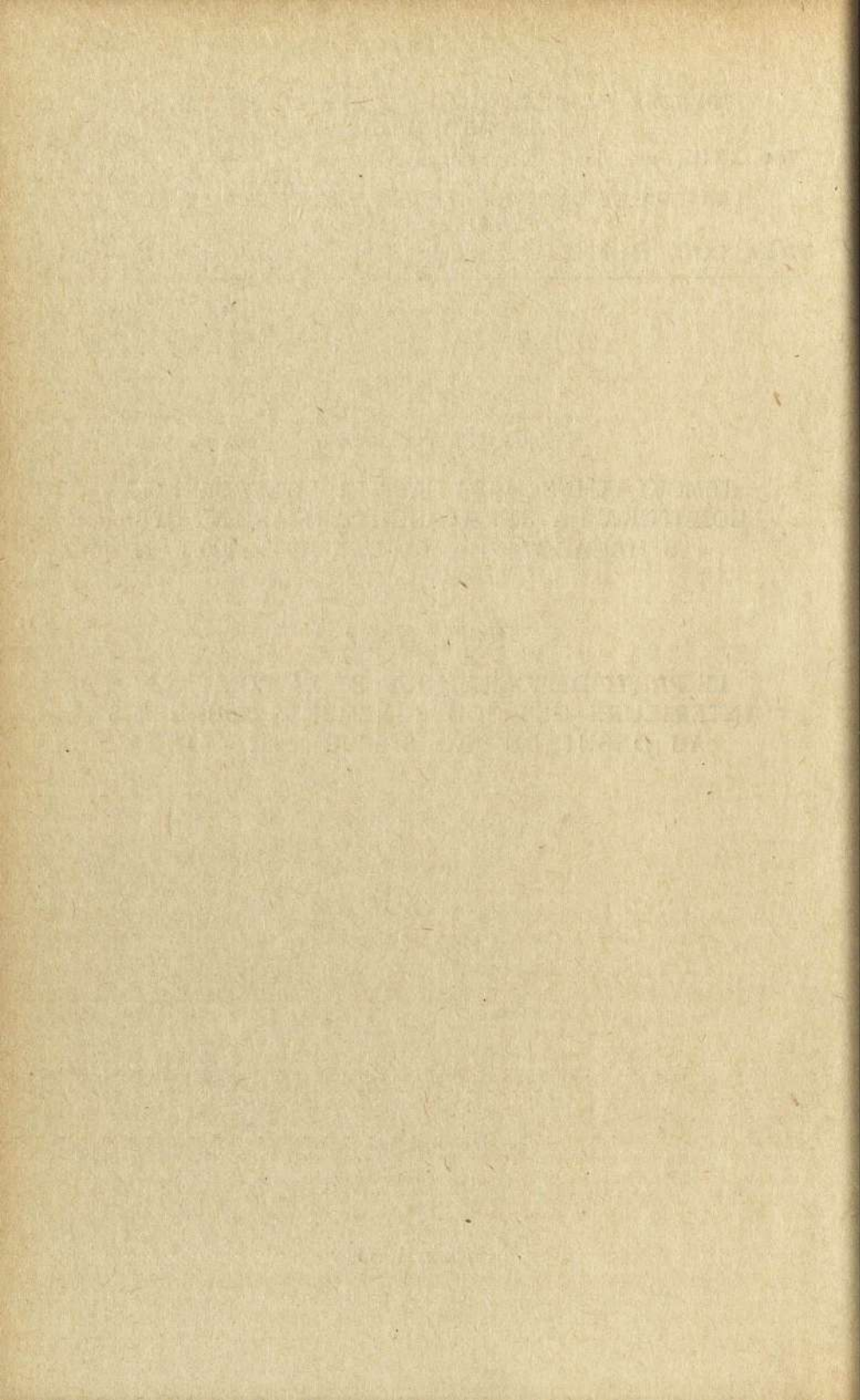
Димитър Саздов

ДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ И ВЪТРЕШНАТА
ПОЛИТИКА НА БУРЖОАЗНИТЕ ПРАВИТЕЛСТВА
В НАЧАЛОТО НА XX ВЕК (1902—1907)

Dimitar Sazdov

LE PARTI DEMOCRATIQUE ET LA POLITIQUE
INTERIEURE DES GOUVERNEMENTS BOURGEOIS
AU DEBUT DU XXe SIÈCLE (1902—1907)

София, 1986

Избухналата криза у нас в края на XIX и началото на XX век предизвиква образуването на няколко кабинета. Идването на коалиционното правителство на Каравелов — Данев през 1901 г. се оказва неспособно да се справи с кризата. Въпреки положените значителни усилия в това отношение положението в страната остава непроменено. Княз Фердинанд на няколко пъти призовава правителството да отстрани кризата и „тури траен ред във всички клонове на държавното управление“¹. Тежкото икономическо положение на страната и категоричната позиция на княза по въпроса за изхода от кризата ускоряват започнатите преговори с Франция за отпускането на нов заем. Чрез него кабинетът на Каравелов — Данев се надявал да изведе държавата от това състояние на несигурност. След дълги преговори френските банки в края на 1901 г. най-сетне се съгласяват да отпуснат заем на България. Този „успех“ на правителството обаче, вместо да доведе до стабилизиране на икономическото и политическо положение на страната, предизвиква нова правителствена криза, тъй като кабинетът на Каравелов не успява да прокара в Народното събрание ратифицирането на договора. При това положение министър-председателят, който е и лидер на Демократическата партия, е принуден да подаде оставката на правителството.² С това Демократическата партия излиза от управлението на страната и отново се нарежда в редовете на опозиционния лагер.

Въпросът за участието на буржоазните партии в политическия живот на страната привлича отдавна вниманието на българските историци.³ Повече място в техните изследвания е отделено на онези моменти от историята на буржоазните полити-

¹ Държавен вестник, № 224, 15 окт. 1901.

² Подробно за управлението на това правителство, за причините, довели до оставката на кабинета, и други вж.: Саздов, В. Участие на Демократическата партия в управлението на страната — 19. II. — 20. XII. 1901 г. — Тр. на ВТУ „Кирил и Методий“, т. XX, кн. 3, С., 1983, с. 63—108 и посочената там литература. Настоящата студия, разглеждаща опозиционната дейност на Демократическата партия в началото на XX век, е продължение на цитираното по-горе изследване.

³ Подробно за тези изследвания вж. посочената литература от Николава, В. Народнолибералната партия и вътрешнополитическото развитие на България (1894—1903). — ИИИ, т. XXIV, с. 95—96.

чески партии, когато те са управляващи. Напоследък тяхното внимание, макар и незначително, започва да се насочва и към опозиционната дейност на буржоазните партии. Това има важно значение, тъй като тази дейност малко или много оказва влияние върху развитието на историческия процес у нас. Опозиционната дейност на Демократическата партия обаче, както и на някои от другите буржоазни партии не е проучена. В съществуващата литература по този въпрос, която е посочена и в настоящото изследване, тя само е засегната. Целта на това изследване е да се разкрие опозиционната дейност на Демократическата партия, свързана с най-значимите въпроси от вътрешната политика на буржоазните правителства у нас в началото на ХХ век. В хода на изложението дейността на тези правителства и на останалите опозиционни партии ще бъде засегната дотолкова, доколкото е необходимо за изясняването на някои действия и становища на демократите.

* * *

След падането на коалиционното правителство княз Фердинанд натоварва Стоян Данев на 21 декември 1901 г. да образува кабинет от представители на Прогресивно-либералната партия. Първоначално той замислял друга комбинация: необходимостта от сключването на заем с Франция налага повикването на русофилската партия на Данев. Разногласията обаче на Фердинанд с тази партия по въпросите на външната политика го карат да търси разрешение в образуването на нов коалиционен кабинет, този път с Прогресивнолибералната партия и прозападно ориентираната Народнолиберална партия. Чрез русофилите князът цели да разреши финансовите проблеми, а чрез народнолибералите да прокара собствената си политика, най-вече по македонския въпрос.⁴

Тези планове на Кобурга срещат разбиране и от английския дипломатически агент в София Елиът.⁵ Ст. Данев обаче отхвърля идеята за нов коалиционен кабинет. Така Фердинанд е поставен пред дилемата да уреди финансите на страната, като повика прогресивнолибералите на власт, или да търси помощта на Англия, Австро-Унгария и Турция за прокаране на собствените си планове по все повече назряващия македонски въпрос чрез образуване на стамболовистки кабинет. Тъй като критич-

⁴ Грънчаров, Ст. Разногласия между Фердинанд и правителството на Прогресивнолибералната партия (1901—1903 г.) по въпросите на външната политика. — Истор. преглед, 1972, кн. 5, с. 24.

⁵ Public Record Office (PRO), FO, 78/5217. Цит. по Грънчаров, Ст. Цит. съч., с. 24.

ното финансово състояние на страната затруднява не само вътрешната политика на властващата буржоазия, но и застрашава да влоши отношенията на България с някои велики сили, Фердинанд е принуден отново, както и при образуването на коалиционния кабинет Каравелов — Данев, въпреки волята си да предостави на Стоян Данев да състави хомогенен кабинет. Това не му попречило обаче да изкаже публично „недоверие, стигашо до озлобление“⁶ към новите министри. Това поведение на княза предопределя и краткотрайното управление на Прогресивно-либералната партия.

Първият голям проблем, който стои за разрешаване от Даневото правителство, е извеждане на страната от финансовата криза. Този въпрос е съдбоносен за „живота“ и на новия кабинет. От неговото разрешаване или не зависи оставането му на власт, макар че току-що е поел управлението на страната. Още в началото на 1902 г. България трябвало да изплати част от задълженията си. Поради големия дефицит в бюджета държавното съкровище не можело да продължи да функционира без инжектиране с нов заем, който да консолидира дълга.⁷ Това принуждава правителството да предприеме конкретни мерки за отлагане изплащането на дълговете към Русия и ускоряване сключването на заема с Франция.⁸

Всяка стъпка на правителството по въпроса за заема с Франция се следи внимателно от опозиционните партии. В това отношение не прави изключение и Демократическата партия. Въпросът за заема е едно от най-важните противоречия в поредицата разногласия, заплашващи партията от разцепление.⁹ За демократите този въпрос е твърде щекотлив. Нито една от оформилите се групировки в партията не отстъпва от заетите позиции още по време на участието на демократите в управлението на страната. В крайна сметка се стига до компромис — всеки делегат на Демократическата партия по въпроса за заема да гласува в камарата според своите разбириания.

Приемането на контракта за заема от бъдещото Народно съб

⁶ Documents diplomatiques français (DDF), II série, t. 2, № 164, p. 197; *Грънчаров, Ст.* Разногласия между Фердинанд и . . . , с. 24—25.

⁷ *Тодорова, Цв.* Дипломатическа история на външните заеми на България 1888—1912. С., 1971, с. 301.

⁸ Подр. вж.: *Тодорова, Цв.* Цит. съч., с. 301—310; *Дамянов, С.* Френското икономическо проникване в България 1878—1914. С., 1971, с. 128—135.

⁹ За кризата, разцеплението и идейно-политическата еволюция на Демократическата партия в началото на XX век вж.: *Саздов, Д.* Идейно-политическо и организационно развитие на Демократическата партия. (1902—1906 г.). — Ист. преглед, кн. 4, 1985 г., с. 3—19; *Стефанов, Хр.* Образуване и начална дейност на Българската Радикалдемократическа партия. — Ист. преглед, 1970, кн. 4, с. 27—43.

рание направило изключително важни предстоящите законодателни избори. Дълголетиего на новия кабинет е поставено в зависимост от позициите на делегатите в камарата. Всичко това добре се разбира от новото правителство. То разгръща енергична дейност за обезпечаване на успеха в изборите.¹⁰ Централното бюро на Прогресивнолибералната партия издава окръжно, с което координира дейността на всички бюра в провинцията. Спечелването на изборите се поставя като най-важна задача на всички съмишленици, тъй като резултатът от тях се очаква да бъде съдбоносен „както за отечеството, така и за самата партия“¹¹.

Активно действуват в това отношение и останалите буржоазни партии, особено Народнолибералната.¹² Демократическата партия, независимо че в този момент насочва усилията си главно към вътрешнопартийните прблеми, не изпуска от вниманието си и политическите въпроси. Централното ръководство на партията усилва дейността си по укрепването на местните ядра, тъй като успехът в изборите зависи в значителна степен от силата на партийните организации. На много места се избират нови бюра.¹³

В сравнение с останалите партии обаче подготовката на Демократическата партия за предстоящите избори се оказва твърдескромна. Увлечено от вътрешнопартийните проблеми, централното ръководство на партията поставя и предизборната дейност в зависимост от множество противоречия. Свиканото събрание от по-видните демократи на 12 и 13 януари предоставя пълна свобода „по изборните комбинации с другите партии според местните условия“¹⁴. Това довежда до отслабване позициите на Демократическата партия и предизвиква недоволство на редица нейни съмишленици.¹⁵ Активността на отделни местни организации не може да компенсира незадоволителната дейност на Демократическата партия като цяло. Нейната дейност се свежда повече до борба между двете течения на „стари“ и „млади“ за налагане на

¹⁰ НБКМ — БИА, ф. 15, а. е. 423, л. 1—2; а. е. 167, л. 1—2; а. е. 615, л. 7; Пряпорец, бр. 68 от 1 ян. 1902.

¹¹ НБКМ — БИА, ф. 12, а. е. 30, л. 130; „Свободен глас“, В. Търново, № 6, 17 ян. 1902.

¹² Централен държавен исторически архив (ЦДИА), ф. 249, оп. 1, а. е. 175, л. 1—3; ф. 313, оп. 1, а. е. 779, л. 3—4; НА на БАН, ф. 17-к, оп. 1, а. е. 50, л. 25.

¹³ НБКМ — БИА, ф. 15, а. е. 1756, л. 3.

¹⁴ Пряпорец, № 71, 15 ян. 1902.

¹⁵ Научен архив на Българската академия на науките (НА на БАН), ф. 17-к, оп. 1, а. е. 50, л. 25; а. е. 55, л. 1—2; Окръжен държавен архив — Видин (ОДА — Видин), ф. 19, а. е. 12, л. 14.

свои кандидати¹⁶. Особено активни в това отношение са младите демократи от Северозападна България. Те излизат със специално писмо до председателите на демократическите бюра във Видинска околия. В него се представят и излагат възгледите за политическото развитие на страната на младите демократи Ил. Георгов, А. Страшимиров, Д. Филов и Д. Милков, всичките кандидати за народни представители.¹⁷

Не изостават в изборната борба и старите демократи. Оглавяваното от тях централно бюро издава специално „окръжно“ до политическите съмишленици на партията в провинцията по случай предстоящите законодателни избори. В него те се стремят да оправдаят дейността на демократите по време на участието им в управлението на страната през 1901 г.¹⁸

Скорозното ѝ слизание от власт, големите вътрешнопартийни разногласия, малкото време до изборите (17 февруари) и други са причини, които не дават възможност на Демократическата партия да участва пълноценно в предизборната борба. Това принуждава демократите на много места, дори във Варна, където местната организация е една от най-силните в страната, да влязат в коалиция или да подкрепят други партийни групировки.¹⁹ Всичко това прави успеха на демократите в изборите незначителен. Победата този път е за Прогресивнолибералната партия. От всичките 153 депутатски мандата 97 са за управляващата партия. Независимо от постигнатия успех д-р Ст. Данев се чувствувал сигурен с подкрепата на монарха. Затова още на другия ден след проверката на изборите той докладва на княза за резултатите и заявява: „Ще вървим напред, ако имаме доверието на короната“²⁰.

В хода на подготовката и по време на изборите са допуснати редица нарушения от страна на административните власти. Те облагодетелствуват властващата Прогресивнолиберална партия. След откриване на камарата опозиционните народни представители разобличават противоконституционните нарушения на прогресивно-либералните. Особено активни са депутатите от Демократическата партия. Така например М. Такев в двучасова

¹⁶ НБКМ — БИА, ф. 192, а. е. 5, л. 1—10. Младите демократи са една група народни представители, обединени около Н. Цанов, които полагат основите на Радикалдемократическата партия. Старите демократи са по-голямата част от партията, групирани около централното ръководство. Подр. вж.: Саздов, Д. Идеино-политическо. . . , с. 3—18.

¹⁷ НБКМ—БИА, ф. 192, а. е. 4, л. 12—14.

¹⁸ Прякорец, № 76, 1 февр. 1902.

¹⁹ Общо дело, Варна, № 4, 10 февр. 1902; НА на БАН, ф. 59-к, а. е. 14, л. 3.

²⁰ ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а. е. 304, л. 2—3; вж. и НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1803, л. 10.

реч (с документи в ръка) разобличава „престъпните действия на властта“. Той обвинява правителството, че допуска незаконно преместване на чиновници, разтуряне на общински съвети, участие на чиновници в предизборните агитации, назначаване на свои партизани на длъжности, за които нямат необходимите качества, и др. Най-брутална в това отношение, подчертава той, е администрацията в Пещерска, Станимъшка (Асеновградска), Ст. Загорска и Пловдивска околия. В нарушение на Конституцията персонално е обвинен министърът на земеделието и търговията.²¹ Речта на Такев е посрещната с голямо внимание от народните представители.

Обвиненията на опозиционните представители, в това число и на демократите, продължава и в следващите заседания.²² В стремежа си да компрометират управляващата партия пред целия народ демократите използват и страниците на своя официоз. Тук те описват допуснатите беззакония по време на изборите.²³

Успехът на Прогресивнолибералната партия в изборите за XII ОНС дава възможност на д-р Ст. Данев да попълни кабинета си и да поднови преговорите с „Парижко-холандската банка“. Благодарение посредничеството и подкрепата на Русия всички недоразумения са бързо преодолени и на 20 юни френският министър на външните работи Делкасе телеграфира в София, че „договорът за заема между българското правителство, от една страна, и „Парижко-холандската банка“ и Руската държавна банка — от друга, е вече подписан в Париж“²⁴.

По същество новият заем от 1902 г. възпроизвежда финансовите условия на пропадналия от 1901 г. Заемът възлиза на 106 млн. лв. с 5% лихва и нисък цесионен курс 81,12%.²⁵

В края на юни договорът за заема е внесен за обсъждане в Народното събрание. По мотивите на законопроекта докладва М. Сарафов. Той е подкрепен от министър-председателя Ст. Данев. Против техните твърдения се противопоставят част от депутатите на опозиционните партии. Най-големи противници на заема се оказват представителите на БРСДП. Никола Габровски заявява, че „финансовото положение на страната е лошо, но то не може да се поправи със сключване на заеми, би трябвало да

²¹ Стенографски дневници на XII ОНС, засед. от 1 май 1902.

²² Нов век, № 458, 20 май/2 юни 1902.

²³ Пряпорец, № 4, 18 май 1902.

²⁴ Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France (Quai d'orsay), Finance, Emprunts, Banque, t. 3(1902), f. 93, л. 136, Delcassé à Bonnardet, Shargéd, affaires à Sofia du 20. VI. 1902 г. Цит. по: Дамянов, С. Френското икономическо проникване в България. . . , с. 131.

²⁵ Стоянов, Н. Български държавни, общински и банкови външни заеми. — Сп БИД, кн. 1, 2, 1910; Тодорова, Цв. Дипломатическа история. . . , с. 310—311.

вървим по пътя на реформите и икономните“. Заемът с Франция, приключил той, „е начало на финансов контрол в страната“²⁶.

Представителите на Демократическата партия окончателно възприемат заема като средство за излизане от финансовите кризи. Всички депутати от лагера на старите демократи гласуват за приемането на заема. Дава своя глас и Петко Каравелов²⁷.

Малко по-късно обаче страхът от компроментиране пред дребнобуржоазната маса, една част от която продължава да върви след демократите за по-дълго време, ги кара, макар и твърде незначително и демагогски, да се разграничават по този въпрос от останалите буржоазни партии, гласували заема. „Заема не е цяр, не е единствено средство за оздравяването на държавните финанси. На заема сме гледали, заявяват демократите, само като на един способ, който ще даде възможност на правителството да отстрани финансовите мъчнотии и да създаде леснина на правителството за осъществяването на своите полезни планове за страната. . . само заемът няма да излекува нашите държавни финанси, а законите и реформите, които предстоят да предприеме поскоро правителството.“²⁸

Позицията на Русня изиграва важна роля за осигуряване на импозантно мнозинство при ратифицирането на договора в Народното събрание. Тя дава гаранции на заема, които избавят правителството на Данев от залагане монопола върху тютюна.²⁸ С това е премахнат един от най-силните „козове“ на противниците на заема. На 25 юни договорът е гласуван и приет със 111 гласа при 56 против, 3 въздържали се и 9 отсъстващи. За заема гласуват всички правителствени депутати, 3 стамболовисти и 7 демократи (каравелисти). Против заема се обявяват представителите на Народната партия начело с Ив. Евст. Гешов, депутатите на БРСДП, младите демократи и др.³⁰

Независимо че Демократическата партия подкрепя Прогресивно-либералната, при гласуването на договора тя не пропуска и най-малката възможност да атакува вътрешнополитическата дейност на правителството. Разбира се, тази критика е по твърде незначителни проблеми³¹ и не може да разклати позициите на управляващата Прогресивнолиберална партия.

²⁶ Стенографски дневници на XII ОНС, засед. от 7 юли 1902.

²⁷ НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 3001, л. 467—468.

²⁸ Пряпорец, № 36, 7 септ. 1902.

²⁹ Дамянов, С. Френското икономическо проникване. . . с. 130.

³⁰ БНКМ—БИА, ф. 15, а. е. 3001, л. 467—468; Български търговски вестник, г. X, № 135, 9 юли 1902; НА на БАН, ф. 59-к, оп. 1, а. е. 416, л. 3.

³¹ Пряпорец, № 24, 27 юли 1902; № 31, 21 авг. № 38, 13 септ., № 42, 28 септ., № 60, 30 ноемв., № 53, 6 ноемв. 1902; № 82, 19 февр. 1903;

В средата на лятото център на борбата между опозиционните партии и правителството се превръщат насрочените за 11 август избори за градски и окръжни съветници. Опитите на министъра на вътрешните работи Ал. Людсканов да подмени неудобния му административен апарат непосредствено преди изборите се посреща с недоволство от буржоазните партии.³² Тази стъпка на правителството стимулира дейността на опозицията и улеснява изборните коалиции между някои партии, които „доточера“ са били непримирими врагове. В стремежа си да ускорят падането на правителството буржоазните партии почти навсякъде в страната влизат в коалиция помежду си. Не прави изключение и Демократическата партия. Старият принцип да се участва самостоятелно в изборите е изоставен окончателно. В зависимост от решенията на регионалните бюра демократите влизат в съюз с народняци, стамболовисти и радослависти. Това става възможно поради променения социално-класов състав на Демократическата партия.³³

Най-сплотена е опозицията в столицата, независимо че възникват противоречия около кандидатурата на Ал. Малинов.³⁴ Тук Народната, Народнолибералната, Демократическата и Либералната партия съставят единна листа за общински съвет. Те излизат с общо „Възвание“ към столичните избиратели, с което ги призовават да гласуват против правителствената листа, поддържаща „всички градски метачи и временни наемни работници“, и да изберат предложените от тях „добри и добре познати на всички наши съграждани“.³⁵

Положенияте усилия от опозицията в общинските избори не се увенчават с успех. Почти навсякъде тя търпи поражение. Дори в София, където буржоазните партии са най-сплотени и „ис-

Народно благо, Ямбол, 15 юни 1902; НА на БАН, ф. 59-к, а. е. 153, л. 1.

³² Нов век, № 489, 9/22 авг. 1902.

³³ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 375, л. 1; Нов век, № 488, 7/20 авг. 1902. В резултат на икономическото развитие на страната в социално-класовия състав на Демократическата партия настъпват бързи изменения. Една голяма част от членската маса на тази партия, състояща се дотогава от дребни и средни производители, успява да забогатее. Това създава условия за навлизането в партията и на други заможни елементи от средите на българската едра буржоазия. Изменя се и интелектуалният елит. Към партията се присъединяват много високообразовани представители, завършили на Запад. Това довежда до еволюция на идейно-политическите възгледи на Демократическата партия. В крайна сметка в началото на XX век тя се превръща в партия на замогващата се модерна търговско-индустриална буржоазия. (Подр. вж.: Саздов, Д. Идейно-политическо. . ., (с. 3—19.)

³⁴ Радославистите се обявяват против кандидатурата на Ал. Малинов в София, тъй като той е държавен обвинител по делото на бившите министри-радослависти (ЦДИА, ф. 129, оп. 1, а. е. 26, л. 1—6).

³⁵ Пряпорец, № 28, 10 авг. 1902.

каха да дадат пример на провинцията“,³⁶ загубата им е чувствителна. А там, където те участвуват самостоятелно или в частична коалиция, поражението им е още по-голямо.

С победата на правителството в изборите и образуването на общини главно от представители на Прогресивнолибералната партия цялата административна власт в страната преминава в техни ръце. Това поражда идеята да се прокара закон, с който да се запази настоящата администрация дори в случай, че правителството бъде сменено. За целта министър-председателят д-р Ст. Данев предлага в Народното събрание да се приеме закон, който да забранява разтурването на общинските съвети. На това се противопоставя цялата опозиция. Демократическият лидер П. Каравелов държи реч в камарата, в която заявява, че „не е хубаво министърът да няма право да разтуря един общински съвет, когато Конституцията му дава право да разтуря Народното събрание. Нека министърът, продължава Каравелов, има правото със съгласието на короната да разтуря един избран съвет, но това той го прави само когато има важни причини, а не по партийни сметки“.³⁷ На правителственият предложение да се увеличи съставът на съветите демократът Кр. Мирски предлага разширяване броя на общинските съветници да стане така, че „да отстрани партийността в съветите“³⁸. В дискусиата се намесва и социалистът Г. Кирков. Той заявява, че „колкото и да е основателно искането на г. Мирски да се увеличи числото на членовете на общинските съвети, нещо, което и аз желая, обаче при съществуващата избирателна система, полза няма да се почувствува. . . , защото в общините винаги меншеството управлява, а другите опозиционни групи обикновено изчезват. . .“³⁹. Разобличавайки демагогията на буржоазните партии, Г. Кирков предлага изменение на избирателната система. Поради огромното мнозинство на прогресивнолибералите в камарата обаче, тези и още редица предложения на опозицията остават без последствие, поради което и демократите търпят своя пореден неуспех.

Вътрешнопартийните противоречия сред Демократическата партия, неуспехите в проведените избори през 1902 г., русофилството на Прогресивнолибералната партия, близките идейни позиции на демократите с тази партия, смъртта на П. Каравелов в началото на 1903 г. и други причини отслабват опозиционната дейност на Демократическата партия по проблемите на вътрешната политика през 1902 г. и началото на 1903 г.

³⁶ Пр я п о р е ц, № 29, 14 авг. 1902.

³⁷ Стенографски дневници на XII ОНС, I РС, зас. 15 окт. — 12 ноем. 1902, с. 137.

³⁸ Пак там, кн. II, зас. 13 ноемв. — 26 ноемв. 1902, с. 454—456.

³⁹ Пак там, зас. 13—26 ноемв. 1902, с. 454—456.

В края на 1902 г. не без помощта на княз Фердинанд⁴⁰ избухва министерска криза. След сключване на договора за заема русофилското правителство на д-р Данев не било повече необходимо на короната. Още повече, че назряват проблеми от външнополитически характер, по които между монарха и кабинета съществуват явни разногласия. Краят на годината обаче се оказва неудобно време за смяна на правителството. Предстои да бъде приет бюджетът за новата година, да се гласуват някои законопроекти и др. При това положение Данев получава възможност да се справи с кризата. От кабинета е изваден министърът на обществените сгради Никола Константинов, направени са вътрешни размествания и противоречията са временно преодоленни.⁴¹

В началото на 1903 г. министерската криза избухва с нова сила. Д-р Ст. Данев дори е принуден да подаде оставката на правителството. Все още обаче моментът е неудобен. Князът избягва да вземе решение, защото не знае каква реакция би предизвикало в страната, чужбина и най-вече в Русия отстраняването на прогресивнолибералите от власт. В началото на 1903 г., когато започва реформената акция в Македония, било неудобно да се прояви недоверие към кабинета, който най-много настоявал за намесата на великите сили за подобряване положението на българите в европейските вилаети на империята. Това можело да предизвика недоволство в Петербург и Виена⁴². Ето защо Фердинанд издава указ за образуване на нов кабинет отново от д-р Ст. Данев.⁴³ Едновременно с това Кобургът продължава да се държи грубо с министрите, което принуждава министър-председателя писмено да му заяви, че ще „води делата на управлението до 1 април“⁴⁴.

В началото на 1903 г., отчаян от разногласията в редовете на Демократическата партия, от „мрачното“ положение в страната, недоволен от все повече засилващата се власт на княза, умира П. Каравелов. След неговата смърт начело на партията застава младият и амбициозен политик, представител на заможната част от българската буржоазия Ал. Малинов.⁴⁵

⁴⁰ НБКМ БИА, ф. 15, а. е. 452, л. 7—8; Нов век, № 525, 4/17 ноемв. 1902.

⁴¹ Вечерна поща, № 504, 4 ноемв. 1902.

⁴² Popov, Radoslav. Über die Innenpolitik Bulgariens am Anfang des 20 Jh., Bulgarian Historical Review, 1979, 1, p. 28—29.

⁴³ Държавен вестник, № 61, 18 март 1903; НБКМ—БИА, ф. 15, оп. 1, а. е. 11, л. 22—23; а. е. 1550, л. 15; а. е. 1803, л. 28; ф. 273, а. е. 411, л. 28.

⁴⁴ НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1803, л. 30.

⁴⁵ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 4398, л. 1—3. Ал. Малинов влиза в редовете на Демократическата партия в самия край на XIX век. До избирането му за председател на централното бюро той е бил член на централния изпъл-

„Шокът“ от смъртта на Каравелов е бързо преодолян. През пролетта и лятото на 1903 г. кризата в партията е почти разрешена. Демократите активизират политическата си дейност. Постепенно нарастват и амбициите им за идване на власт. Демократическата партия вече не пропуска и най-малката възможност за изява във вътрешнополитическия живот на страната.

Междувременно силно се изострят противоречията между княза и правителството. Това принуждава д-р Ст. Данев на 2 май 1903 г. да подаде оставката на кабинета.⁴⁶ Свалянето на Прогресивнолибералното правителство е поредният противоконституционен акт на княза, тъй като то дошло на власт по парламентарен път.

Веднага след изгонването на цанковистите Фердинанд се заема да конструира новия кабинет. Усложнената обстановка на Балканите принуждава княза да търси разрешение в образуването на едно смесено правителство от най-силните буржоазни партии (т. нар. „патриотическа концентрация“). Главната роля в новия кабинет, в който щели да влязат и представители на Демократическата партия, се предвижда за стамболовистите.⁴⁷ Възникват обаче противоречия по разпределение на министерските постове, които провалят този проект. Тогава Фердинанд (на 3—4 май) предлага нов вариант. И в него той, без да се съобразява с домогванията на народнящите и демократите, отново определя главната роля за народнолибералите, като им предоставя вътрешното министерство. Това изостря отношенията между партийните лидери и довежда до провалянето и на този вариант. Външнополитическите причини обаче принуждават княза да състави и трети проект, в който едно министерско място е предвидено и за Демократическата партия. Но и този път Т. Теодоров, М. Маджаров, С. С. Бобчев, Ал. Малинов и Ив. Салабашев не се задоволяват с отредената им незначителна роля и отново отказват да вземат участие в така проектираното коалиционно правителство.⁴⁸

Преди да предостави на Р. Петров да образува новото министерство, князът се обръща директно и към Ал. Малинов, като му предлага да състави кабинет. Стремещт на Фердинанд обаче да сложи ръка върху вътрешната и външната политика на стра-

нителен комитет, а през 1901 г. и представител на партията в XI ОНС. (Странички от нашата нова политическа история. Спомени. С., 1938, с. 49.)

⁴⁶ НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1804, л. 38—39; Пряпорец, № 2, 3 май 1903. Подробно за разногласията на Фердинанд и Прогресивнолибералното правителство вж.: Грънчаров, Ст. Разногласия между Фердинанд..., с. 34 и сл.; Роров, Р. Цит. съч., с. 29—42.

⁴⁷ ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а. е. 986, л. 23—24; НА на БАН, ф. 11-к, оп. 1, а. е. 83, л. 33.

⁴⁸ ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а. е. 986, л. 23—24; М и р, № 1264, 8 май 1903.

ната и да превърне новото правителство в сляп изпълнител на княжеската воля⁴⁹, сложната обстановка на Балканите, слабостта на Демократическата партия, стоящите за разрешаване вътрешноикономически и политически проблеми и други принуждават демократическия лидер да отклони „направената му чест“.

Всички опити на Фердинанд да образува едно удобно за плановете му правителство, в което да влезат и русофилски партии завършват с неуспех. Изчерпал възможностите си на 5 май той издава указ за съставяне на кабинет начело с близкия до двореца ген. Рачо Петров.⁵⁰ Макар че в правителството са включени трима необвързани с никоя партия министри, които са предани на княза и короната, заетите възлови позиции от народнолибералите в новия кабинет определят неговия стамболовистки характер. По-късно, след извършване на редица промени, почти всички министерства се оглавяват от представители на Народнолибералната партия.⁵¹

* * *

Установилата се на власт Народно-либерална партия е политически представител на младата промишлена и търговска буржоазия. Тази партия е една от най-добре организирани буржоазни партии у нас. Тя идва на власт, за да укрепи силно отслабналите през 1900—1903 г. позиции на едрата буржоазия в обществено-икономическия и политическия живот на страната. Народнолибералите трябвало да активизират и външната политика с оглед извоюване на националната независимост и освобождение на поробеното българско население в Македония и Тракия. На тях разчита и монархът — да укрепи още повече

⁴⁹ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 4383, л. 9; *Малинов, Ал.* Странички от мшпата нова. . . , с. 50.

⁵⁰ Държавен вестник, № 95, 6 май 1903. Подробно за борбите, противоречията, интригите и други около правителствената криза в края на 1902 и началото на 1903 г. и образуването на новия, по същество стамболовистки кабинет вж.: *Роров, Р.* Цит. съч., с. 27—42; *Попов, Ж.* Вътрешната политика на второто народнолиберално (стамболовистко) правителство . . . , 1903—1908 г., канд. дис. С., 1979, с. 38—46.

⁵¹ Само министерствата на външните работи и на войната се заемат от хора, близки на двореца. През есента на 1906 г. Р. Петров си подава оставката и за министър-председател е назначен Д. Петков, а за министър на външните работи Д. Станчов. След убийството на Д. Петков в началото на 1907 г. за министър-председател е назначен П. Гудев, а през май същата година за военен министър е назначен Д. Николаев. По време на управлението на народнолибералите за министри са назначени видните стамболовисти Л. Паяков (министър на финансите), д-р Т. Гатев (министър на обществените сгради), Стайков, Панайотов и др.

династията на Кобурготите и да разшири влезлия в действие личен режим.⁵²

Идването на власт на второто стамболовистко правителство се посреща с недоверие и негодуване от буржоазните опозиционни партии и Българската работническа социалдемократическа партия. Особено се отличава в това отношение Народната партия.⁵³ Демократическата партия посреща снизходително, с ирония образуването на новото правителство. „Новият кабинет начело с ген. Р. Петров, отбелязва партийният орган, представлява чуден букет от миризливи цветя, букет за силно обоняние“⁵⁴. Подобно е мнението и на цанковистите. Техният в. „България“ заявява, че новото правителство ще доведе страната до „пълн анахронизъм в политическия ни живот“⁵⁵. Явен е стремежът на тези буржоазни партии да злепоставят стамболовистите, още преди да са укрепили позициите си. За тази цел те много добре си служат с негативните страни на първото управление на народнолибералите. Прогресивнолиберали и демократи са подкрепени и от радикалите, БРСДП и БЗНС, които също гледат с недоверие на новите управници.

Въпреки че заела правилна позиция, БРСДП не могла веднага да даде вярна, марксистка оценка за характера на новия кабинет. Социалистите го смятат за „случайност“ и „чужд“ на каквито и да било интереси“. Правилна оценка те дават малко по-късно, след разцеплението на партията на тесни и широки социалисти.⁵⁶

Стамболовистите са подкрепени единствено от близката до тях в идейно отношение Либерална партия на д-р В. Радославов. На страната на новото правителство застават и някои централни и провинциални вестници, които обединяват малочислени политически групировки.⁵⁷

Позициите на буржоазните партии по отношение на новия кабинет се определят преди всичко от теснокласовите интереси и

⁵² НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 4383, л. 9. Цялостната вътрешнополитическа и икономическа дейност на народнолибералното правителство е разгледана в трудовете на *Хр. Кьосев* (Стопанската политика на второто стамболовистко правителство (1903—1908) — Годишник на Ссфийския университет. Идеологически катедри, т. 59, 1966, С., 1967) и *Жеко Попов* (Вътрешната политика на второто народнолиберално (стамболовистко) правителство. . .)

⁵³ Мир, № 1264, 8 май 1903; НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 14, л. 285, 286, 817.

⁵⁴ Пряпорец, № 3, 8 май 1903; № 23, 16 юли 1903.

⁵⁵ Пряпорец, № 626, 10 май 1903.

⁵⁶ Ново време, 1904, № 4 и 5, с. 287; Работнически вестник, № 35, 15 май 1903; № 4, 4 септ; № 7, 25 септ. 1903; Работническа борба, № 11, 1903; Попов, Ж. Цит. съч., с. 48.

⁵⁷ Попов, Ж. Цит. съч., с. 48—49.

разбирания, които отстояват. В сравнение с останалите опозиционни партии — противници на стамболовистите, Демократическата партия е по-умерена. Това се дължи най-вече на липсата на готовност от страна на демократите да поемат управлението на страната, тъй като партията им все още не е възстановена от изживяната голяма вътрешнопартийна криза, силно е нарушена организационната ѝ структура, а връзките ѝ с двореца тепърва предстои да се укрепват. Не на последно място като причина за тази позиция на демократите могат да се изтъкнат промененият социално-класов състав и сходните възгледи със стамболовистите по някои вътрешно- и външнополитически въпроси. Скоро тази умереност на демократите е заменена с една последователна борба за компрометиране на стамболовисткото управление с оглед по-бързото му падане от власт.

Още с идването на власт новото правителство на ген. Р. Петров е изправено пред два основни проблема. Единият е да се конкретизира позицията на кабинета към разрасналото се националноосвободително движение на българския народ в Македония и Одринска Тракия, а другият — да се предприемат енергични действия за укрепване на властта. Както всички буржоазни правителства, и народнолибералното, щом поема управлението на страната, започва подмяната на административния апарат. Направените няколко изменения в закона за чиновниците от бившите министерства се оказват безсилни да спрат нарушението му. Още повече, че министрите Д. Петков и Н. Геннадиев са твърде брутални в това отношение. Те посягат и на Закона за чиновниците. Със съгласието на Фердинанд те изменят (още на 2 юни 1903 г.) най-важните членове от този закон. Това им дава възможност да назначат в административно-полицейския апарат свои привърженици. Малко по-малко, за да лиши опозицията от възможностите ѝ за организирана борба, правителството разпуска и XII ОНС.⁵⁸ Тези действия на стамболовистите се посрещат с негодуване от опозицията. Независимо че критикуват Закона за чиновниците, като го смятат за несъвършен, демократите се обявяват за неговото стриктно спазване. „Лош, добър, този закон трябва да се изпълни и сериозно приложи“, предупреждава партийният орган.⁵⁹ Остро реагират демократическите народни представители. Те са едни от първите, които подкрепят идеята за колективния протест на народните представители, от името на XII ОНС по „суспендирането Закона за чиновниците“⁶⁰. Тази

⁵⁸ Попов, Ж. Буржоазните опозиционни партии и второто народнолиберално правителство (1903—1908). — Истор. преглед, 1982, кн. 1, с. 50.

⁵⁹ Пряпорец, № 13, 11 юни 1903.

⁶⁰ НА на БАН, ф. 43-к, оп. 1, а. е., л. 1—2; ф. 59-к, оп. 1, а. е. 385.

стъпка на правителството демократите смятат за грубо посегателство върху „правата и прерогативите на законодателната власт — Народното събрание“⁶¹.

Критиката на Демократическата партия не се ограничава само върху правителството. В първите години на управление на стамболовистите демократите отправят остри предупреждения и към монарха, тъй като смятат, че „той при днешните условия дава тон на всичката политика (вътрешна и външна)“⁶². Разбира се, тази критика не е израз на борба, насочена против личния режим, а е изблик на недоволство от дворцовото покровителстване на управляващия екип в момента.

Постепенно нападките на демократите към „личния кабинет на княза“ се усилват. Те са насочени срещу цялата вътрешнополитическа дейност на народнолибералите. „Тревога, аларма, дрънкане на оръжие и покрай тях доставки, поръчки, ангажиране на милиони кредити; това, от една страна, пишат те, а, от друга — съживяване на стамболовищината със средства не по-модерни от тези, с които си служеше създателят ѝ, а именно кога чрез суспендиране на законите, кога чрез заобикалянето им, кога с измислени комплоти, кога със заплашване и усилване на нощните военни патрули по край княжеския палат; с една реч: отвлечане на общественото внимание, мътна вода и ловене на дребна и едра риба. . .“⁶³.

Твърде скоро опозиционните партии са принудени да почувствуват мощното настъпление на тази най-енергична преслойка от българската буржоазия, чиито интереси изразява Народнолибералната партия. Грубите нарушения на буржоазната демокрация предизвикват недоволство на някои среди от едрата буржоазия. То е изразено от нейните представители в Народната, Прогресивно-либералната, Демократическата и други партии, които още известно време продължават да хранят надежда за едно „истинско конституционно управление“.

Антиправителствената дейност на трите „русофилски“ партии през лятото на 1903 г. е много активна. Те атакуват не само въ-

л. 1. Протестираат представителите на Прогресивно-либералната партия, Демократическата партия, Народната партия. Те са подкрепени от младите демократи, БЗНС и социалистите (НБКМ—БИА, ф. 11, а. е. 20, л. 23—24; Попов, Ж., Вътрешната политика на второто народнолиберално. . . , с. 53). „Протестът“ е поднесен на княза от депутация в състав: Цанков, Теодоров, Мушанов, Влайков и Съкъзов (НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 3001, л. 525—526). Централното бюро на демократическата партия разпраща „протеста“ за подпис и до по-видните демократи в провинцията (НА на БАН, ф. 59-к, оп. 1, а. е. 385, л. 1).

⁶¹ НБКМ—БИА, ф. 11, а. е. 20, л. 23.

⁶² П р я п о р е ц, № 13, 11 юни 1903; № 21, 9 юли 1903.

⁶³ П р я п о р е ц, № 23, 16 юли 1903; № 29, 9 авг. 1903.

решната, но и външната политика на правителството. Тази и дейност подтиква някои среди в провинцията да заговорят за образуването на нов, коалиционен кабинет.⁶⁴

Всички опити на опозицията да спре бруталното настъпление на стамболовистите завършват с неуспех. До провеждането на законодателните избори за XIII ОНС през октомври Д. Петков успява да замени по-голяма част от управленския апарат. Подменени са 11 окръжни управители (от 12), 56 околийски началници (от 71), разтурени са 200 общински съвета (от 1891), уволнени 50 кметове, разместени много служители и учители и др.⁶⁵

Най-големия удар срещу опозицията е решението на Фердинанд да разпусне XII ОНС. Това е изключително благоприятно за властващата партия, тъй като в тази камара тя има само 8 от 189 депутати.⁶⁶ Буржоазните партии реагират остро. Те окачествяват това решение като противоконституционно. Всичките им опити и протести обаче да го отменят са безуспешни. Решението на княза и реакцията на опозицията само довели до още по-голямо задълбочаване на пропастта между монарха и народа.⁶⁷

Скоро във в. „Държавен вестник“ излиза и указ, с който се определя датата за провеждането на законодателните избори — 19 октомври 1903 г.⁶⁸ Дотогава предизборната борба протича във време, когато българският народ в Македония и Одринска Тракия води героична борба за своето освобождение. Погледите и вниманието на цялата българска общественост са насочени към тези жизнено важни за нацията събития. Демократическата партия е една от политическите организации, която изцяло ангажира вниманието си към националноосвободителното движение на българите в Европейска Турция. При това положение дейността ѝ, свързана с изборите независимо от важността им, протича в сянката на големите събития, разтърсили Балканите в началото на XX век.

През лятото на 1903 г. Демократическата партия следи периферно предизборната агитация на правителството и останалите буржоазни партии. В това отношение дейността ѝ главно се свежда до критика в печата на народнолибералите за противоконституционните им нарушения. Най-враждебно демократите се отнасят към продължаващите „безобразни уволнения и назначения на чиновници по всички ведомства“, към разтурване-

⁶⁴ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 658, л. 19—20.

⁶⁵ ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а. е. 532, л. 25—26; а. е. 427, л. 9; Попов, Ж. Вътрешната политика на второто народнолиберално... с. 54—55.

⁶⁶ Статистика на изборите за народни представители на XII ОНС. С., 1904, с. 203.

⁶⁷ Работнически вестник, № 3, 28 авг. 1903.

⁶⁸ Държавен вестник, № 27 от 1903.

то на общинските съвети и други, което се превърнало в „система на управлението“. „Днешното правителство на Негово Царско Височество „Господаря“, заявяват те, и след като му изтече медения месец, напълно може да се назове правителство на приказките: само в разстояние на четири месеца са подписани не по-малко от 3000 приказа“⁶⁹.

Непосредствено преди изборите, когато върховият момент на събитията в Македония и Одринска Тракия отминава, демократите отново насочват вниманието си към вътрешнополитическите проблеми. Именно тогава централна тема за българското общество стават законодателните избори. Враждебното отношение на правителството към демократи, прогресивнолиберали и народняци, от които най-много се страхува, солидаризира предизборната им дейност. Към по-рано обединените сили на Народната и Прогресивнолибералната партия скоро е привлечена и Демократическата. Никога дотогава опозицията не е била толкова единна и сплотена. „Партиите на демократи, народняци и прогресивнолиберали, отбелязва в „Пряпорец“, се приканват за задружно действие по предстоящите избори. Централните бюра се наемат да въздействуват на своите съмишленици за общи кандидатури, а това досега не е бивало“⁷⁰.

Ръководствата на трите партии, към които се присъединяват и младите демократи, излизат с общо „Възвание“ към българските избиратели.⁷¹ В него въпреки ограничените възможности на тези партии се разкрива приблизително точно главната цел на политическата борба в момента между отделните прослойки на българската буржоазия. А именно тя се определя като борба за засилване на личния режим в страната и ограничаване на буржоазнодемократичните свободи, към което се стреми народнолибералното правителство и борба за възтържествуване на буржоазната демокрация, за утвърждаване на конституционно-парламентарната форма на управление, което е „знаме“ на опозицията.

С подобни възвания към избирателите излизат и местните ръководства на Народната, Прогресивнолибералната и Демократическата партия в Търновска, Плевенска, Луковитска и Никополска околии.⁷² Тези възвания обаче не оказали никакво въздействие върху избирателите поради създадената от стамболовните напрегната обстановка.

Видните лидери на опозиционните партии извършват и ня-

⁶⁹ Пряпорец, № 36, 6 септ. 1903; НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1365, л. 4—7.

⁷⁰ Пряпорец, № 37 и 38, 13 септ. 1903; НБКМ—БИА, ф. 273, а. е. 515, л. 12; ф. 15, а. е. 419, л. 1.

⁷¹ Пряпорец, № 37 и 38, 13 септ. 1903.

⁷² НБКМ—БИА, ф. 12, а. е. 30, л. 70, 71.

колко обиколки в провинцията. Те с „живи речи“ изясняват причините, довели до тяхното обединение, критикуват „беззаконията и произволите на правителството“.⁷³ В столицата съединените партии излизат с единна листа, в която кандидират своите лидери — Ив. Евст. Гешов, д-р Ст. Данев и Ал. Малинов. На 14 октомври те провеждат и голямо събрание. На него предизборни речи произнасят Гешов, Данев и Ляпчев. Подобно е положението и на много места в провинцията. Там обаче успехът на опозицията е незначителен. Провинциалните партийни организации почти навсякъде действуват разединени. На някои места те дори поддържат правителствената листа. За „истинска задружна“ работа могат да се споменат само градовете Казанлък, Ямбол, Сливен, Луковит, Тетевен, Белградчик и Берковица, където и изборите се спечелват.⁷⁴

Активна дейност развива и правителствената партия, която за успеха на изборите разчита най-много на подменения административен апарат, но не подценява и агитацията. Стамболовистите полагат максимум усилия за проваляне предизборната дейност на опозиционните партии. На редица места „правителствените шайки“ осуетяват провеждането на събрания и митинги от опозицията. В Стара Загора се стига до най-брутални издевателства над партийните шефове Гешов, Яблански, Малинов и Данев. В Оряхово опозицията е принудена да оттегли кандидатурите на своите представители, за да не рискува „живота и здравето“ на съмишлениците си.⁷⁵

Голямо съдействие на стамболовистите оказва Либералната (радославистка) партия. Макар и да не се обединяват, двете партии действуват заедно. На много места помощта на радославистите става фатална за опозиционните кандидати.⁷⁶

От полза за правителството се оказва и раздухваната от него военна психоза. Влошените след Илинденско-Преображенското въстание българо-турски отношения принуждават правителството да прибегне до мобилизация и укрепване на южната граница. Всичко това респектира една част от населението и въпреки волята му го кара да гласува за правителствените кандидати. Най-голяма заслуга за успеха на стамболовистите обаче има прави-

⁷³ Пряпорец, № 40, 20 септ. 1903; № 44, 4 окт. 1903; № 45, 8 окт. 1903; НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 593, л. 123—124.

⁷⁴ НБКМ—БИА, II В 7488 А. Ляпчев до Д. Ризов, 20 окт. 1903; ф. 15, а. е. 374, л. 9—10; а. е. 1389, л. 3—4; а. е. 419, л. 1; а. е. 1196, л. 1—2; Пряпорец, № 50, 25 окт. 1903.

⁷⁵ ЦДИА, ф. 52, оп. 1, а. е. 325, л. 2—3; НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 593, л. 123—124; ф. 15, а. е. 323, л. 15; а. е. 374, л. 1—7; Пряпорец, № 45, 8 окт. 1903; № 46, 11 окт. 1903.

⁷⁶ НБКМ—БИА, II 7488; ф. 273, а. е. 1606, л. 1—4; ф. 15, а. е. 1196, л. 1—2; ф. 256, а. е. 9, л. 7—8.

тежествената администрация. В деня на самите избори стамболовистките чиновници и полиция не подбират средствата само за да осигурят победата на управляващата партия.⁷⁷

Изборите завършват с пълна победа за Народнолибералната партия. От избраните народни представители 144 са правителствени (стамболовисти), 25 народняци, 19 либерали, 7 демократи, 6 прогресивнолиберали, 4 млади демократи и др.⁷⁸

Поражението на Демократическата партия в изборите в сравнение с някои от останалите опозиционни партии е голямо. То се дължи на вътрешнопартийната криза, която партията токущо започва да преодолява, на разстроена и организационна структура, на ограничената предизборна дейност и др.

Със спечелване на изборите Народнолибералната партия укрепва здраво своите позиции. Силите на управляващата партия сега се насочват към реализиране на стопанската и финансовата програма на правителството. Икономическата политика на народнолибералите отразява интересите на свързаната с капиталистическото развитие буржоазна класа. Главно място в нея е отделено за насърчаване на индустрията и търговията. Тази правителствена линия ускорява икономическото развитие на страната и благоприятства за консолидирането на буржоазната класа. Тя извежда страната до равнището на европейската цивилизация. Поради това опозиционните буржоазни партии не могат да бъдат против този правителствен курс, независимо че отправят редица нападки по стопанската и финансовата политика на правителството. Разбира се, тези упреци в по-голямата си част имат негативен характер. Критиката на Демократическата партия в това отношение носи белега на елементарно опозиционерство.

След откриване заседанията на камарата вниманието на всички опозиционни партии се концентрира в законодателната дейност на стамболовистите. Демократите внимателно следят и

⁷⁷ НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 756, л. 10—11; ф. 14, а. е. 593, л. 125—126; а. е. 575, л. 1—2; а. е. 435, л. 3—4.

⁷⁸ ЦДИА, ф. 249, оп. 1, а. е. 21, л. 4; НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 3538, л. 12—13; Статистика на изборите за народни представители за XIII ОНС. С., 1909, с. 181, 182. „Крушението на опозиционните буржоазни партии е толкова голямо, пише Р. Попов, че някои опозиционни дейци в провинцията даже възнамеряват да се откажат от по-нататъшна политическа дейност. (Попов, Р. Монархически институт, буржоазните партии и проблемата за конституционното управление в България в началото на XX в. Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 1. С., 1982, с. 469—470. Поради големия терор и демагогия от страна на стамболовистите БРСДП (т. с.) и БЗНС не спечелват нито едно място в камарата. Пропадат кандидатурите на Д. Благоев, Г. Кирков и Г. Бакалов (вж. Попов, Ж. Цит. съч., с. 59).

вземат отношение почти по всички законопроекти. С много от тях те изразяват несъгласие или предлагат да бъдат допълнени, изменени, усъвършенствувани и пр. Така например по законопроекта за опазване на общественото здраве те предлагат: санитарното управление да се ръководи не от Санитарната дирекция, която е подчинена на едно лице, а от Медицинския съвет; да се увеличи числото на лекарите според броя на жителите; да се ограничи дейността на фелдшерите в рамките на тяхната подготовка; да се отворят повече специализирани болници; да не се откриват общинските аптеки и пр.⁷⁹ В изказванията на демократите както по този законопроект, така и по други се забелязва едно, макар и умерено противопоставяне на стремежа на правителството да централизира управлението в страната, като едновременно с това се правят някои по-рационални предложения. По редица други законопроекти обаче демократите държат твърде „остър език“. Този „тон“ е характерен за цялата опозиция в камарата. От това поведение недоволствува правителството. То се принуждава да въведе нов правилник за вътрешния ред на Народното събрание, който ограничавал дейността на опозицията. В знак на протест на 12 декември почти всички опозиционни представители напускат парламента за един месец.⁸⁰

Демократическите народни представители не били привърженици на идеята да се напуснат заседанията на камарата.⁸¹ Но пред опасността да останат изолирани те се солидаризират с мнението на мнозинството от опозицията.

Излизането на опозицията от Народното събрание улеснява дейността на правителствените депутати и ускорява приемането на редица законопроекти. А опозиционните партии, в това число и Демократическата, са принудени да продължат борбата против законодателната дейност на стамболовистите само извън камарата. В това отношение особено активни са демократите. В реч пред пещерските избиратели М. Такев излага „разсипническата политика на правителството“, като критикува разпределението на бюджета, свръхсметните кредити, законите за тютюна, горите, за разработването на мерите, акциза върху ракиите, градските даждия и други, които чувствително обременявали данъкоплатците.⁸² Тези и някои други „изобличителни“ действия не могат

⁷⁹ Стенографски дневници на XIII ОНС, I РС, с. 2327—2330; Пр я п о р е ц, № 66, 20 дек. 1903; № 68, 7 окт. 1904.

⁸⁰ Попов, Ж. Буржоазните опозиционни партии. . . , с. 51. Напускането на Народното събрание от опозицията направило неприятно впечатление не само в страната, но и в Европа (ЦДИА, ф. 52, оп. 1, а. е. 188, л. 1—3). Това събитие малко или много уронвало престижа на народнолибералите.

⁸¹ Годишник на Демократическата партия (год. 1), С. 1905, с. 234.

⁸² Пр я п о р е ц, № 78, 7 февр. 1904; № 79, 11 февр. 1904; № 80, 14

да ограничат дейността на народнолибералите в рамките на демократическите опозиционни разбирания за управление.

С всеки изминат ден позициите на стамболовистите укрейват, а тяхната обществено-икономическа дейност, развивана в интерес на търговската и промишлената буржоазия, се разширява. Важна стъпка в това отношение е приетият в началото на 1905 г. Закон за насърчаване на местната промишленост и търговия. Този закон облагодетелствувал развитието на едрата, леката и хранителната индустрия. Негова главна цел е да помогне за създаването на нови индустриални предприятия в страната. В сравнение със стария закон той стимулира и по-дребните предприятия.⁸³ Поради това законът е подкрепен от цялата буржоазна класа. Изключение правят единствено младите демократи. Положителната икономическа дейност на стамболовистите довежда до солидаризирането на опозиционните партии, в това число и БРСДП (т. с.)⁸⁴, с този закон и някои други стопански мероприятия на правителството. Това обаче отслабва техните позиции и борбата им с народнолибералите.

През първите години от управлението на стамболовистите вниманието на опозиционните партии е привлечено и от появилите се допълнителни финансови проблеми. По това време страната е изправена пред нови трудности. Усилията на българските правителства да стабилизират финансите на княжеството се поддържат от разгърнатата широка програма за въоръжаване и реорганизиране на армията, за увеличаване на нейния личен състав и предприетите други конкретни мерки във връзка с национално освободителното движение на българите в Македония и Одринско през 1902—1903 г., с което се цели да се избягнат усложненията на Балканите.⁸⁵ От друга страна, Банк дьо Пари е де Пеи Ба поставя на дневен ред в политиката си към българските буржоазни правителства въпроса за конверсията на българския държавен дълг. Това от своя страна води до сключването на нов заем. В средата на март Креди Лионе чрез д-р Золотович прави на

февр. 1904; № 98, 18 дек. 1904; Годишник на Демократическата партия (год. I). С., 1905, с. 235.

⁸³ Стенографски дневници на XIII ОНС, II РС, засед. 26 ян. — 31 ян. 1905, с. 2454—2459, 2622—2627; *Кьосев, Хр.* Стопанската политика. . . , с. 277.

⁸⁴ БРСДП(т. с.) подкрепя този закон, тъй като политиката на държавен протекционизъм стимулира развитието на „индустрията, търговията, строителството“, което е гаранция за отстояване на независимостта на страната. (*Благоев, Д.* Съч. Т. XIII, с. 517; вж. и *Маринова, М.*, Българските марксисти в защита на националната независимост, 1900—1912. С., 1974, с. 35—43.)

⁸⁵ *Дамянов, С.* Френското икономическо проникване в България 1878—1914. С., 1971, с. 136.

кабинета на Данев формално предложение за извършване на такава операция. Но тъй като търговският баланс за 1902 г. дава 32 млн. лв. излишък, което обещава стабилност на държавния кредит през следващата година, правителството остава постъпките без последствие.⁸⁶ Наскоро след това е образувано новото стамболовистко правителство. То поставя българската политика на военна основа. Това и някои промени в балканската политика на великите сили изместват въпроса за конверсията и скоро довеждат нещата до сключването на нов заем.

Към есента на 1904 г. финансовото положение на страната е такова, че налага сключването на нов заем. Въпреки благоприятното въздействие на заема от 1902 г., въпреки добрите реколти през последните няколко години бюджетните дефицити се връщат все повече в хронически.⁸⁷

През втората половина на 1904 г. Р. Петров и Л. Паяков започват преговори в Париж с френския външен министър Т. Делкасе и главния директор на Банк дьо Пари е де Пен Ба Торс за 100 млн. заем. Сключването на този заем пряко се преплита и с интересите на френската военна индустрия. Това усложнява преговорите. Независимо от това под натиска на българското правителство и Фердинанд те са форсирани и на 31 октомври (13 ноември 1904 г.) заемният договор е подписан.⁸⁸

Заемът е изработен изцяло върху клаузите на заемната система от 1902 г. Основните положения на договора са: заемът се сключва при лихва 5% и цесионен курс 82% възлиза номинално на 100 млн. лв., от които Парижко-холандската банка поема 75 млн., а Българска народна банка и Българска земеделска банка — 25 млн. лв. Срещу заема са заложени гербовият сбор и излишъците от приходите на бандерола и „мурнето“. За упражняване контрол върху българските финанси остава отново Жорж Буске, назначен във връзка с предишния заем. В течение на две години българското правителство няма право да сключва нови заеми. Тези и някои други задължения във връзка със заема засилват зависимостта на България. Те са нова стъпка към укрепване на френските позиции във финансовия живот на България.⁸⁹

Така подписаният заем през ноември 1904 г. е внесен за утвърждаване от XIII ОНС. Опозицията в камарата приема по

⁸⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 1938, л. 3 (телеграма от Золотович до д-р Ст. Данев, 19 март 1903 г.); *Тодорова, Цв.* Дипломатическа история на външната политика на България 1888—1912. С., 1971, с. 325.

⁸⁷ *Тодорова, Цв.* Дипломатическа история. . . , с. 324, 337.

⁸⁸ Подробно за преговорите около този заем вж.: *Дамянов, С.* Цит. съч., с. 136—141; *Тодорова, Цв.* Цит. съч., с. 325—347.

⁸⁹ *Дамянов, С.* Цит. съч., с. 138—140; *Тодорова, Цв.* Цит. съч. с. 343—347.

принцип заема, но критикува условията, при които е подписан договърът, и начина за неговото изразходване.⁹⁰ В същия дух заемът е критикуван и от цялата опозиционна преса. Разбира се, в критиката на опозиционните партии се крие голяма доза политическа демагогия. Демократите са едни от най-активно действащите партии в това отношение. По време на своите обиколки из страната Малинов, Такев и Мушанов разглеждат сключения държавен заем и критикуват правителството за тежките условия, на които са се съгласили при подписването на договора. Заедно с това те обвиняват стамболовистките министри, че прахосват заема за непроизводителни цели.⁹¹

Въпреки отрицателното отношение на опозицията в камарата и извън нея тя не е могла да спре ратифицирането на договора. На 25 ноември 1904 г. той е гласуван и приет от правителственото мнозинство в Народното събрание.⁹²

Подобна е позицията на демократите и по сключения конверсионен заем през 1907 г. Органът на партията се стреми аргументирано да докаже, че загубата от „сегашната лоша конверсия се възкачва на повече от 14 млн. лв.“⁹³ В това отношение Демократическата партия среща подкрепата и на другите буржоазни партии. Независимо че критиката на този заем от страна на демократите и останалите опозиционни партии е пресилена, тя в значителна степен е оправдана, защото с този конверсионен заем френският финансов капитал укрепва още повече своите позиции в страната.⁹⁴

Не отбягват от вниманието на Демократическата партия и няколко закона, прокарани в последната сесия на Народното събрание, с които се разрешава на общините да сключват заеми на сума над 15 000 000 лв. В своя орган демократите подлагат на подробен анализ изразходването на тези заеми и достигат до извода, че всяка община трябва да се простира „според чергата си“. Демократът д-р Г. Калинков, съветник в Софийския градски общински съвет, отправя официален „Протест“ до XIII ОНС във връзка с тайното сключване от стамболовистите на 35-милионен градски заем. Демократите съветват битовите нужди на населението да се задоволяват постепенно, като се използват

⁹⁰ Стенографски дневници на XIII ОНС, II РС, зас. 9 ноемв. — 12 ноемв. 1904, с. 408, 409, 483—503.

⁹¹ Пряпорец, № 105, 11 ян. 1905; № 82, 11 ноемв. 1904.

⁹² В разрез със законната практика въпреки отправените предупреждения от Н. Цанов гласуването на заема е извършено с вдигане на ръка. Председателят на събрание дори не се постарал да преброи гласовете (Стенографски дневници на XIII ОНС, II РС, зас. от 12 ноемв. 1904, с. 561).

⁹³ Пряпорец, № 22, 24 февр. 1907.

⁹⁴ Дамянов, С. Френското икономическо проникване в България. . . . с. 142—145.

редовните приходи на общините, а не със заеми, които са в тежест на населението.⁹⁵

През 1905—1906 г. изтичал срокът на търговските договори между България, от една страна, и Австро-Унгария, Русия, Франция, Англия, Италия и Сърбия, от друга. Резултатът от сключването на тези договори се оказва полезен за българското стопанство. Достатъчно е да се посочи само икономическата страна, а именно, че през договорния период износът на български стоки превишава вноса с 5 995 338 лв. годишно (това прави 8,6%), докато през преддоговорния период износът е с 1 618 987 лв. (или 20%) по-малък от вноса.⁹⁶ А като се прибавят към това и огромните изгоди за българската външна политика, свързани с окончателното премахване на натрапените ограничения на страната от Берлинския конгрес, подновяването на договорите се оказва една от най-важните задачи за кабинета на народнолибералите. С цената на много усилия и помощта на Русия, като изпользувала и балканските противоречия на великите сили, България успява да поднови договорите при още по-изгодни условия в сравнение с тези от 1896/1897 г. На първо място, са повишени договорните мита. Направен е опит да се защити курсът на държавния протекционизъм. Изработена е нова общомитническа тарифа на принципа на специфичните мита, като се настоява тя да бъде основа на преговорите за новите договори. Българското правителство направило опит да сключи и консулски конвенции за съдебно действие и екстрадиция, с които да се отмени капитулационният режим, който въпреки обещанията на някои западни капиталистически държави продължава да съществува.⁹⁷ В това отношение отново само Русия се отказва да се ползува от режима на капитулациите и подписва декларация, с която е „зачетено себелюбието на Княжеството като равноправен член на семейството на християнските държави“. Договорът с Русия почива върху принципа на най-облагодетелствуваната държава и с „нищо не стеснява законодателните и фискални мероприятия на Княжеството“⁹⁸. Опитите на българското правителство да изпользува договора с Русия като прецедент за ликвидиране на капитулациите завършва с неуспех.

⁹⁵ Пряпорец, № 112, 15 февр. 1905; № 110, 26 ян. 1906.

⁹⁶ Външната търговия на България през годините 1897—1903. С., 1905, с. 1 и с. 3.

⁹⁷ Икономиката на България до социалистическата революция. Т. 1, С., 1969, с. 395; Тодорова, Цв. Обявяване на независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили. С., 1960, с. 25—31.

⁹⁸ Пряпорец, № 93, 13 дек. 1905; вж. и НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1379 л. 111; Икономиката на България. . . , с. 395.

Възобновяването на договорите се следи внимателно от цялата българска общественост. Опозиционните партии не пропускат и най-малката възможност, за да атакуват някои слаби страни на митническата тарифа и търговските договори, макар и да са затруднени в това отношение, тъй като народнолибералите успяват да реализират една добра за тогавашната политическа конюнктура стопанска програма за ускорено развитие на капитализма в страната. Демократите са принудени да признаят, че сключваните договори „са една стъпка напред към постепенно измъкване на княжеството от незавидното му международно положение като приемник на турските задължения“⁹⁹. Те дори смятат, че щом като Русия е приела, а Англия, Австро-Унгария, Италия и Германия по принцип са готови да „възприемат принципите на равноправност спрямо Княжеството, то въпросът за отменението на капитулациите не е (друго — б. а.) освен една дипломатическа формалност“. Тази дипломатическа формалност обаче, добавят те, „все пак предстои да се извърши“¹⁰⁰. И действително, въпреки че капитулационният режим юридически не е премахнат, неговото практическо съществуване е силно ограничено. Трудностите, които възникват при възобновяване договора с Франция,¹⁰¹ невъзможността да се сключи търговски договор с Австро-Унгария и недотам благосклонното отношение на Италия и Германия¹⁰² осрочват пълното премахване на капитулационния режим за още няколко години — до официалното обявяване и признаване независимостта на България през 1908—1909 г.

Наред с положителното си отношение към подписаните търговски спогодби демократите не пропускат да изтъкнат онези недостатъци в договорите, които продължават да притесняват българските търговци и индустриалци. Те са против съгласието на стамболовисткото правителство да не обмיתява някои дефицитни стоки за българското стопанство и твърде ниското мито за други. По-остра е критиката към условията на договора с Англия. За този договор демократите заявяват, че „при малко повече прилежност и внимание (от страна на българските дипломати — б. а.) би могло да се избегне тази непоследователност, която ни напомня грозното положение на неравноправни държа-

⁹⁹ Пряпорец, № 93, 13 дек. 1905; № 21, 21 юни, № 37, 28 юли 1905.

¹⁰⁰ Пряпорец, № 93, 13 дек. 1905; № 84, 28 ноемв. 1906; *Тодорова, Цв.* Обявяване на независимостта на България. . . , с. 26—31.

¹⁰¹ Подробно за договора с Франция вж.: *Дамянов, С.* Френското икономическо проникване. . . , с. 91—94.

¹⁰² Що се касае до другата велика сила — Англия, тя заявила, че щом всички големи държави се откажат от капитулационните привилегии, тя ще се присъедини към тях.

ви, от което положение уж се измъкваме¹⁰³. Подобна е реакцията на демократите и към някои икономически и политически клаузи от договора с Австро-Унгария и особено към „Договора за митнически съюз между България и Сърбия“, сключен на 3 юли 1905 г.¹⁰⁴ На критика е подложена и пасивната позиция на българското правителство по отношение на неизгодните за българите условия в търговията с Турция. Демократите насърчават меродавните кръгове у нас да уредят споровете около търговската спогодба (от 1900 г.) с империята, като отстоят интересите на българските търговци, фабриканти, индустриалци и др.¹⁰⁵

Всъщност Демократическата партия заедно с останалите опозиционни партии, представителки на средната и едрата буржоазия, и сега се солидаризира с правителството по редица стопански въпроси и гласува договорите в камарата.

Бързото икономическо развитие на страната в началото на ХХ век облагодетелствува не само прослойката, чиито интереси отстоява властващата партия, но почти цялата буржоазна класа. Това кара някои видни дейци от представителите на опозиционните партии да се раздвижат, тъй като тази правителствена линия водела до отслабване на политическите им позиции. През пролетта на 1904 г. е направен първият опит за едно по-трайно обединение на опозиционните партии (за времето, когато са на власт народнолибералите). Бившият лидер на Прогресивно-либералната партия Др. Цанков изпраща покани до С. Данев, Т. Теодоров, Ал. Малинов и Т. Г. Влайков, с които им предлага да дойдат в дома му на събрание заедно с по двама свои съпартизани. Идеята на Цанков е да се образува едно дружество на „конституционистите“. С поканите Цанков им изпраща и един проект за устав, според който дейността на дружеството ще се свежда до: „свикване на събрания (митинги) на основание чл. 82 от Конституцията; 2. свободно и мирно извършване на обсъжданията в тия събрания; 3. надзираване за точно изпълнение на Избирателния

¹⁰³ Пряпорец, № 93, 13 дек. 1905; № 80, 18 ноемв. 1906.

¹⁰⁴ Пряпорец, № 98, 24 дек. 1905. Подробно за преговорите и сключването на договора за митнически съюз между България и Сърбия вж.: *Кьосев, Хр.* Сръбско-българският митнически съюз от 1905 г. — Известия на българското историческо дружество, кн. XXVI, С., 1968, с. 215—248; *същият.* Стопанската политика. . . , с. 309—311.

¹⁰⁵ Пряпорец, № 109, 24 ян. 1906; № 79, 16 ноемв. 1906. Търговски договор е сключен през 1907 г. и с Румъния. Опити за сключване на подобен договор е направен и с Гърция. В началото на 1907 г. почти се достига до разбирателство, но усложнените политически отношения между двете държави отложили сключването на договора. Правителството влязло в контакти и с други държави, но безрезултатни (*Попов, Ж.* Вътрешната политика на второто народнолиберално (стамболовистко) правителство. . . , с. 104—106.)

закон при законодателните и общинските избори“ и пр.¹⁰⁶ Замисълът на Др. Цанков за образуване на дружество между партиите с близки политически позиции е в пряка връзка с убеждението на прогресивнолибералите да се премине за в бъдеще към формиране на коалиционни министерства.¹⁰⁷

Поредната инициатива на Др. Цанков да обедини старите русофилски партии в едно дружество завършва с неуспех. Отслабналите позиции на Прогресивно-либералната партия след падането ѝ от власт, загубеният авторитет на престарелия Цанков и липсата на каквато и да е предводителна подготовка при наличието на остри противоречия между отделните прослойки на буржоазията, чиито представители са опозиционните партии, обрича на неуспех това начинание на големия в миналото политически деец. Нито една от поканените партии не се отзовава. Демократите дори иронизират идеята на Цанков.¹⁰⁸

Опит за образуване на опозиционен блок е направен и през декември 1904 г. Този път по инициатива на Народната партия. В опозиционния блок наред с народняците влизат Прогресивно-либералната и Либералната партии. Демократите остават на страни от блока, тъй като не одобряват предлаганата от Народната партия платформа на блока.¹⁰⁹ Между блокиралите се партии обаче възникват остри противоречия, които са ловко използвани от монарха за разбиване на това обединение. Така и тази антиправителствена формация прекратила своето съществуване преди да започне да действа.¹¹⁰

Демократическата партия продължава борбата против стамболовисткото управление самостоятелно. През лятото на 1904 г. и цялата 1905 г. тази борба е свързана главно с проведените избори за окръжни, градски и селски общински съвети. В предиз-

¹⁰⁶ НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1694, л. 20—22.

¹⁰⁷ България, № 45, 15 март 1905.

¹⁰⁸ Пряпорец, № 93, 3 апр. 1904; № 25, 26 юни 1904.

¹⁰⁹ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 4258, л. 11—15; *Гешов, Ив. Евст.* Възгледи и дейност. С., 1926, с. 129; Пряпорец, № 42, 13 авг. 1906.

¹¹⁰ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 4012, л. 114. Силното стамболовистко управление непрекъснато предизвиква инициативи за образуване на коалиции между опозиционните партии. Но до края на 1906 г. всички опити за едно голямо и трайно обединение завършват с неуспех (НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1564, л. 11; Пряпорец, № 139, 11 апр. 1906; ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 843, л. 5—6). Сбеднената на някои съмишленици от Народната, Демократическата, Либералната и Прогресивно-либералната партии в пръвнията не могат да изменят съотношението на силите между стамболовистите, от една страна, и опозиционните партии, от друга (НА на БАН, ф. 11, оп. 2, а. е. 341, л. 79; НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1844, л. 160). Още повече, че на много места тези обединения се казват нетрайни (ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 843, л. 5—6; НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1844, л. 156; а. е. 128, л. 1—2).

борната дейност и двата лагера — на управляващата партия и на опозицията, полагат много усилия, за да си осигурят успех в изборите.¹¹¹ И този път централното бюро излиза със специални окръжни, по-видните демократи предприемат обиколки, провеждат се околийски събрания, постигат се съглашения на някои места с останалите опозиционни партии и др. Всичко това обаче „поради начина на властващата партия да произвежда избори и поради нейното стремление да настави свои хора“¹¹², не на последно място и поради разстроена организационна структура на Демократическата партия прави резултатите както за демократите, така и за цялата разпокъсана опозиция нищожни. Подобни са резултатите и в допълнителните избори, проведени през есента на 1905 г. По време на тези избори особено брутални са фалшификациите в Габрово, където демократическата листа спечелва 615 гласа срещу 557 на съединилите се стамболовисти и народняци.¹¹³

След изборите демократите заедно с всички опозиционни партии започват критика срещу нарушенията и беззаконията, извършени по време на тези избори. Реални резултати от тази критика обаче не последват. Напротив, успехът на стамболовистите в общинските избори укрепва още повече позициите им в управлението на страната. Това дава възможност на народнолибералите през 1905 и 1906 г. да разгърнат изключително широко своята стопанска, финансова и законодателна дейност.

През това време дейността на Демократическата партия се насочва главно към възстановяване на организационното състояние на партията, което чувствително е разстроено от вътрешнопартийните борби. На много места се основават нови партийни съвети и бюра, преизбират се старите, извършва се чистка на радикалните елементи в партията, привличат се нови партийни членове и др. Достатъчно е да се изтъкне, че само в началото на 1906 г. са образувани около 120 бюра повече, отколкото през цялата 1905 г., за да се види колко много усилия полагат демократите за възстановяването на партията. Особено големи са резултатите по изграждането на партията във важните икономически окръзи на страната като: Старозагорски — 59 бюра, Пловдивски — 40, Плевенски — 22, Кюстендилски — 17, Търновски — 15, Софийски — 14, Шуменски — 13, Врачански — 9 и

¹¹¹ НБКМ—БИА, ф. 12, а. е. 30, л. 41, 42; ф. 15, а. е. 1844, л. 87, 156; а. е. 161, л. 5; а. е. 753, л. 1; ПДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 843, л. 5—6.

¹¹² Пр я п о р е ц, № 45, 12 авг. 1904; № 20, 15 юни, № 23, 22 юни, № 50, 24 авг. 1904; № 22, 23 юни, № 34, 21 юли, № 41, 9 авг. 1905; И с к р а, Д е м о к р а т и ч е с к и л и с т, Бургас, № 17, 22 юли 1905.

¹¹³ Стенографски дневници на XIII ОНС, III РС, зас. 3 ноемв. 1905, с. 301—304.

др. Много от успехите на демократите се дължат на разпространяващите се слухове през лятото на 1906 г., че те скоро щели да бъдат повикани на власт.¹¹⁴ Разбира се, една от най-важните причини за бързото възстановяване на Демократическата партия след голямата вътрешнопартийна криза е, че от големите буржоазни партии тя единствена все още оставала неопетнена. Дългият ѝ „престой“ в опозиция запазва партията от разобличаване на нейната демагогия. Краткото ѝ участие в управлението на страната през 1901 г. не могло да я компрометира. Още повече, че тогава демократите по редица въпроси стоят на твърде демократични позиции, а една част от тях в лицето на оформилата се „левица“ предявява и някои радикални искания, които привличат вниманието на дребната и средната буржоазия. Този натрупан капитал добре се използва от Демократическата партия и сега въпреки изменения социално-класов състав и идейно-политически позиции.

Независимо от постигнатите успехи продължава политически-те обиколки на най-видните демократи, като Малинов, Такев, Мушанов, Ляпчев, д-р Калинков и др. В своите речи те разясняват новите позиции и начала на партията, разглеждат политическото положение в страната, „правителствената законност“ и причините за видимото спокойствие и тишина¹¹⁵. Противопоставят се на суспендирането на Закона за отчетността по бюджета и Закона за чиновниците, както и за приемането на закони като тълкувателния — за неотговорността и подсъдимостта на министрите, на Закона за горите и др. Предлагат по-рационално използване на военния бюджет, като се намалят разходите по личния състав и увеличат онези разходи, които са свързани с обучението на войската. Демократите протестират против безотчетните фондове на военния министър (министърът на войната разполагал с 50 000 лв. по това перо), министъра на външните работи (120 000 лв.) и министъра на вътрешните работи (200 000 лв.) Едновременно с протеста те посочват като пример министър-председателството на Каравелов от 1901 г., който не е изразходвал „нито стотинка за „безотчетен фонд“. От този фонд по време на правителството Каравелов — Данев са се ползвали само Министерството на войната (15 000 лв.) и Министерството на външните работи (8000 лв.). Не може ли, питат демократите, и сега вместо 370 000 лв. да се изразходват по това перо само 95 000 лв.¹¹⁶

¹¹⁴ П р я п о р е ц, № 140, 13 апр. 1906; Д е м о к р а т, № 42, 28 юни 1906. Липсват точни данни както за записаните членове в отделните бюра, така и за състава на партията като цяло.

¹¹⁵ П р я п о р е ц, № 104, 8 ян. 1905; № 99, 29 дек. 1905; № 103, 10 ян. 1906; № 104, 12 ян. 1906; ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а. е. 188, л. 1—2.

¹¹⁶ НА на БАН, ф. 59-к, а. е. 161, л. 1.

В началото на 1904 г. XIII ОНС на първата си редовна сесия гласува и приема Закон за построяването на презбалканска жп линия, която да минава през Търново — Трявна — Борушица. С този закон се дават пълномощия на правителството да предприеме строителството на линията от Търново до каменно-въглените мини в Тревненския балкан, което да бъде за държавна сметка.¹¹⁷ Демократите основателно критикуват правителството по избора на трасе за прокарването на тази линия. Те се изказват против нейното изграждане през Трявна и Борушица и предлагат тя да мине по Хаинбоазкото (дн. Прохода на републиката) трасе, тъй като то е по-близко до главните каменно-въгленни залежи и позволява да се опростят строителните работи, което е икономически и практически по-изгодно за държавата.¹¹⁸ Но кабинетът на народнолибералите, съобразявайки се с интересите на френските капиталисти, разработващи мините в Тревненския балкан, започва строителството на презбалканската линия по трасето В. Търново — Трявна — Борушица.¹¹⁹

С каравеловска пресметливост демократите продължават да подлагат на критика финансовата и икономическата политика на правителството и с факти се стремят да докажат вредата за народа от тази политика. Пословичната им пестеливост ги кара непрекъснато да коментират изразходваните суми от Кобурга. Обвиняват го, че превръща страната в своя „мушия“, че увеличава постоянно имотите и цивилната си листа. В заключение демократите призовават гражданите да протестират, но по „законен начин и със средства, каквито са допустими от законите на страната ни“¹²⁰. Според тях Демократическата партия няма революционни тенденции, напротив, тя се стреми да предвари злото, като посочва ония аномалии в политическия и обществен живот, които са докарали държавата до днешното плачевно морално и материално положение, тъй като, ако това своевременно не се разбере, можело да докара изненади, еднакво нежелателни както

¹¹⁷ Стенографски дневници на XIII ОНС, I РС, засед. от 24 ян. 1904.

¹¹⁸ П р я п о р е ц, № 18, 15 юни, № 23, 25 юни 1905. Това трасе е по-изгодно и от стратегическа гледна точка, тъй като то съкращавало значително разстоянието до южната граница.

¹¹⁹ Против строителството на тази линия протестират и останалите буржоазни партии. Към опозицията се присъединяват и двама министри от кабинета на народнолибералите — Т. Гатев и Д. К. Попов. Но притиснати здраво от Парижко-холандската банка, управляващите среди в България изразходват огромни средства за строителството ѝ (Попов, Ж., Буржоазните опозиционни партии и второто. . . , с. 52; Дамьянов, С., Френското икономическо проникване. . . , с. 199).

¹²⁰ П р я п о р е ц, № 27, 1 юли 1904; № 64, 28 септ. № 95, 11 дек., № 102, дек. 1904; № 105, 11 ян., № 106, 13 ян., № 111, 12 февр., № 113, 17 февр., № 33, 19 юли 1905; НБКМ—БИА, ф. 234, а. е. 186, л. 3.

за короната, така и за народа.¹²¹ С тази си позиция Демократическата партия демонстрира своята класова вярност към жизнените интереси на буржоазията. Както всички буржоазни партии, и тя се стреми да предпази капиталистическото общество от пагубните за него катаклизми, към които би довело изострянето на класовите противоречия като резултат от несполуките в управление то на властващата буржоазна прослойка. Подобна е позицията на демократите и през 1906 г., когато избухват железничарската стачка и стачката на чиновниците. Обявили се против стачката като средство за разрешаване на класовите противоречия, те не пропускат да защитят стачниците железничари и обявяват правителството за виновно, тъй като не е взело никакви мерки да предотврати хаоса по железниците. „Само малко такт, пишат те, от страна на министъра и въпросът можеше да се уреди“¹²². Разбира се, в критиката на демократите има голям процент демагогия и идейнополитическа ограниченост. Тяхната тактическа цел е колкото се може повече да омаловажават стопанските мероприятия и разобличават политическата дейност на народнолибералното правителство с оглед неговото компрометиране. В своята тотална „война“ срещу правителството на стамболовистите демократите проявяват една псевдодемократическа грижа за страната, която едва ли, както пише и К. Новакова, би се реализирала, ако вместо самболовистко правителство беше демократическо.¹²³

Този метод на действие е характерен за цялата буржоазна класа. Поради това нито една от опозиционните буржоазни партии не слиза между народните маси, за да ги поведе на борба, да ги възпитава политически, защото според К. Маркс буржоазията еднакво се страхува както от глупостта на масите, докато те остават консервативни, така и от разбирането на масите, щом те станат революционни. Тя би могла да ги поведе на политическа борба само тогава, когато ги научи да се борят за икономическите си интереси. Но буржоазията не прави това, защото нейните икономически интереси са в противоречие с тези на масите. Това тя е могла да направи много по-рано, когато икономическата диференция между нея и масите не е била тъй голяма. В това се крие политическото безсилие на буржоазията, което принуждава нейните партии да търсят помощта на короната.¹²⁴

По традиция в речите на демократите и по страниците на партийния печат се отделя място на училищната политика и образо-

¹²¹ Пряпорец, № 140 и 141, 28 апр. 1905.

¹²² Пряпорец, № 97, 30 дек. 1906; № 6, 18 ян. № 51, 5 май 1907; Известник, Варна, № 35, 4 ян. 1907.

¹²³ Новакова, К. Цит. съч., с. 32; Попов, Р. Монархическият институт, буржоазните партии и проблемата за. . . , с. 465—468.

¹²⁴ Цит. Нововреме, год. VIII, февр., кн. 2, 1904, с. 100.

вателното дело. Просветното дело има нужда от реформи, заявяват те, които трябва „да доставят възможност на всекиго да свърши поне едно общообразователно и едно специално училище“¹²⁵ и да „въведат ред в правата, както и в задълженията на учителя“¹²⁶. Търсейки виновник за незадоволителното състояние на училищната система в страната, водени от конюнктурното си политическо гледище, демократите отправят персонална критика към министъра на народното просвещение, независимия демократ Ив. Д. Шишманов, като го обвиняват в „самохвалство и претенции да чертае идеали на бъдещите министри на просветата“. Предупреждават го, че „като държавник той е длъжен да изучава и цени опита, а не само да изхожда от влечението си да събира евтини лаври от разпуснатата наша младеж“. Демократите посрещат с раздразнение и идеята за държавни субсидии в културното дело, които според тях не се изразходват правилно.¹²⁷ Разбира се, мнението им е лишено от задълбочен анализ на задачите, които стоят пред просветното и културното дело. По редица въпроси, като разпоредбите на Министерството на просветата за разширяване правата на учителските съвети и др., те стоят на негативни позиции. Те се противопоставят и на разрасналото се през пролетта и лятото на 1905 г. движение на онеправданите учители в средните училища и на вълненията на студентите обструкционисти.¹²⁸

Едновременно с тази си дейност демократите се стремят да регулират и отношенията си с княз Фердинанд. Отначало неговата дейност се преценява от гледна точка на парламентарната теория и партийната програма на демократите. „Нашето становище спрямо българския държавен глава, заявяват те, е ясно и точно: ние искаме княз, който се движи в рамките на закона и стои извън партийния живот на страната ни. . . ние силно копнеем да видим държавния глава деятелен с цел да се ограничи веднъж завинаги изпълнителната власт в конституционните й рамки“¹²⁹. Независимо че регламентират прерогативите на княза в рамките на основния закон, демократите винаги намират начин да оправдаят противоконституционната му дейност, с което

¹²⁵ Нашата училищна система. — Годишник на Демократическата партия, год. I, 1905, С., 1905, с. 178; вж. и год. II, 1906, С., 1906, с. 68—82.

¹²⁶ Пряпорец, № 92, 4 дек. 1904; № 94, 9 дек. 1904; № 105, 14 ян., № 106, 20 ян. 1906; *Новакова, К.* Цит. съч., с. 32.

¹²⁷ Пряпорец, № 46, 24 авг. 1906; *Радева, М.* Културната политика на българската буржоазна държава 1885—1908. С., 1982, с. 125—126, 142, 168.

¹²⁸ Пряпорец, № 70, 12 окт., № 71, 14 окт., № 73, 19 окт., № 76, 23 окт. 1904; № 45, 18 авг. 1905; *Радева, М.* Цит. съч., с. 142, 151, 168.

¹²⁹ Пряпорец, № 91, дек. 1904; вж. и № 11, 3 май 1905; *Новакова, К.* Цит. съч., с. 34.

позволяват на монарха да ръководи политическия живот в България съгласно собствените си намерения и предпочитания. Критиката им срещу княза е непоследователна и половинчата.¹³⁰ В този смисъл и тяхната борба против личния режим, както и на останалите буржоазни партии се води на безпринципна основа, а исканията им към княза да се движи в рамките на закона са само демагогия.

Постепенно колкото повече губят позиции народнолибералите в своята вътрешна и външна политика и колкото по-голяма става вероятността демократите да поемат управлението на страната, толкова повече отслабва критичният им тон към княз Фердинанд. Нещо повече, демократите издигат неговата роля и значение в политическия живот на страната до най-висока степен. За тях князът е човекът, който стои начело на изпълнителната власт и не носи никаква углавна отговорност, неговата воля е меридавната сила, която арбитражира тогава, когато политическите сили на буржоазните партии са изравнени.¹³¹ На друго място в стремежа си да се доближат още по-близо до монарха те пишат: „Работите в България куцат не толкова за това, че Князът върши тъкмо онова, което ние мислим, че не трябва да се върши, ами те не вървят добре още и за това, че ние, политическите партии, вършим онова, което не трябва“¹³². Това дава основание на радикалите да ги нарекат „опортюнисти, превиващи врат пред монаршата воля“¹³³.

С конкретизиране на своите възгледи, позиции и отношение към короната демократите се стремят да спечелят изборителската маса и да привлекат вниманието на двореца. Те вече са готови на всякакви компромиси било с княза, било с някои от опозиционните партии само и само колкото се може по-скоро да се доберат до властта. Лидерите на партията смятат, че така ще задоволят най-добре интересите на вървящата след тях прослойка от буржоазната класа и личните си амбиции за изява в политическия живот на страната.

В края на 1906 и началото на 1907 г. обстановката в страната става напрегната. Извършват се промени и настъпват събития, които дават силен тласък на опозиционната дейност на

¹³⁰ П р я п о р е ц, № 1, 3 май 1905; Попов, Р. Монархическият институт, буржоазните партии и проблемата за конституционното управление в България. . . , с. 464—466; Новакова, К. Цит. съч., с. 34.

¹³¹ Такев, М. Каква трябва да бъде ролята на Държавния Глава и държавното ни управление, а каква е тя всъщност. — П р я п о р е ц, № 142, 20 апр.; № 143, 22 апр. 1906.

¹³² Годишник на Демократическата партия, год. II, 1906, С., 1906, с. 93.

¹³³ П р я п о р е ц, № 141, 15 апр. 1906; НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 3001, л. 525—526; ЦДИА, ф. 129, оп. 1, а. е. 132; л. 4—5; а. е. 133, л. 21.

буржоазните партии. Те се обединяват за съвместна борба срещу правителството.

През октомври 1906 г. поради редица несполуки във външната политика, извършените крупни финансови злоупотреби при военните доставки и някои други причини министър-председателят Р. Петров е заменен с водача на стамболовистите Димитър Петков. Назначаването на Петков за пръв министър се приема от народнолибералите като одобрение от двореца на водената политика дотогава и като гаранция за удължаване живота на кабинета. Това ги прави още по-безотговорни и брутални във вътрешнополитическата си дейност. Те прокарат в Народното събрание „редица крайно реакционни и просто скандални законодателни мероприятия. . . , с които се ограничава печата и правото за сдружавания, с които се отнемат политическите права на учители и студенти“¹³⁴. Стамболовистите загубват контрол на действията си и извършват груби политически репресии. Най-голямата им проява в това отношение е поведението им към разразилото се стачно движение в страната и избухналата университетска криза. Големите буржоазни партии, независимо че са обвинени от правителството за подстрекатели на възникналото социално брожение, нямат пръст в това дело.¹³⁵ Това не им пречи обаче да го използват за своите тяснопартийни интереси и желания. Като повод им послужва избухналата университетска криза на самия праг на новата 1907 г.

На 3 януари при откриването на Народния театър академичната младеж открито демонстрира отрицателното си отношение към княз Фердинанд. Причините за това се крият в недоволството на студентите от наложения „личен режим“ на княз Фердинанд. Те са възмутени от силното ограничаване на политическите им права и раздразнени от превръщането на това народно дело в лично мероприятие на двореца и правителството. Повод за откритият протест е раздаването на билетите за премиерното представление само на хората от властта. Още на другия ден правителството на Д. Петков в стремежа си да угоди на Фердинанд извършва едно от най-бруталните си посегателства към Конституцията. То взема решение да затвори университета за шест месеца и да се уволнят всички преподаватели. Голяма част от студентите са арестувани или изпратени в казармите да отбиват военната си служба.

Възраженията на министъра на народното просвещение Ив.

¹³⁴ Демократ, № 27, 6 февр. 1907.

¹³⁵ Нов век, №1115, 3 ян. 1907. Подробно за недоволството и броженето на народните маси вж.: История на България. Т. II. С., 1962, с. 223, 224.

Шишманов не постигат желания резултат.¹³⁶ Княз Фердинанд бърза да удовлетвори искането на министър-председателя Д. Петков и подписва указ за закриване на университета и уволнението на всички професори, доценти и лектори.¹³⁷

Тези антинародни постъпки на правителството и монарха раздвижват цялата общественост в страната. Те дават повод на всички опозиционни партии да се нахвърлят срещу правителството. Навсякъде в страната се организират митинги и демонстрации, приемат се резолюции, издават се възвания и други, в които се отправят искания, насочени против антиконституционните действия на кабинета на Петков. В хода на тази дейност почти навсякъде опозиционните партии се обединяват и действуват съвместно, „осъждат лошите аномални действия на правителството“¹³⁸.

Активна е и дейността на Демократическата партия. Демократите смятат, че правителството трябвало само да накаже инициаторите и вдъхновителите на скандала и с това да ликвидира окончателно въпроса, а не да раздухва тази постъпка на студентската младеж и да я представя като една опасена и дълбоко замислена антимонархическа демонстрация.¹³⁹ Позицията на централното ръководство е стимул за действие на провинциалните демократически ядра. Всички нейни организации и групи се включват в общите демонстрации на опозицията. На много места инициативата за съвместни действия излиза от местните бюра на партията, на други се провеждат самостоятелни митинги, събрания и др. Оратори са видните демократи Мушанов, Краев, Калинин, Златанов, Такев, Рожев, Попов и др. Приемат се резолюции, възвания, телеграми и дописки до партийните органи и пр. Така например русенското бюро на Демократическата партия провежда митинг и изпраща протест срещу неконституционното закриване на университета и уволнението на професорите. Подобни протести са отправени и от партийните групи в Шумен, Разград, Кюстендил и други градове на страната. Екатерина Каравелова, останала вярна на демократичните възгледи на своя съпруг, изпраща лично писмо до княз Фердинанд, в което твърде смело заявява: „Не е ли време, Господарю, сърцето Ви да се обърне към народа. Този народ заслужава повече, откол-

¹³⁶ НА на БАН, ф. 11-к, оп. 2, а. е. 342, л. 20—30. Ив. Шишманов категорично заявил, че закриването на университета е едно беззаконие, поради което той повече не можел да остане в кабинета и си подава оставката.

¹³⁷ Държавен вестник, № 4, 5 ян. 1907.

¹³⁸ ЦДИА, ф. 129, оп. 1, а. е. 340, л. 34; „България“, № 31, 23 ян., № 32, 26 ян., № 34, 2 февр. 1907.

¹³⁹ Малинов, Ал. Странички от нашата нова политическа история. Спомени. С., 1938, с. 60.

кото му се дава, той е сит на неправди, на неразбории, на алчни за грабеж държавни служители. . .¹⁴⁰. Тези протестни акции на демократическите организации и самостоятелни действия на личности като Ек. Каравелова допринасят много за извисяване борбата на цялата опозиция до нейния апогей — създаването на организирано антиправителствено движение, на което ще се спрем по-долу.

Студентската демонстрация на 3 януари е повод за демократите отново да подложат на критика и анализ цялата вътрешно-политическа дейност на правителството. В своята критика демократите умишлено хвърлят вината само върху управляващата партия. „У нас случката предизвика цяло сътресение от горе надолу. Очевидно е, пишат те, че у нас съществуват особени условия, че във въздуха се е набрало толкова електричество, че е достатъчна най-малката причина да се предизвика цяла буря...“¹⁴¹.

Като имат предвид, че падането на правителството зависи най-вече от позицията на княза, демократите целенасочено се стремят да предизвикат недоволството и на монарха към правителството. В своите анализи на политическото положение те предупреждават, че последствията от вътрешнополитическата дейност на народнолибералите могат да бъдат особено опасни за короната. „Престижът на княза несъмнено е паднал много ниско, но не от самата случка, а по онова сътресение, което предизвика тя навред и което показва, че е достатъчен и най-малък повод да се изгуби онова привидно равновесие, което съществува между народа и короната“¹⁴² (подчертаването е наше — б. а.).

Мълчанието на монарха — израз на нежеланието му да се раздели със стамболовистите, неговата неопределеност за бъдещия избор на партия за нов кабинет и стремежът на демократите да запазят престиж пред избирателската маса диктуват двуличното им поведение към короната в момента. Успоредно с грижите за короната те изказват недоволство от наложения „личен режим“ в страната, от неспазването на Конституцията и издигат искания за възтържествуване на буржоазната демокрация. „В действителност у нас, пишат те, от възцаряването на царстващия княз и до днес съществува конституционния абсолютизъм —

¹⁴⁰ ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а. е. 1154, л. 4. Ек. Каравелова до княз Фердинанд, 4 февр. 1907; Пряпорец, № 6, 18 ян. 1907; № 49, 30 апр. 1907; НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 2606, л. 75—76; Знамие, Кюстендил, № 40, 3 февр. 1907; България, № 34, 2 февр. 1907. След смъртта на П. Каравелов Ек. Каравелова продължава да поддържа контакти и да следи живота на Демократическата партия. А в отделни случаи, какъвто е този, да подкрепя действията на демократите.

¹⁴¹ Пряпорец, № 2, 8 ян. 1907.

¹⁴² Пак там.

особена форма на управление, при която конституцията е било, зад което се води самодържавно управление. . . княза, заявяват демократите, трябва да напусне досегашната си политика и да захване друга, основана на истинска законност. . .¹⁴³. Друга политика според тях Фердинанд може да предприеме само при друго правителство. Изказаното от демократите е явна „покана“ към двореца да предизвика падането на стамболовисткия кабинет, като не се скриват стремежът и готовността на партията да поеме управлението на страната. „Случаят“ на 3 януари обаче е все още недостатъчен повод за княза да се раздели с любимото си правителство.

Оставането на народнолибералите на власт предизвиква нова вълна на брожение срещу правителството. Възможността от продължаване управлението на стамболовисткия кабинет с още 5 години сериозно разтревожава всички буржоазни партии. Най-много се активизират онези „нетърпеливи елементи (във всички партии — б. а.), които искат по-скоро да имат властта и които не разбират партията вън от властта“¹⁴⁴. Те смятат, че с цената на всичко правителството трябва да бъде свалено преди парламентарните избори, тъй като при сегашните условия не могат да се надяват за успех в тях.

Оставането на останалите буржоазни партии извън управлението на страната, и то за дълго време, разстройва организационната им структура, намалява влиянието им, а това е заплаха за тяхното разпадане. Това ги подтиква, когато са в опозиция, да водят активна борба за свалянето на властващата партия независимо от това, дали нейната политика отговаря или не на интересите на страната, на буржоазната класа като цяло. Активна е била в миналото борбата на опозиционните партии, както и сега, срещу властващата Народнолиберална партия.

Политиката на тази партия най-много допада на княз Фердинанд. Това е партията, която го довела и утвърдила за княз на България, а в началото на ХХ век укрепва т. нар. „личен режим“ на княза. Близките отношения на народнолибералите с двореца предизвикват ревността и омразата на останалите буржоазни партии. Това ги кара да бъдат още по-непримирими в борбата си против второто стамболовистко правителство.

Опозиционните партии, след като разбират, че с отделни самостоятелни действия или временни обединения на някои от тях не могат да предизвикат падането на стамболовисткия кабинет, решават да се съюзят в „патриотичен блок“. Инициативата за образуването на блока излиза от добре организираната и с най-

¹⁴³ Пряпорец, № 2, 8 ян. 1907.

¹⁴⁴ НБКМ БИА, ф. 317, а. е. 1, л. 64—69.

много депутати в Народното събрание опозиционна партия — Народната. В средата на януари между нея и Прогресивнолибералната, Демократическата, Радикалдемократическата и БРСДП (ш. с.) се водят преговори в дома на видния народняк Т. Теодоров. В резултат на тези преговори се образува „патриотичният блок“. Изработена е и платформа на блока, в която се поставят конкретни задачи. Главна цел на обединилите се партии е събарянето на народнолибералното правителство и установяване на „конституционно-парламентарното управление“. Стига се до съгласие за засилване на борбата им при запазване самостоятелността на всяка една от споразумелите се партии. Т. е. те се обединяват за една парламентарна борба, при която всяка партия ще работи в името на своята програма, като на моментите се споразумяват за общи действия. След свалянето на стамболовисткия кабинет всяка партия запазва правото си за самостоятелно действие. Така формулираната платформа на блока е твърде ограничена. Тя не може да скрие демагогските позиции на всяка една от коалиралите се партии. Още по-трудна за разрешаване се оказва втората задача на блока. Какво да бъде новото правителство, коалиционно или еднопартийно. По-слабите в организационно отношение широки социалисти и радикали и загубилата доверието на двореца Народна партия настояват за коалиционен кабинет, докато прогресисти и демократи, които разчитат на подкрепата на княз Фердинанд, смятат, че този въпрос ще се реши след падането на стамболовистите от власт.¹⁴⁵ От всичко това може да се направи изводът, че истинската причина

¹⁴⁵ Демократ, № 27, 6 февр. 1907; НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1203, л. 9—12; ф. 317, а. е. 1, л. 224; П Д 5615. Дневник на С. С. Бобчев; България, № 35, 6 февр. 1907. Радикалдемократическата партия оспорва редица постановки на блока. Нейните лидери Н. Цанов и Т. Влайков обещаваат „при отделни случаи“ да подкрепят действията на блока (НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 304, л. 1—3). Подробно за отношението на радикалите към „патриотичния блок“ вж.: Стефанов, Хр. Образуване и начална дейност на българската Радикалдемократическа партия.— Ист. пр., 1970, кн. 4, с. 38 и сл. Отрицателно се отнесли към блока тесните социалисти и БЗНС. БРСДП (т. с.) изтъкват, че обединилите се партии преследват користи цели и блокът е основан на взаимно недоверие, на неискреност, на взаимни надхитрвания и лъжа. Дадената оценка е вярна. Но призивът на партията към работническата класа да стои настрана от борбата на буржоазните партии срещу личния режим, макар тази борба в по-голямата си част да е демагогска, е неправилен. Тесняшките възгледи на социалистическата партия не дали възможност на работническата класа да се възползува от борбата на буржоазията за извоюване на някои демократични придобивки за страната. Подобна е позицията и на БЗНС (Работнически вестник, № 42, 11 ян. 1907; Земеделско знаме, № 9, 22 ян., № 10, 29 ян. 1907; Попов, Ж. Буржоазните опозиционни партии. . . , с. 56). Вън от блока остават Либералната и Младолибералната партия. Близките им отношения със стамболовистите до неотдавна и страхът от уронване престижа на монарха възпирали тези партии от участие в блока на опозицията.

за образуването на блока е свалянето на народнолибералите от власт, тъй като буржоазните партии са неспособни да се справят сами с това дело, нито пък могат да „убедят“ двореца да им се притече на помощ.

Образуването на блока плаши княз Фердинанд и правителството. Искането за конституционно-парламентарно управление се приема като пряка опасност за наложения от княза „личен режим“. Някои среди от Народно-либералната партия в стремежа си да привлекат изцяло на своя страна княз Фердинанд предупреждават, че „страната крачи към втори 9 август“¹⁴⁶. Всичко това подтиква близки до двореца среди да предприемат мерки за разтурването на това обединение на буржоазните партии още в неговия зародиш. Само няколко дни след образуването на блока ген. Савов чрез съмишленика на Прогресивно-либералната партия Г. Писаров се опитва „да минира“ блока отвътре. „Блокът, лукаво му съобщава той, принесе на Данев и партията ви вреда, а помага само на народняците“¹⁴⁷. Сегашните (народнолибералите — б. а.) не могат да останат дълго на власт, продължил Савов, а наследници сте Данев и партията Ви. . .“¹⁴⁸. Хваналият се на „Савовата въдица“ Писаров съветва Ст. Данев за всеки случай да ограничи размерите на блока и да покаже, че Прогресивно-либералната партия не е „опаска на народняците“¹⁴⁹. Тези и някои други действия на противниците на блока, както и идейно-политическите позиции на партиите, влизащи в него, предопределят неговата ограничена дейност, свеждаща се главно до организирането на митинги, събрания, отправяне на писмени протести и други от този род. Нещо повече, за по-мощните мероприятия комитетът на блока се допитвал до властите.¹⁵⁰

Едно от големите мероприятия на „патриотичния блок“ е проведеният митинг в град София. Столичните бюра на обединилите се партии вземат решение да се участва масово в тази демонстрация. Всяка една от тях излиза с възвание за митинга към своите съмишленици. Издаденият „Позив“ от Софийската градска организация на Демократическата партия във връзка с това събитие официално осмедомява съмишлениците на партията за създаването на блока и разкрива причините за участието им в него. Изтъква се недоволството от сегашното управление и се

¹⁴⁶ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 2606, л. 75—76.

¹⁴⁷ Отношенията между княза и Народната партия по това време са особено неприязнени. Народняците заедно със социалистите са смятани за главни организатори на студентската демонстрация, която озлобила силно Фердинанд (НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1203, л. 9—12; З и а м е, Кюстендил, № 37, 18 ноемв. 1906).

¹⁴⁸ НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1203, л. 9—12.

¹⁴⁹ Пак там.

¹⁵⁰ В е ч е р н а п о щ а, № 1953, 29 ян. 1907.

призовават съмишлениците на партията да дойдат на площад „Позитано“, където ще се проведе митингът.¹⁵¹

Митингът протича спокойно. На него присъствуват всички чуждестранни дипломатически агенти и вицеконсули. Речи произнасят лидерите на съединената опозиция — С. Данев, А. Малинов, Н. Цанов, Я. Сакъзов, Т. Теодоров. Ораторите са умерени в изказванията си. Нападки се отправят само срещу правителството, като го обвиняват за провежданата антиконституционна политика, за неговото разсипничество, за закриването на университетта, уволнението на професорите и пр. „Ние искаме да принудим правителството, заявява Ал. Малинов, да спре „произвола и развалата. Протестираме против това да се дели народа на врагове и отечествоспасители. Не са врагове на народа нито земеделците, нито професорите, нито индустриалците“¹⁵². Речта на Малинов, както и тези на останалите партийни водачи преследват строго определена цел — да принудят Фердинанд да сваля народнолибералите от власт.

По отношение на княза с изключение на Н. Цанов, който го упреква, че държи на власт „една шайка от разбойници“, всички оратори се отнасят „с уважение“. Накрая митингът приема резолюция.¹⁵³

Подобни митинги и събрания през януари, февруари и март се провеждат и в провинцията. На много от тях речи произнасят видни дейци на съединилите се партии. Навсякъде обаче те не протичат спокойно. Многобройни са издевателствата на стамболовистките тълпи из цялата страна. На много места правителството употребява срещу демонстрантите войска и полиция. Някъде, като в с. Стражица, В.-Търновско, се дават жертви.¹⁵⁴ Всичко това силно разклаща позициите на народнолибералното правителство и активизира още повече дейността на опозицията.

Особено тревожна става политическата обстановка в страната след убийството на министър-председателя Д. Петков. Покушението е извършено на 26 февруари от уволнен чиновник.¹⁵⁵

¹⁵¹ Пря порец, № 13; 3 февр. 1907; Вечерна поща, № 1953, 29 ян., № 1957, 2 февр. 1907.

¹⁵² Вечерна поща, № 1974, 19 февр. 1907; Пря порец, № 25, 3 март 1907; Демократ, № 33, 27 февр. 1907.

¹⁵³ ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а. е. 951, л. 18, 36—39; Пря порец, № 20, 21 февр. 1907.

¹⁵⁴ Пря порец, № 16, 10 февр., № 18, 15 февр., № 23, 26 февр., № 22, 24 февр., № 24, 1 март, № 29, 12 март, № 35, 26 март, № 41, 9 апр 1907; България, № 40, 23 февр., № 41, 27 февр. 1907; Попов, Ж. Буржоазните опозиционни партии. ..., с. 57.

¹⁵⁵ Ж. Попов приема, че това убийство е политическо, тъй като извършилият покушението младеж бил свързан с Народната партия и с фи-

До завръщането на княза, който се намирал в чужбина, кабинетът се оглавява от Д. Станчов. След пристигането на Фердинанд е издаден княжески указ, с който за шеф на кабинета се назначава председателят на Народното събрание д-р П. Гудев. Правителството на Гудев засилва полицейския терор в страната. Издава се нов Закон за печата, с който още повече се ограничава прогресивната журналистика и най-вече социалистическата пропаганда.¹⁵⁶ Това довежда до бързото падане престижа и на този стамболовистки кабинет.

Нестабилността на правителството и разпалените политически страсти принуждават двореца отново чрез Прогресивнолибералната партия да все разкол в „патриотичния блок“. На 27 март на аудиенция при княза е поканен Др. Цанков.¹⁵⁷ Конкретни резултати от това „благоволение“ на Фердинанд не последват. На тази среща подхвърлянията на ген. Савов за намеренията на княза да предпочете прогресивнолибералите за правителствени наследници предопределят пасивната опозиционна дейност на цанковистите и резервираното им отношение към опозиционния блок.

Демократическата партия посреща с равнодушие образуването на новия кабинет. Според нея „кабинетът на д-р Гудев е едно заблуждение“, тъй като той щял „да увеличи само броя на кабинетите“¹⁵⁸. Демократите са убедени, че със съставянето на този

мансирания от нея вестник „Балканска трибуна“ (Попов, Ж. Цит. съч., с. 57). Приведеният от автора доказателствен материал обаче е по-скоро логически, отколкото фактологически. Да се възприеме това убийство като политическо можем да допуснем (имайки предвид тогавашната обстановка у нас), но че то е организирано от Народната партия е, меко казано, пресилено. Такава форма за сваляне на правителствата е несвойствена за буржоазните партии у нас в този период. Извършените политически убийства в страната в края на XIX и началото на XX в. се инсценират от двореца, от отделни личности или някои организации, работещи за националното обединение на българския народ. Поради всичко това да се обвиняват или да се изказват съмнения, че това убийство е организирано със знанието и решението на централното ръководство на която и да било буржоазна партия, ние смятаме за погрешно.

Приведеният от Ж. Попов доказателствен материал по-скоро разкрива един опит на дворцовите среди и властващата партия да хвърлят вината за убийството на министър-председателя върху една от партиите на опозиционния блок (и то не коя да е, а инициаторката за образуването му), с което да предизвикат неговото разпадане или най-малкото оттеглянето на някои от съюзниците се партии.

¹⁵⁶ ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а. е. 976, л. 1; а. е. 978, л. 1—3; НБКМ—БИА, ф. 13, а. е. 29, л. 9; Държавен вестник, № 58, 16 март 1907; Новакова, К. Цит. съч., с. 12—14.

¹⁵⁷ НБКМ—БИА, ф. 11, а. е. 5, л. 138, 139 (Покана до Др. Цанков от началника на тайния кабинет на Княза Добрович за аудиенция при княз Фердинанд, 26 март 1907).

¹⁵⁸ Прякорец, № 26, 5 март 1907; № 32, 19 март, № 35, 26 март 1907.

кабинет кризата в страната се задълбочава, а падането на правителството е само въпрос на време. Направените изводи не са далеч от истината, но Фердинанд все още не бързал да каже решавашата си дума.

След тези събития, изчаквайки смяната на правителството да дойде „отгоре“, дейността на опозицията временно утихва, противоречията в редовете на управляващата стамболовистка партия се изострят, а доверието на княз Фердинанд към кабинета на д-р П. Гудев постепенно се губи.¹⁵⁹

Запознати добре с политическата обстановка в страната и с отношението на двореца към останалите буржоазни партии, демократите са уверени, че в най-скоро време ще бъдат поканени да вземат участие в управлението. Поради това през пролетта на 1907 г. техните усилия се насочват към укрепване организационното състояние на партията. Навсякъде в страната съгласно член 17 от устава на Демократическата партия се съставят околийски партийни съвети, преизбират се местните бюра, образуват се нови партийни ядра, разтварят се широко вратите за всички желаещи да влязат в партията и пр. „Партията на каравелистите, пише Т. Г. Влайков, се стреми в скоро време, бърже да си създаде навсякъде бюра, за да добне изглед на обществена сила и за да има повече, та като поеме от княза властта, да има кои да ѝ произведат избори; за тази цел тя не се гони за качество, за съзнание, за здраво организиране, а за количество. За повече бюра, за по-много хора, без оглед на тяхното съзнание, с една дума, за временен „калабалък“.¹⁶⁰ И наистина в този период в редовете на партията навлиза голяма част от т. нар. чиновнически пролетариат. Това са дребнобуржоазни елементи, които търсели изход в заемането на низши чиновнически длъжности на държавна и общинска служба. Този слой, отбелязва Д. Благоев, съставлява добра социална опора за всяка буржоазна опозиционна партия, която „напирала към властта“¹⁶¹.

През април 1907 г. се провежда и шестият събор на Демократическата партия. На него са поканени да присъствуват не само делегатите, но и всички съмишленици и съчувственици на партията, които пожелаят. Той се провежда в развиващия се с бързи икономически темпове град Плевен, към който от 1901 г. се

¹⁵⁹ ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а. е. 951, л. 67, 68; а. е. 952, л. 14; България, № 55, 17 апр. 1907.

¹⁶⁰ Влайков, Т. Г. Случайни бележки. — Демократически преглед, год. IV, кн. VI—VII, 1906, с. 759; Пряпорец, № 22, 24 февр., № 45, 19 апр., № 58, 21 май 1907; Знаме, Кюстендил, № 42, 17 февр. 1907.

¹⁶¹ Благоев, Д. Съч. С. Т. 6, 1958, с. 132, 250; вж. и Бирман, Формиране и развитие на българския пролетариат 1878. 1923, С., 1983, с. 94, 105.

присъединява целият Ловешки окръг с градовете Тетевен, Троян, Ловеч, „в които Демократическата партия има здрава основа и добро минало“¹⁶².

На конгреса Ал. Малинов, С. Бабаджанов и Г. Калинков изнасят отчет за дейността на централните органи и за политическото състояние на страната. От докладите на ораторите проличава доброто организационно състояние на партията, за което най-красноречиво говори фактът, че тя разполага с около 400 градски и селски партийни ядра. Разкриват се целите, които си поставя централното бюро с влизането в опозиционния блок, а именно — борба „против политическата и социална реакция, против корупцията“¹⁶³. Отново се демонстрира едно лоялно отношение към короната и княз Фердинанд. Опитът на Рашко Маджаров да атакува дейността на демократическия народен представител Дограмаджиев и да го упреква за връзките му с двореца завършил с пълно фиаско. Лично лидерът на демократите Ал. Малинов защитава поведението на Дограмаджиев, което според него е изключително полезно за партията, тъй като „управляващата демокрация не може да гледа доктринерно; тя не може да води политика по програмни решения, а в зависимост от практическите нужди на страната, от реалните условия в даден политически момент“¹⁶⁴. В изказванията и речите на демократическите лидери като централна ос се открояват стремежите и готовността на партията да поеме управлението на страната. След конгреса съгласно неговите решения дейностите на Демократическата партия е насочена изключително към тази цел.

Независимо че практически прекратява своята дейност още след смъртта на Д. Петков, патриотичният блок „юридически“ продължава своето съществуване. И това държи в напрежение двореца и правителството. Княз Фердинанд не бил спокоен до разтурянето на тази партийна концентрация. Това става през май, когато монархът окончателно загубва всякакво доверие в правителството и започва „дългата подготовка“ за свалянето му от власт.

Чрез българския дипломатически агент в Петербург С. Паприков князът установява контакти с видните демократи А. Ляпчев и М. Такев. В края на май на аудиенция в двореца са повикани Ст. Данев и представителите на Демократическата партия Ал. Малинов и А. Ляпчев. Опозиционните лидери получават обещание, че в най-скоро време ще им се възложи образуването на коалиционно правителство. Тази „малка усмивка“ на власторазда-

¹⁶² Пряпорец, № 44, 16 апр. 1907.

¹⁶³ Пряпорец, № 50, 3 май 1907; № 51, 5 май 1907.

¹⁶⁴ ИДИА, ф. 3, оп. 8, а. е. 952, л. 11—16; Пряпорец, № 59, 24 май, № 57, 19 май, № 58, 21 май 1907.

вача се оказва достатъчна за разтурването на най-голямото обединение на буржоазните партии у нас от Освобождението до 1912 г. Оттук нататък за цанковисти и демократи блокът остава история. Напразни се оказват усилията на пренебрегнатата от двореца Народна партия да запази, макар и формално, съществуването на „патриотичния блок“¹⁶⁵. С това още веднъж се потвърждават истинските намерения на някои от блокиралите се партии — побързото идване на власт, а не премахването на „личния режим“ и възтържествуването на буржоазната демокрация.

По-нататък дейността на Демократическата партия се издига на нов етап. Резултатът от борбата на демократите, както и на цялата опозиция за компрометиране на стамболовисткото правителство и за налагане на двореца да взема решение за неговото сваляне от власт е вече реален факт. Поради това политическата дейност на кабинета на Гудев в периода на неговата агония остава на по-заден план. На тази дейност демократите реагират само доколко, доколкото е необходимо да поддържат създаденото напрежение и да отстоят реализирането на взетото решение от княза.

Основните усилия на демократите сега се насочват към установяването на колкото се може по-близки отношения с двореца, към синхронизиране позициите на партията по вътрешната и външната политика с разбиранията на княз Фердинанд. За тях най-важно сега е да се предизвика изборът на двореца да се спре върху Демократическата партия.

* * *

След излизането на Демократическата партия от управлението на страната, независимо че усилията ѝ са насочени главно към разрешаването на вътрешнопартийната криза, партията изпуска от вниманието си и вътрешнополитическата дейност на буржоазните правителства на прогресивнолибералите и народнолибералите.

Отношението на демократите към кабинета на д-р Ст. Данев^В се определя от позициите и състоянието на партията в момента, а също така и от сходството на някои от политическите им възгледи. Току-що слязла от власт и разнебитена, каравелистката партия няма сили да се включи направо с останалите опозиционни партии в борбата за поемане управлението на страната. При това положение тя води умерена опозиционна дейност. Критиката по

¹⁶⁵ ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а. е. 952, л. 11—27; НБКМ—БИА, ф. 317, а. е. 1, л. 224—235, 255; Демократ, № 56, 25 май, № 58, 1 апр. 1907; Мир, № 2124, 2 май 1907.

вътрешнополитическата дейност на прогресивнолибералното правителство е незначителна. Малко повече се изострят отношенията с правителството и се активизира дейността на демократите по време на провежданите избори. Въпреки това успехите на демократите са нищожни.

След падането на цанковистите от власт и идването на народнолибералите обстановката в страната се изменя. Противоречията в средите на буржоазната класа се изострят.

Идването на стамболовистите на власт съвпада с времето, когато Демократическата партия започва да излиза от големите вътрешнопартийни сътресения. Постепенно борбата ѝ против новото правителство се активизира. Към средата на стамболовисткото управление тяхната борба се изравнява с тази на останалите опозиционни партии.

Критиката на демократите обаче, както и на останалите буржоазни партии е много затруднена от твърде издържаната за времето си стопанска политика на народнолибералите. Успешното реализиране на държавния протекционизъм на индустрията и търговията, налагането на новата по-съвременна митническа тарифа, подновяването на търговските договори с великите сили и съседна Сърбия при по-изгодни условия и други са мероприятия, които като правят правителството трудно уязвимо и от най-аргументираната критика. Стопанските и финансовите мероприятия на стамболовистите са почти извън обсега на опозиционната им дейност. Изказваните мнения на партийния официоз и по-видните лидери по тези въпроси са по-скоро солидаризиране или даване на съвети за някои дребни корекции и за усъвършенстване на издадените закони. Затова критиката на Демократическата партия към правителството на народнолибералите е насочена преди всичко по въпросите на вътрешната им политика.

Що се касае до вътрешната политика на народнолибералното правителство обаче, демократите не пропускат и най-малката възможност, за да го zlepоставят пред народните маси и най-вече да го компрометират при короната.

Със засилване на административно-полицейските методи на управление на правителството се разширява и опозиционната дейност на буржоазните партии. Постепенно тя придобива известен организиран характер. Образуването на „патриотичния блок“, в който влиза и Демократическата партия, е върхът в борбата на опозицията. Разтревожен силно от това „масово“ движение на опозицията, княз Фердинанд е принуден въпреки волята си да нормализира успокоение на страната в смяната на кабинета. Разбрали за това решение на короната, буржоазните партии правят „завой“ на своята опозиционна дейност. Сега тех-

ните усилия се насочват към установяването на колкото се може по-близки контакти с двореца.

Демократическата партия като една от най-големите претендентки за властта се включва с всички сили в борбата за спечелване симпатиите на властораздавача княз Фердинанд. Тази ѝ дейност е разгледана в друго наше изследване.

ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ И ВНУТРЕННЯЯ ПОЛИТИКА
БУРЖУАЗНЫХ ПРАВИТЕЛЬСТВ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА
(1902—1907 гг.)

Димитр Саздов

Резюме

В статье рассматривается оппозиционная деятельность Демократической партии в начале XX века, связанная с внутренней политикой прогрессивно-либерального и второго стамбуловистского управления. Показано отношение партии к самым значительным проблемам хозяйственной и финансовой политики этих правительств, которые вывели страну на уровень европейской цивилизации в первые годы нашего столетия.

Критика внутривластной деятельности прогрессивно-либерального правительства незначительна. После падения цанковистов и прихода к власти народных либералов обстановка в стране изменилась, обострились противоречия в среде буржуазного класса. Постепенно это привело к усилению борьбы демократов нового правительства. Демократы не пропустили ни малейшей возможности, чтобы скомпрометировать его перед народом и дворцом. Этой деятельности Демократической партии уделено значительное место в статье.

В своем исследовании автор оценивает борьбу Демократической партии как классово ограниченную, как борьбу за власть, которая наложила отпечаток на развитие событий в этот важный момент исторического развития буржуазной Болгарии.

LE PARTI DEMOCRATIQUE ET LA POLITIQUE
INTERIEURE DES GOUVERNEMENTS BOURGEOIS
AU DÉBUT DU XXe SIECLE (1902—1907)

Dimitar Szdov

R é s u m é

Cette étude porte sur l'activité du Parti démocratique en opposition au début du XXe s., liée à la politique du gouvernement progressiste-libéral et à celle du second gouvernement stamboloviste. L'auteur s'arrête sur l'attitude du parti vis-à-vis des problèmes de base de la politique économique et financière de ces gouvernements qui ont conduit le pays pendant les premières années du siècle au niveau de la civilisation européenne.

La critique de la politique intérieure du gouvernement progressiste-libéral est minime. Après la chute des tzankovistes et l'arrivée au pouvoir des libéraux-populaires la situation dans le pays change, les contradictions au sein la bourgeoisie s'intensifient, ce qui amène à un renforcement de la lutte des démocrates contre le nouveau gouvernement. Ils saisissent toute occasion pour le compromettre aux yeux des masses populaires et surtout devant le Tzar. Cette activité du parti démocratique occupe une large place dans l'étude.

L'auteur considère que la lutte du Parti démocratique est bornée par les intérêts de classe, ayant pour but l'accès au pouvoir, ce qui laisse une empreinte sur le cours des événements pendant cette étape importante de l'histoire de la Bulgarie capitaliste.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XXIII, кн. 3

Исторически факултет

1985—1986

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XXIII, Livre 3

Faculté d'Histoire

1985—1986

Людмил Спасов

БЪЛГАРО-СЪВЕТСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ И РАЗВИТИЕТО
НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ОБСТАНОВКА НА БАЛКАНИТЕ
(септември 1939 — септември 1940)

Liudmil Spasov

LES RAPPORTS BULGARO-SOVIETIQUES
ET L'EVOLUTION DE LA SITUATION POLITIQUE DES
BALKANS
(septembre 1939 — septembre 1940)

София, 1986

THE FORT WASHINGTON LIBRARY

AND THE UNIVERSITY OF PENNSYLVANIA

The XXIII, 1883

FRANCIS & TAYLOR

PHILADELPHIA

1883

THE FORT WASHINGTON LIBRARY

PHILADELPHIA

Темата за българо-съветските отношения и развитието на политическата обстановка на Балканите през септември 1939 — септември 1940 г. не е нова за нашата и чуждата историография. Тя е засягана в трудове, посветени на външната политика на България и Съветския съюз¹, на балканската политика на великите сили² и на отношенията на СССР с Турция, Югославия и България³. В историческата литература за нейното изучаване в най-значителна степен допринасят Н. Генчев, Д. Сирков, югославският историк В. Винавер и английските изследователи Е. Баркер и М. Белов.

Поради частичното проучване на темата въпреки изказаните верни тези и установените основни факти, свързани с нея, съществуват неизследвани въпроси и недостатъчно изяснени проблеми. В нашата историография все още не са напълно изяснени различните проекти за изграждане на неутрален балкански блок и позициите на отделните балкански държави и велики сили, в това число и

¹ *Генчев, Н.* Външната политика на България от началото на Втората световна война до присъединяването към Тристранния пакт 1939—1941. — ГСУ ФИФ, т. 62, кн. 3, С., 1971; *Сирков, Д.* Външната политика на България 1938—1941. С., 1978; *Севостоянов, И. П.* Пред великото изпитание. Външната политика на СССР в навечерието на Великата отечествена война (септември 1939 — юни 1941). С., 1984; *Beloff, M.* The Foreign Policy of Soviet Russia, 1929—1941, vol. II 1936—1941. Oxford University Press, 1963; *Fischer, L.* Russia's Road from Peace to War — Soviet Foreign Relations 1917—1941. Harper & Row, Publishers, New York, Evanston And London, 1969.

² *Чемпалов, И. Н.* Политика великих держав на Балканах и Ближнем Востоке (июнь — сентябрь 1940). — В: Политика великих держав на Балканах и Ближнем Востоке. Свердловск, 1979; *Михов, М.* Борбата на СССР против хитлеристката агресия на Балканите в началото на Втората световна война и България. — Военно исторически сборник, 1953, кн. 4, 1954; кн. 1; *Barker, E.* Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu. Zagreb, 1978; *Vinaver, V.* Vojno-politička akcija fašističke Italije protiv Jugoslavije u jesen 1939 godin — Vojnoistorijski glasnik, 1966, № 3; *Tejchman, M.* Sovétska politika na Balkáně 1940—1941. — Slovan s k y p řehled, 1981, № 4.

³ *Винавер, В.* Югословенско-советски пакт од априла 1941 године. — Историјски гласник, 1973, № 1; *Марков, Г.* Положително развитие на българо-съветските отношения в началото на Втората световна война и Третият райх (септември 1939 — февруари 1940). — Летопис на дружбата. Т. 8, С., 1981; *Marzari, Fr.* Western—Soviet rivalry in Turkey 1939 II. — Middle Eastern Studies, vol. VII, 1971, № 1.

на СССР към тях. Поради това подобряването на отношенията между България и Съветския съюз в края на 1939 г. се обяснява изключително с герmano-съветския пакт от 23 август с. г., без да се отдава необходимото значение на политиката на съседните на България държави и на англо-френския блок. В същото време в редица трудове на чужди автори (Винавер, Белов, Фишер, Марзари) България се подценява като фактор в балканската политика на СССР. При това отделни изследователи (Белов) възприемат и безкритично застъпената в мемоарите на бившия румънски външен министър Г. Гафенко теза, че след герmano-съветския пакт СССР се отказва от поддържането на съществуващото териториално статукво и Балканския пакт и възприема ревизионистичен курс по отношение на Балканите.

Настоящата работа е скромнен опит за разширяване на познанията по поставената тема. Тя няма претенции да решава в еднаква степен всички проблеми. В нея вниманието е насочено главно към разкриване въздействието на балканската политическа обстановка върху развитието на българо-съветските отношения и обратното.

* * *

По повод сключването на герmano-съветския пакт два дни след избухването на Втората световна война българският пълномощен министър в Москва Н. Антонов се среща със заместник-народния комисар на външните работи на СССР В. Г. Деканозов и го запитва: „Как... герmano-съветският договор ще се отрази върху отношенията между България и Съветския съюз и предизвикал ли е този договор промени в съветско-турските отношения?“ Деканозов отговаря, че договорът няма с нищо да затрудни българо-съветските отношения, а, напротив, може само да ги улесни,⁴ с което потвърждава изказаното от Антонов предположение за предстоящо отслабване във връзка с подписването на герmano-съветския пакт на натиска на фашистките държави върху България.⁵ Що се отнася до Турция, съветският дипломат изтъква, че и след сключването на герmano-съветския пакт съветско-турските отношения продължават да почиват на същите основи, както преди. „Допускате ли, казва той, при големите грижи, които имат сега турците, да тръгнат да решават прибързано един въпрос като този за Проливите, без да държат сметка за интересите и становището на Съветския съюз? Ние не допускаме такава евентуалност и затова нямаме никакви опасения от

⁴ Централен държавен исторически архив (ЦДИА), ф. 176, оп. 6, а. е. 2311, л. 21.

⁵ Пак там, оп. 7, а. е. 798, л. 188.

Турция. Това не значи, че не бдим зорко върху развитието на положението.⁶

От гледна точка на крайните цели на турската външна политика за гарантиране безопасността на Турция в Средиземно море чрез подписване на пакт за взаимопомощ с Англия и Франция и в Черно море посредством сключването на подобен договор със Съветския съюз германо-съветският пакт е неблагоприятен. Въпреки това в никакъв случай не може да се смята, че пактът между Германия и СССР унищожава възможностите за нормално развитие на съветско-турските отношения. Напротив, този пакт предполага подновяване на преговорите между двете страни за изясняване на позициите си.⁷

Германо-съветският пакт не съдейства за урегулиране на българо-турските отношения. След започването на Втората световна война турското правителство съсредоточава на българската граница 11 дивизии и се споразумява с румънското и гръцкото правителство за превантивни действия срещу България в случай на германска атака срещу Румъния и италианска против Гърция. Освен това турското правителство влиза в преговори с гръцкия Генерален щаб и главнокомандуващия френските войски в Сирия ген. М. Вейган за прехвърляне на армията му от Близкия изток в Гърция и откриване на солунски фронт.⁸

Но проектите на Франция за изграждане на солунски фронт не се посрещат с одобрение в Англия и Югославия. Английското правителство се съгласява да се открие балкански фронт, ако във войната се намеси Италия, а Югославия е изцяло против това.⁹ Белград смята, че създаването на солунски фронт ще раздели балканските държави на два воюващи блока и улесни италианската интервенция срещу Югославия. Затова чрез посланика си в Анкара Н. Шуменкович югославското правителство иска обяснение от Турция относно струпаните на българската граница турски войски. Турският външен министър Сараджоглу заявява на югославския дипломат, че съмненията на неговото правителство спрямо правителството на Г. Кьосеиванов могат да бъдат разсеяни само ако България влезе в балканската антанга. По-нататък той изтъква, че ако България се присъедини към пакта на балканските държави, Турция би погледнала с „добри

⁶ Пак там, оп. 6, а. е. 2311, л. 21.

⁷ *Marzari, Er.*, Op. cit., p. 206, 207.

⁸ *Balowski, H.* Proposal for a Second Front in the Balkans in september 1939. — *Balkan Studies*, vol. 9, number Two, Θεσσαλονικη, 1968, p. 340—342; *Papagos, A.* Grčka u ratu. Beograd, 1954, s. 110—112.

⁹ *Винавер, В.* Политика Југославје према Италији 1939—1941 године. — Историјски записи, Титоград, 1968, № 1, с. 73 и сл.; *Barker, E.* Op. cit., s. 30—33.

очи“ на изглаждането на различията между Атина, Букурещ и София.¹⁰

Югославското правителство се възползува от изявленията на Сараджоглу и предлага на Румъния и Гърция България да бъде привлечена към балканската общност посредством даването ѝ на формално обещание, че в бъдеще четирите държави ще разгледат в приятелски дух териториалните ѝ претенции. На 14 септември 1939 г. България обявява, че във връзка със станалите събития в Европа ще пази неутралитет. Румънското правителство, което още в началото на септември 1939 г. представя в Анкара проект за изграждане на блок за взаимно ненападение между членовете на балканското съглашение, Унгария и България, проявява интерес към югославската идея за споразумяване с последната. На 19 септември 1939 г. румънският и югославският външен министър Г. Гафенко и Ц. Маркович се срещат в Джебел (гара на румъно-югославската граница) и решават, че за „засдравяването на балканската антанта ще е необходимо да се намери разрешение на българския проблем между четирите сили на антантата“. Във връзка с това те изработват протокол, който гласи:

„1. България първо ще стане член на балканската антанта, като прие да се подчинява на всички произтичащи от това задължения. Удовлетворението, което ще получи, ще се дължи на създаването на съюз, защитаващ общите интереси на балканските държави.

2. Удовлетворенията, които ще бъдат дадени на България, ще се състоят от контрибуции, направени от всеки член на балканската антанта.

3. Българското правителство, правейки този акт на солидарност и приятелство към съседите си, трябва да изразява мнението на целия български народ, за да избегне трудните моменти и не бъде пречка на развитието към омиротворяване.

4. Знаейки, че Сараджоглу ще се опита да разбере мнението на Москва по балканските проблеми, споразумяваме се да чакаме резултатите от пътуването му, преди да направим конкретни предложения на България“¹¹.

След приключването на срещата в Джебел румънското правителство се опитва да подчини проектирания неутрален блок на целите на своята политика за равновесие в отношенията с воюващите от запад и Оста държави и неутрализиране на СССР

¹⁰ Calafeteanu, I. La Roumanie et la création du blok Balkanique au début de la deuxième Guerre mondiale. — Revue Roumaine d'histoire, 1975, № 1, p. 99.

¹¹ Gafenco, G. Préliminaires de la Guerre à L'Est de l'accord de Moscou (22 août 1939 aux hostilités en Russie 22 juin 1941). Paris, 1944, p. 305.

по отношение на Балканите. С оглед на това на 21 септември 1939 г. то предлага на Италия да възглави блока на неутралните балкански държави, за да балансира участието на Турция в него, която е съюзница на Англия.¹² В случая румънското правителство не би могло да очаква противодействие от английска страна. След избухването на Втората световна война английският външен министър лорд Халифакс заявява във военния кабинет, че неговата политика е „неутрален балкански блок“, а „България е ключът за Балканите“¹³.

Съдбата на румъно-югославския вариант за неутрален блок, както се посочва в протокола, който подписват Маркович и Гафенко, зависи в най-значителна степен от позицията на СССР, защото 'е безпредметно румънското правителство да прави отстъпки в Добруджа, след като няма гаранции за сигурността на границите си в Бесарабия и Трансилвания. Цената на частичното българско териториално удовлетворяване от всички балкански държави е включването на България в защитата на техните територии, т. е. и на румънските. Поради това реализацията на неутралния блок зависи още и от позицията на България към него и особено от състоянието на отношенията между българското и съветското правителство в момента.

За българското правителство обаче и двете възможности за откриване на солунски фронт и изграждане на неутрален блок са неизгодни. На 22 септември, когато Сараджоглу се отправя за Москва, турското правителство, нарушавайки т. 4, съобщава съдържанието на Джебелския протокол на българския пълномощен министър в Анкара Т. Христов. Тогава Г. Кьосеиванов заявява, че България ще остане самостоятелна държава.¹⁴ Освен т. 1, която е в противоречие с принципите на българската външна политика, неприемлива е и т. 3, която се тълкува като израз на недоверие към Кьосеивановото правителство и желание то да бъде заменено от една по-широка коалиция. В началото на октомври, след като става известно, че с югославско съдействие са урегулирани унгаро-румънските отношения и е направена първа стъпка по пътя на реализирането на Джебелския протокол, Г. Кьосеиванов загатва на италианския пълномощен министър в София, че желае България и Италия да имат обща граница по течението на Вардар.¹⁵

По това време обаче в своите планове за противодействие на

¹² *Marzari, Fr. Projects for an Italian-led Balkan blok of neutrals, september — december 1939. — The Historical journal, 1970, t. VIII, p. 777.*

¹³ *Barker, E. Op. cit., s. 28.*

¹⁴ *Супков, Д. Цит. съч., с. 186.*

¹⁵ *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata. Beograd, 1969, s. 392.*

проектите за откриване на солунски фронт и изграждане на неутрален блок българското правителство отдава първостепенно значение на Съветския съюз. Наличието на германо-съветския пакт, явният стремеж на СССР за запазване мира на Балканите и проявеният от съветското правителство интерес към България през август при посещението на българската парламентарна делегация в съветската страна са все обстоятелства, които оправдавали една дипломатическа акция в Москва и дават основание за надежди на българската дипломация.

С цел да укрепи позициите си със съветско съдействие още от началото на войната българското правителство започва да преувеличава англо-турската заплаха за Балканите в Москва. Чрез пълномощния министър Н. Антонов то надава тревога за предстоящ десант на англо-френските войски в Солун или Кавала.¹⁶ След това, при нова среща с Молотов, председател на Совнаркома и народен комисар на външните работи на СССР, Антонов рисува в най-черни краски положението на България. Турция, Гърция и Румъния са извършили демарш в Белград във връзка с англо-френския десант. Турция действувала под налягането на Англия, която целела чрез България да уязви Съветския съюз и Германия. Затова съветското правителство трябвало да изясни тези въпроси в предстоящите преговори със Сараджоглу.

В. М. Молотов обаче се интересува основателни ли са българските опасения и на свой ред задава въпроси на Антонов: „Какво впрочем иска в дадения случай България? Дали иска помощ. . . и ако да, в каква форма? Може би във вид на пакт за взаимна помощ или нещо друго?“ Изненадан, българският пълномощен министър не може да отговори, но се съгласява с основателността на въпросите. Все пак той настоява да знае може ли България да разчита на съветска подкрепа. Тогава Молотов му заявява: „Може, но при условие на взаимност.“¹⁷

В края на септември 1939 г. във връзка с посещението на Сараджоглу и започнатите от Антонов разговори цар Борис и Г. Кьосеиванов изпращат със специална мисия в Москва командира на българските военновъздушни сили полк. В. Бойдев. На него те възлагат да запознае подробно съветското правителство с положението на българо-турската граница, да иска оръжие и води преговори за сключване на въздухоплавателна конвенция. Освен това полк. Бойдев е упълномощен да направи и контрапредложение по повод на съветското искане за сключване на пакт за взаимна помощ. Той е инструктиран да съобщи в Наркоминдела, че цар Борис е съгласен България и Съветският съюз да подпишат

¹⁶ Българо-съветски отношения и връзки. Документи и материали 1917—1944. С., 1977, с. 521, 522.

¹⁷ Пак там.

пакт за неутралитет.¹⁸ В същото време Антонов получава нареждане от Кьосеиванов да следи разговорите на Сараджоглу по интересующите България проблеми и след като турският външен министър напусне Москва, да се завърне на доклад в София.¹⁹

Във връзка със започнатите преговори българското правителство предприема действия, с които се опитва да продемонстрира благоразположение към Съветския съюз.²⁰ Официозът в „Днес“ публикува серия от статии за пребиваването на българската парламентарна делегация в съветската страна на първия подпредседател на Народното събрание Г. Марков под заглавие „Впечатленията ми от СССР“²¹. Вестник „Заря“ помества политически обзор на българския журналист международник М. Чавдаров, посветен на Западна Украйна и Западна Белорусия, който се възприема в Съветския съюз като навременен и благоприятен.²² Положителен е откликът в България по повод подписания на 10 октомври съветско-литовски договор за взаимопомощ, с който съветското правителство отстъпва взетите от Полша Вилнюс и Вилнюска област на Литва.²³

На 1 октомври 1939 г. полк. Бойдев излага в Москва на В. Г. Деканозов молбата на цар Борис СССР да достави оръжие и оказва помощ на България при нужда срещу подписване на договор за ненападение. Съветският заместник народен комисар посреща с учудване искането на българския монарх и веднага преустановява разговора. Налага се Антонов да иска от Деканозов да бъде уредена на пол. Бойдев среща с Молотов. Но съветският дипломат е категоричен: „Молотов се интересува преди всичко от отговора на поставените от него въпроси“²⁴. На 12 октомври Деканозов съобщава на Антонов и полк. Бойдев, че въпросът за военните доставки не може да бъде разискван, докато не се подпише пакт

¹⁸ Централен военен архив (ЦВА), ф. 040, оп. 1, а. е. 1, л. 267—271; Марков, Г. Цит. съч., с. 200, 201; Beloff, M. Op. cit., p. 298.

¹⁹ Михов, М. Цит. съч., 1953, кн. 4, с. 11.

²⁰ В своите спомени Ст. Мошанов посочва, че през септември 1939 г. Съветският съюз е проявявал подчертан интерес към България и лично той като председател на Народното събрание е бил канен от съветското правителство да посети Москва. Но българското правителство провалило отиването, а след това въвело и цензура за съобщенията на ТАСС. Вж. Научен архив на БАН (НА БАН), Сб. IV, а. е. 110; Мошанов, Ст. В навечерието на Втората световна война. Спомени. Ч. I, 1969, с. 432—436.

²¹ Д н е с, № 1089—1088, 1—11 септ. 1939.

²² З а р я, № 5441, 10 окт. 1939; Известия, № 237(7007), 12 октябър 1939.

²³ З о р а, № 6100, 12 окт. 1939; З а р я, № 5444, 13 окт. 1939.

²⁴ Михов, М. Цит. съч., 1953, кн. 4, с. 10; ЦВА, ф. 040, оп. 1, а. е. 1, л. 279; ЦДИА, ф. 95, оп. 1, а. е. 1, л. 61; Архив на Министерството на външните работи. — Антонов, Н. Десет години българо-съветски отношения в рамките на световните събития. Спомени, с. 172.

9 Трудове на ВТУ, т. XXIII, кн. 3

за взаимопомощ. Освен това той обвинява българското правителство в умишлено протакане и поставяне на българо-съветските преговори в зависимост от резултатите на съветско-турските разговори.²⁵ След тази среща с Деканозов-Антонов пише до българското правителство: „Не зная какви сведения има Наркоминдела от София, но трябва да изтъкна, че в държанието на заместник-комисаря вчера имаше и разочарование, и раздразнение, две чувства, които не бива да оставяме да се затвърдят тук по отношение на България, тъй като Франция и Англия са против нас, а Германия не е с нас, поне що се отнася до нашите териториални искания. Какво ще бъде положението ни, ако загубим опората на СССР“²⁶?

Българо-съветските преговори в Москва пропадат поради нежеланието на българското правителство да сключи договор за взаимопомощ със СССР. Предложението на съветското правителство за подписване на такъв договор засилва страха на българските управляващи кръгове от Съветския съюз. В началото на октомври, за да провери действителните намерения на СССР и Коминтерна по отношение на България, цар Борис предприема два паралелни сондажа. Той изпраща с тайна мисия в Москва при Г. Димитров и В. Коларов бившия комунист д-р Н. Сакаров да разговаря с тях относно постигнатото споразумение между работническата партия и военния център на политическия кръг „Звено“.²⁷ В същото време царят приема в София германския пълномощен министър Рихтхофен и настоява да получи от Берлин отговор на следните въпроси: „Какво да бъде поведението му, ако СССР упражни натиск за сключване на пакт за взаимопомощ и поиска въздушни и морски бази?“²⁸ и „Ще остане ли Германия равнодушна към съветското проникване на Балканите?“²⁸

Мисията на Сакаров напълно опровергава съмненията на българския монарх. След завръщането си Сакаров заявява, че „ако трябва да твърди нещо, то ще е в разрез с всички пропаганди, които се ширят в България“²⁹. По време на неговото пребиваване в Съветския съюз Г. Димитров и В. Коларов се интересуват главно от политиката на България по националния въпрос и по-специално по македонския въпрос.³⁰

²⁵ Генчев, Н. Цит. съч., с. 319.

²⁶ Цит. по: Михов, М. Цит. съч., 1953, кн. 4, с. 12.

²⁷ Генчев, Н. Цит. съч., с. 320.

²⁸ Avramovski, Ž. Pokušaj formiranja neutralnog bloka na Balkanu (septembar — decembar 1939). — Vojnoistorijski glasnik, 1970, № 1, s. 174.

²⁹ Ст. днев. на XXV ОНС, I р. с., с. 193, 194.

³⁰ I Documenti diplomatici Italiani (DDI), ser. 9, t. II, Roma, 1957, № 243, p. 200.

От Берлин също пристига успокоително съобщение. Германското външно министерство не се обявява открито против приемането от българска страна на съветското предложение за пакт, но напомня, че в този случай България трябва да установи тясна връзка с Германия. Наред с това то изтъква, че според сведенията, с които разполага, СССР не е искал въздушни и морски бази от България и няма намерение да води агресивна политика на Балканите.³¹

След преодоляването на страха от съветската опасност цар Борис и приближените му започват да съжаляват защо са докарани работите дотам, че СССР да предлага на България пакт за взаимопомощ и преговорите в Москва да пропаднат. Съветникът на царя Л. Лулчев смята, че е проигран един изключителен шанс. Той отбелязва в своя дневник: „При такова разположение на русите — той резултат. Просто идиотщина“³². Недоволен е и цар Борис. „Все пак — пита той завърналия се от Москва полк. В. Бойдев — защо русите се боят да ни дадат оръжие? Те много добре знаят, че нашият народ обича русите и няма да отиде никога против тях. И, второ, аз с цената на всичко желая да избягна войната. Добре ли обяснихте . . . това“³³?

Лулчев обвинява полк. Бойдев за провалянето на преговорите, „защото си издава предварително спатните в Москва“, като казва, че ще чака резултата от разговорите на Молотов със Сараджоглу.³⁴ В същото време се отправят упреци и по адрес на българските депутати заради „безобразното им поведение“ при посещението им в Москва и на Н. Антонов, който бил станал голям русофил и не съобразявал действията си с правителствените инструкции. На тайно съвещание цар Борис, принц Кирил, Л. Лулчев и архитект Севов решават по най-внимателен начин съветското предложение да бъде отклонено от Г. Кьосеиванов, като се дезавуира българският пълномощен министър в Москва.³⁵ По-късно цар Борис и Г. Кьосеиванов изпращат Н. Антонов за пълномощен министър в Швеция, а на негово място назначават Т. Христов, който от 1936 г. е пълномощен министър в Анкара.³⁶

Опасенията на цар Борис, че българската дипломатическа акция в Москва ще остане без последствия за развитието на политическата обстановка на Балканите, се оказват неоправдани.

³¹ Avramovski, Ž. Op. cit., s. 174.

³² ЦДИА, ф. 95, оп. 1, а. е. 1, л. 61.

³³ ЦВА, ф. 040, оп. 1, а. е. 1, л. 291.

³⁴ ЦДИА, ф. 95, оп. 1, а. е. 1, л. 61.

³⁵ Генчев, Н., Цит. съч., с. 319.

³⁶ На 15 февруари 1940 г. Т. Христов връчва акредитивния си писма на М. И. Калинин в Кремъл. Вж. „Известия“, № 46(7115), 26 февраль 1940.

Съветското правителство, което е заинтересовано от провалянето на проектите за откриване на солунски фронт и за изграждане на неутрален балкански блок под егидата на някоя велика сила, за да не бъдат въвлечени Балканите във войната, по време на преговорите с турския външен министър настоява Турция да даде гаранции за сигурността на Балканите.³⁷ При това съветското правителство се и ангажира със защитата на България. „Сталин — съобщава Н. Антонов — е взел нашата страна и това е направило силно впечатление на турците“³⁸. Съветското правителство поставя на Турция и условие за подписване на договор за взаимопомощ, да пази неутралитет при присъединяването на Бесарабия към СССР и Южна Добруджа към България.³⁹

Турско-съветските преговори завършват с неуспех, защото турското правителство отказва да приеме исканията на съветското правителство договорът за взаимопомощ да изключва възможността за конфликт между СССР и Германия и да предвижда недопускане през Проливите в случай на война на военни кораби на нечерноморските държави.⁴⁰ На 19 октомври 1939 г. турското правителство подписва подготвения и парафиран през септември с. г. англо — френско — турски договор, но си запазва правото да не поема задължения, които могат да го увлекат във война със Съветския съюз. По повод на тази постъпка на турското правителство Молотов заявява във Върховния съвет на СССР: „Турция окончателно отхвърли внимателната политика на неутралитет и встъпи в орбитата на разгарящата се война. От това са доволни Англия и Франция, които се стремят да въвлечат на своя страна повече неутрални държави. Ще съжалява ли Турция за това, няма да гадаем. Ние трябва да отбележим тези нови моменти във външната политика на нашата съседка и внимателно да следим развитието на събитията“⁴¹.

Заетата позиция по балканските въпроси от съветското правителство по време на преговорите със Сараджоглу съвпада с преследваните от българското правителство външнополитически цели. Като поставя на Турция условието да гарантира сигурността на Балканите, Съветският съюз открито се противопоставя на проектите за солунски фронт. В София английският пълномощен министър Дж. Рендел признава пред югославския пълномощен

³⁷ ЦДИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 11, л. 68; *Винавер, В.* Югославенско-съветски пакт. . . , с. 20.

³⁸ Цитатът е по *Генчев, Н.* Цит. съч., с. 318.

³⁹ *Olajlarla türk dış politikası, 1919—1973.* Ankara, 1974, s. 153; DDI, ser. 9, t. I, Roma, № 681, p. 427.

⁴⁰ По-подробно за съветско-турските преговори вж. *Marzari, Fr.* West-Soviet. . . , p. 209—211.

⁴¹ П р а в д а, № 303/7988/, 1 ноември 1939.

министър, че Съветският съюз изиграл решаваща роля за проваляне на планове на Франция за откриване фронт на Балканите.⁴²

Съветското правителство отнема всякакви надежди и на Румъния за осъществяването на Джебелския протокол. То се обявява против съществуващото териториално статукво на Балканите по време на преговорите с турския външен министър. Сараджоглу обещава турското правителство да не се противопоставя на съветската акция в Бесарабия, но отказва да обвързва предварително действията на Турция на Проливите. Относно България той изтъква, че Турция ще се намеси на базата на Балканския пакт, ако тя се опита да вземе Южна Добруджа.⁴³ По този начин турският външен министър потвърждава поетите от Турция задължения към Англия и Франция във връзка с изпълнението на дадените от тях гаранции на Румъния и Гърция. Това обаче не удовлетворява румънското правителство, защото тези гаранции се отнасят повече до независимостта, а не до териториалната цялост на Румъния.

Непосредствено след подписването на англо — френско — турския пакт Гафенко и Сараджоглу се срещат в Кюстенджа, за да обсъдят положението на Балканите. В резултат на проведените с турския външен министър разговори Гафенко, който неправилно отъждествява политиката на СССР за изграждане на черноморски пакт през пролетта на 1939 г. с политиката на Румъния за укрепване на балканското съглашение и закрепване на териториалното статукво, достига до следните изводи: герmano-съветският пакт е ликвидирал съществуващото съперничество между Германия и СССР на Балканите, поради което Румъния повече не може да разчита на това; СССР няма интерес от консолидацията на Балканското съглашение и статуквото на Балканите: България продължава да се противопоставя на искането да бъде включена в балканската антанта. Като взема предвид всичко това, румънският външен министър разработва една нова политическа комбинация за гарантиране границите на Румъния. В края на октомври 1939 г. той представя в столиците на съюзниците от Балканския пакт нов проект за изграждане на неутрален балкански блок, състоящ се от следните 6 точки: „1. Абсолютен неутралитет по време на настоящия конфликт; 2. Договор за ненападение между членовете на блока; 3. Да се осигури поне неутралитет, в случай че някоя от държавите членки бъде нападната; 4. Намалване до нормално ниво на армиите, настанени по общите граници; 5. Непосредствен контакт между външните министри в блока и размяна на политическа и икономическа информация;

⁴² *Винавер, В.* Политика Югославије. . . , с. 72.

⁴³ *Marzari, Fr.* Western-Soviet. . . , p. 214.

6. Икономическо сътрудничество в рамките на блока⁴⁴. По-нататък в обяснителна бележка Гафенко добавя, че щом се постигне споразумение между членовете на балканската антанта, Югославия ще покани Унгария и България да се присъединят и след това всички ще се обърнат с петиция към Италия да поеме ръководството.

В този проект за разлика от Джебелския протокол румънското правителство оставя разрешаването на териториалните въпроси за след войната. С така проектирания неутрален блок румънското правителство цели да обезпечи неутралитета на Унгария и България и осигури защита на Румъния от страна на Италия в случай на конфликт със СССР за Бесарабия. Проектът на Гафенко по замисъл е антисъветски, но същевременно има и антибългарска и антиунгарска насоченост, защото с него се цели още да се затвърдят клаузите на Ньойския и Трианонския договор за границите на България и Унгария с Румъния.

Това оказва непосредствено отражение върху развитието на отношенията между България и СССР. В момента, в който новият румънски проект започва да се обсъжда в Анкара, Атина и Белград, съветското правителство прави един твърде симптоматичен жест по отношение на България. То назначава за пълномощен министър в София А. И. Лаврентиев, след като в продължение на повече от 18 месеца съветската легация се е възглавявала от временно управляващ⁴⁵. Почти по същото време (втората половина на октомври) правителството, при което се провалят българо-съветските преговори, подава оставка в София. Независимо че министър-председател и министър на външните работи в сформирания кабинет е отново Г. Кьосеиванов, извън България идването на Лаврентиев и правителствената промяна се тълкуват като указание за взаимно от съветска и българска страна желание за разширяване на отношенията. Същевременно не се пропуска да се отбележи, че смяната на правителството е продиктувана още и от стремежа на България да получи помощ от СССР, без да попада под съветско влияние⁴⁶. Всичко това предизвиква възбуда у съседите на България и се налага Г. Кьосеиванов да дава уверение на югославския пълномощен министър, че политиката на новото правителство няма да има „руска ориентация“⁴⁷. Но състояният се в началото на ноември разговор между Лаврентиев и Кьосеиванов показва, че българското правителство

⁴⁴ *Marzari, Fr. Projects. . .*, p. 780.

⁴⁵ На 6 ноември 1939 г. в София при необикновено тържествена обстановка А. И. Лаврентиев връчва акредитивните си писма на цар Борис.

⁴⁶ *Ambassador Mac Veagh, Reports Greece 1933—1947, Princeton, 1980*, p. 172.

⁴⁷ *Винавер, В. Югословенско-совјетски пакт. . .*, с. 18.

добре разбира стойността на съветското приятелство за България в момента. В отговор на повдигнатия от Лаврентиев въпрос за подписване на пакт за взаимопомощ Г. Кьосеиванов изтъква като контрааргументи опасността Англия и Турция да нападнат България и липсата на информация за плановете на Съветския съюз на Балканите, но се съгласява да бъдат сключени културна конвенция, търговски договор и спогодби за морски и въздушни съобщения. При това, когато отново му се поставя въпросът за пакта, той заявява, че не е против политическото сътрудничество, и смята за необходимо в най-скоро време да се върне към българо-съветския договор за взаимопомощ.⁴⁸

Изпращането на Лаврентиев в София е свързано не само с развитието на българо-съветските отношения. То разкрива още и намерението на съветското правителство да активизира своята политика на Балканите, за да противодействува на Англия, Франция и държавите от Оста. През първата половина на ноември, когато в Москва се получава турският меморандум по повод на новия румънски проект за неутрален блок, Молотов запитва защо се търси „италиански патронаж“⁴⁹, след което чрез Берлин и София съветското правителство противодействува на Румъния и Италия. То изпраща получения от турското правителство меморандум в Берлин и настоява за намеса в Рим против неутралния блок. В същото време в София съветският аташе по печата заявява, че СССР никога няма да допусне Италия да води балканския блок, а Лаврентиев съветва българското правителство да не се присъединява към блока на Италия и балканските държави.⁵⁰ Една от най-важните задачи на Лаврентиев още с пристигането му в София е да следи хода на преговорите за изграждане на неутрален блок. На 18 ноември той пише до съветското правителство: „Поинтересувах се няма ли нещо ново по повод балканския неутрален блок. Кьосеиванов каза, че българският посланик в Анкара му съобщил същите условия на организация на блока, за които писал на Кьосеиванов посланикът от Франция и за които ни е съобщил на 14 ноември. . . По въпроса за балканския неутрален блок Кьосеиванов извикал от Белград своя посланик Попов, на когото за изненада на Кьосеиванов югославското правителство не съобщило нищо за това“⁵¹.

След съветското действие в Берлин германското правителство, което бе инструктирало посланика в Рим Макензен да говори с Чано при първа възможност за отношението на Италия

⁴⁸ Българо-съветски отношения и връзки. . . , с. 525—527.

⁴⁹ *Marzari, Fr. Projects.* . . , 784.

⁵⁰ *Ibid. Винавер, В. Политика Югославије.* . . , с. 77.

⁵¹ Българо-съветски отношения и връзки. . . , с. 528, 529.

към неутралния блок, веднага нарежда на своя дипломат да изложи пред италианското правителство отрицателното становище на Германия към румънския проект. Немската намеса в Рим окончателно отказва Италия от намерението да поеме водачеството на неутралния блок. На 9 декември Гафенко неофициално признава, че е безполезно да се действа по-нататък за осъществяването на неутралния блок.⁵²

През декември и югославското правителство отхвърля румънското предложение, защото смята, че водачеството на Италия на Балканите ще заплаши териториалната цялост на Югославия.⁵³ Поради това Унгария и България не получават официално предложение за присъединяване към неутралния блок, но те дават да се разбере, че са категорично против румънския проект.⁵⁴

Предложението на Гафенко за неутрален блок се одобрява от Англия, която проявява склонност да отстъпи Балканите на Италия, за да я противопостави на СССР и Германия. След изказани резерви проектът е приет и от Франция. След проучване на становищата на Англия и Франция на 21 ноември турското правителство дава съгласието си за участие в неутралния блок. Гърция, която свързва своя официален отговор с решението на Турция, също одобрява румънския проект.⁵⁵

Но Англия, Франция, Турция и Гърция не свързват осъществяването на своите цели на Балканите с румънската инициатива за изграждане на неутрален блок. За Англия румънският проект е вариант за противодействие на СССР и Германия, но не е единствен. Едновременно с подкрепата на румънското предложение английското правителство действа за осъществяването на свой план за балкански неутрален блок. Франция е против засилването на италианското влияние на Балканите и едва след английска и румънска намеса се съгласява да приеме Гафенковия проект. Гърция посреща със задоволство румънското предложение поради общността на интересите си с Румъния спрямо България, но разчита главно на сключване на военна конвенция с Турция за гарантиране на северната си граница.⁵⁶ Турция обективно съдейства за провалянето на проекта. По силата на договорните си задължения със СССР тя в най-ранна фаза съобщава на съветското правителство проекта и тъй като антисъветската насо-

⁵² *Marzari, Fr. Projects...*, p. 787.

⁵³ *Vinaver, V. Vojno-politička akcija...*, s. 81.

⁵⁴ *Димитров, Ил. Англия и България 1938—1941. С.*, 1983, с. 117; *Marzari, Fr. Projects...*, p. 783.

⁵⁵ *Marzari, Fr. Projects...*, p. 781, 782.

⁵⁶ За текста на военната конвенция, предлагана от Гърция на Турция през ноември 1939 г., вж. *Papagos, A., Grčka u ratu...*, s. 123.

ченост на румънското предложение е очевидна, съветското противодействие е неизбежно.

През декември 1939 г. турското правителство отлага обсъждането на гръцкото предложение за сключване на военна конвенция за февруари 1940 г., защото конвенцията е с антибългарска насоченост, а то още от началото на ноември действа за осъществяването на английския вариант за неутрален блок, основаващ се на изграждането на турско — българско — югославски съюз. Този блок да се изгради посредством евентуалното удовлетворяване на България за сметка на Румъния, без да се засяга Гърция.⁵⁷ Така че английският план, който е насочен срещу съветското, германското и италианското влияние, се явява и като противовариант на Гафенковия проект, чиято цел е под етикета за защита мира на Балканите да се запази териториалната цялост на Румъния.

За осъществяването на своя проект английското правителство разчита на непрекъснато влошаване на съветско-италианските отношения, поради което през декември 1939 г. СССР и Италия взаимно изтеглят посланиците си от Рим и Москва; на наличието на договори за приятелство между България и Турция от 1925 г., България и Югославия от 1937 г. и на обстоятелството, че от началото на 1935 г. България се стреми да изгради оста Белград — София — Анкара, за да разбие Балканския пакт и изолира Румъния и Гърция.

В края на 1939 г. и началото на 1940 г. в съгласие с английския проект за изграждане на неутрален блок Турция подобрява отношенията си с България. През ноември двете страни взаимно оттеглят войските си от границата, а в началото на декември турското правителство съобщава, че ще остане неутрално, ако България предприеме акция за възвръщане на Южна Добруджа.⁵⁸ На 13 януари 1940 г. Г. Кьосеиванов и главният секретар на турското Външно министерство Н. Менеменджиоглу подписват в София комюнике, в което се казва: „Турското правителство е твърдо решено да зачита неутралитета на България, а българското — строго да съблюдава този неутралитет съгласно с изискванията на политиката, следвана от двете страни в отношенията им на добросъседство“⁵⁹.

През януари 1940 г. Англия започва да се намесва все по-активно на Балканите. Тя отпуска заем на Турция в размер на 43,5 милиона фунта стерлинги и сключва с Югославия договор

⁵⁷ Rendel, G., *The Sword and the Olive Recollections of Diplomacy and the Foreign Service 1913—1954*, London, 1953, p. 165, 167.

⁵⁸ Винавер, В. Югословенско-совјетски пакт. . . , с. 21; Ambassador Mac Veagh, *Reports*. . . , p. 176.

⁵⁹ Сирков, Д. Цит. съч., с. 189—190.

за военни доставки на стойност 1,5 милиона фунта стерлинги.⁶⁰ Успоредно с това, за да привлече България, английското правителство се опитва да внуши на Румъния да отстъпи на българското правителство Южна Добруджа.

В края на 1939 и началото на 1940 г. съветското правителство започва да преувеличава възможностите за сътрудничество с България с намерение да противодействува на Англия. В Анкара съветският посланик Терентиев наемква за възможни съветско-български действия, в случай че английски войски влязат в Гърция.⁶¹ В същото време българското правителство води политика спрямо Съветския съюз, която прави правдоподобни загатнатите възможности от съветския дипломат. През декември в разгара на английската кампания срещу СССР във връзка със съветско-финландската война България застава на съветска страна. Тогава българското правителство отказва да вземе участие в организирането от англо-френския блок изключване на СССР от Обществото на народите.⁶² Вместо това през декември 1939 г. то отбелязва на най-видно място в печата 60-годишнината от рождението на Й. В. Сталин.⁶³

На 11 декември българското правителство подписва в София въздухоплавателна конвенция със СССР, а на 5 януари 1940 г. в Москва сключва договор за търговия и корабоплаване, който влиза в сила на 3 февруари, независимо че е ратифициран 10 дни по-късно. На базата на този договор българското и съветското правителство постигат споразумение за преработване на съветски памук в българските фабрики и връщането му във вид на прежда в СССР, с което се осигурява работа на 40 000 български работници.⁶⁴

Сключените между България и СССР договор за търговия и корабоплаване и военна конвенция предизвикват безпокойство у английските управляващи кръгове и са повод за коментари и извън Англия. По време на подписването на договора в Москва от министъра на финансите Д. Божилов на българската легация в Лондон е заявено, че английското правителство не е доволно нито от времето на изпращането на българската делегация, нито от състава ѝ. Английското правителство изразява възмущение и от факта, че във връзка с подписването на договора българският печат е дал явни симпатии към Съветския съюз. Наред с това в

⁶⁰ *Aprilski rat.* . . , s. 574, 575.

⁶¹ *Винавер, В.* Югословенско-съветски пакт. . . , с. 20.

⁶² *Сирков, Д.* Цит. съч., с. 177.

⁶³ *З о р а*, № 6158, 21 дек. 1939; *З а р я*, № 5501, 21 дек. 1939. За отзвук в Москва от отбелязването на юбилея в България вж. *П р а в д а*, № 353 (8038), 23 декември 1939.

⁶⁴ *Хаджициколов, В.* Стопански отношения и връзки между България и Съветския съюз до Девети септември (1917—1944). С., 1956, с. 190—200.

английската преса се появяват съобщения, че българската икономическа мисия трябвало да решава в Москва и военни задачи.⁶⁵

В САЩ също се смята, че България е започнала военно да се обвързва със Съветския съюз. Според Държавния департамент във Вашингтон с въздухоплователната конвенция България е поела задължение да отстъпи на Съветския съюз военновъздушни бази във Варна и Бургас.⁶⁶ Подобни твърдения се изказват и в Швейцария.⁶⁷

В нашата историография вече е изказано мнение, че рядко може да се посочи друг договор от икономическата област като българо-съветския от 1940 г. с толкова „очевидни политически последиствия“. ⁶⁸ Неговото политическо значение в случая се заключава в това, че той дава предимства на Съветския съюз на Балканите по отношение на Англия.

От началото на 1940 г. английското правителство се принуждава постепенно да изостави идеята за турско — българско — югославския съюз. То започва да възлага все повече надежди на балканското съглашение да се споразумее с България, както през юли 1938 г. при подписването на Солунската спогодба. През януари 1940 г. Г. Кьосеиванов подхранва оптимизма на английската дипломатия в тази насока. След подписването на българо-турското комюнике в София той упълномощава Менеменджиоглу да даде уверение на румънския, югославския и гръцкия пълномощен министър, че българското правителство ще поддържа строг неутралитет и спрямо останалите си съседи.⁶⁹ На 1 февруари 1940 г. при срещата си със Сараджоглу, който минава през България на път за участие на сесията на постоянния съвет на балканската антанта в Белград, Г. Кьосеиванов отново потвърждава дадените уверения за неутралитет, но едновременно с това повдига и въпроса за получаването на Южна Добруджа, без да обещава включване на България в Балканския пакт.⁷⁰

На състоялата се от 2 до 4 февруари в Белград сесия на Балканския пакт Сараджоглу се застъпва за сближаване на балканската антанта с България посредством удовлетворяването на българските претенции в Добруджа. Но той не е подкрепен от югославския и гръцкия външен министър. Противопоставяйки

⁶⁵ ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 520, л. 32, 33.

⁶⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 8, л. 1, 2.

⁶⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 1100, л. 1.

⁶⁸ *Koutikov, V. Le traité de commerce et de navigation bulgare-soviétique du 5 janvier 1940 et ses répercussions sur la politique extérieure de la Bulgarie.* — *Studia Balkanica*, № 7, Sofia, 1973, p. 367.

⁶⁹ *Calafeteanu, I. The last conference of the Balkan entente and the problem of territorial Status quo in Southeast Europe.* — *Revue Roumaine d'histoire*, 1980, № 2—3, p. 237.

⁷⁰ *Генчев, Н.* Цит. съч., с. 328; *Димитров, Ил.* Цит. съч., с. 122.

се на Сараджоглу, Гафенко заявява, че „румънското правителство няма да признае никакви териториални решения“⁷¹. Стига се до компромисното решение, че „балканското съглашение ще държи на добрите си отношения с България и ще работи за сближаването с нея“⁷².

Резултатите от завършилата в Белград сесия на Балканския пакт се преценяват в Москва като неуспех за Англия. Съветското правителство смята, че и след срещата на външните министри на държавите от Балканския пакт положението на Балканите остава неизяснено, поради което борбата за определяне на политическата ориентация на балканските страни ще продължи с още по-голяма сила. „Англия и Франция няма да се примирят с претърпяното поражение“ — пише в. „Известия“.⁷³ Същевременно органът на съветското правителство изтъква, че в голямата борба за спечелване на балканския плацдарм на България е съдено да играе особено важна роля.

В началото на 1940 г. проектите на Франция за атакуване от турска територия на съветските нефтени полета край Баку, Грозний и Майкоп, за да се окаже помощ на Финландия и затрудният доставките на петрол за Германия, засилват опасенията на балканските държави от възможно пренасяне на войната и на Балканите. Желаяйки да избегне конфликта между СССР и Турция, за да не бъде въввлечена в него и България, българското правителство действа против реализирането на френските планове. В Лондон българската легация посредничи между турските и съветските дипломати за изясняване позициите на двете страни. От обясненията с турските дипломати става ясно, че Турция ще воюва само ако бъде нападната.⁷⁴ През март 1940 г. в отговор на заетата от Турция позиция Молотов декларира, че съветското правителство ще зачита договорите си за ненападение с Турция и Иран, след което настъпва разведряване в съветско-турските отношения.⁷⁵

* * *

През февруари 1940 г. след спечелване на проведените през януари с. г. парламентарни избори правителството на Г. Кьосеиванов подава оставка. На 15 февруари се формира ново правителство начело с Б. Филов, в което за министър на външните работи е назначен пълномощният министър в Белград Ив. Попов. Падането на Г. Кьосеиванов от власт се посреща с изненада.

⁷¹ Calafeteanu, I. The last. . . , p. 237.

⁷² Ibid.

⁷³ Известия, № 30 (7102), 6 февраль 1940.

⁷⁴ ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 520, л. 56, 66, 67, 142, 145.

⁷⁵ Известия, № 74 (7146), 30 март 1940.

Най-често задаваният въпрос след откриването на новото XXV обикновено народно събрание е: „Как е възможно един победител да слезе от власт?“ и „Означава ли това, че ще настъпи промяна във външната политика на България?“⁷⁶

Този епизод от политическата действителност на България не остава скрит за съветската общественост. На 30 януари 1940 г. в „Известия“ съобщава за завършените парламентарни избори в България, като подчертава, че от всичко 160 избрани депутати 140 са привърженици на Къосеиановото правителство.⁷⁷ Седемнадесет дни по-късно обаче се налага официозът на съветското правителство да осведоми за извършената правителствена промяна в София, без да прави коментар. Посочва се само, че Филов е дал изявление, според което правителството му неотклонно щяло да следва вътрешната и външната политика на Г. Къосеианов.⁷⁸

Смяната на Къосеиановото правителство с Филовото непосредствено след сесията на Балканския пакт в Белград обезпоява турското правителство. То се опасява, че промяната в София може да постави под съмнение постигнатите договорености между България и Турция при управлението на Г. Къосеианов. Първоначално турското правителство смята, че падането на Къосеианов от власт е в резултат на съветска намеса. Но след обстоен обмен на информация с пълномощния министър в София Али Шевки Беркер у анкарското правителство се потвърждава мнението, че идването на Филов на власт се дължи на вътрешни причини. Дори то смята, че в момента няма основания да се опасява от Съветския съюз в България. Пред американската легация в Букурещ турският посланик в Румъния заявява, че въпреки активността на Лаврентиев в София СССР и Германия няма да успеят да създадат военни бази в България. Според него България се страхува от германското и съветското проникване на Балканите. Тя се стреми да запази своята независимост и разчита на съседите да я удовлетворят териториално.⁷⁹

Направените в страната и извън нея противоречиви заключения относно падането на Къосеианов от власт принуждават цар Борис да даде уверение, че в политиката на България няма да настъпят изменения. На 24 февруари 1940 г. той се възползува от

⁷⁶ Ст. днев. на XXV ОНС, I р. с., с. 159.

⁷⁷ Известия, № 24 (7096), 30 януарь 1940.

⁷⁸ Известия, № 39 (7111), 17 февраль 1940. Изказаното от английския историк Белов мнение, че в Москва правителствената промяна била посрещната със задоволство, тъй като падането на Къосеианов означавало поражение за Англия и Франция, е необосновано. При това то не е подкрепено с факти. Вж. *Beloff, M. Op. cit.*, p. 304.

⁷⁹ The National archives of the United States (NAUS), 874.00/617.

откриването на Първата редовна сесия на XXV обикновено народно събрание и в тронното си слово отбелязва: „Станалата на 15 т. м. правителствена промяна не засяга в нищо вътрешната и външната политика на България“⁸⁰. На 28 февруари по нареждане на новия външен министър Ив. Попов политическият директор на Министерството на външните работи Ив. Алтънов разпраща тронното слово до всички легации в чужбина, за да им служи като указание. Но в приложените бележки към него политическият директор предупреждава пълномощните министри, че въпреки декларацията за неизменност на българската политика в словото се съдържа пасаж, които са изрично подчертани от царя при прочита им и съставляват известни тенденции във външната политика.⁸¹ Тези пасаж са следните: „С дълбоко задоволство виждам, че следваната досега искрена политика за мир и неутралитет намира навред заслужено признание . . . С Югославия и Турция нашите сърдечни отношения се вдъхновяват от съществуващите договори за вечно приятелство, а с другите съседни се стремим да поддържаме отношения на все по-голямо взаимно доверие и искрено разбирателство. Правителството е твърдо решено да поддържа и развива също така най-добри отношения с всички останали големи и малки държави“.⁸²

На 9 март 1940 г. с подобна цел българското Външно министерство изпраща до легациите и мивадки от речите на министъра на външните работи Ив. Попов, произнесени на 17 февруари в Белград при сбогуването му с представители на югославския и чуждия печат и на 5 март в София на вечеря, дадена му от Дружеството на столичните журналисти. По съдържание тези две речи са близки до тронното слово. Общото в тях е, че миролюбивият дух и неутралитетът ще бъдат главното начало на българската външна политика.⁸³

При обсъждането на тронното слово обаче се налага да се изнесат пред новия парламент факти, че българският неутралитет действително се одобрява от всички велики сили, включително и от Съветския съюз. Необходимите за това доказателства се привеждат от д-р Н. Сакаров. На 13 март в реч пред Народното събрание той заявява, че през октомври 1939 г., когато посетил Москва, навсякъде му казвали: „Пазете си неутралитета, бъдете в мир, самият Съветски съюз се бори за мир“⁸⁴.

Изричното подчертаване на неутралитета във външнополитическите декларации на новото правителство, след като в усло-

⁸⁰ Ст. днев. на XXV ОНС, I р. с., с. 4.

⁸¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 936, л. 1.

⁸² Пак там.

⁸³ Пак там, л. 3.

⁸⁴ Ст. днев. на XXV ОНС, I р. с., с. 193, 194.

вията на войната е все по-трудно да бъде отстояван истински, е всъщност тенденция, която има за цел да ограничи за бъдеще развитието на българо-съветските отношения само в стопанската и културната област. С нея Филовото правителство напълно изключва възможността да се водят при подходящи условия преговори за подписване на политически договор, докато при Г. Кьосеиванов тази възможност поне не се отрича. Това е и новото в българската политика спрямо Съветския съюз, което в първите месеци от управлението на Филев не дава отражение върху развитието на отношенията между двете страни.

През пролетта на 1940 г. българо-съветските отношения в стопанската сфера продължават да се развиват в положителна насока. На 17 февруари 1940 г. в София полк. В. Бойдев и представителят на съветската гражданска авиация А. С. Горюнов подписват съглашение към въздухоплавателната конвенция за установяване на редовна въздушна линия Москва — София — Москва. През март топлоходът „Сванетия“ прави своя пръв курс от Одеса до Варна и обратно, а летецът Кириченко извършва пробен рейс по въздушната линия.⁸⁵ Освен това от 29 април до 12 май 1940 г. СССР участва на мострениния панаир в Пловдив, където съветският павилион ежедневно се посещава от 15 000 до 20 000 души.⁸⁶

Във връзка със засилването на търговския обмен Попов и Лаврентиев постигат устно споразумение за откриване на съветско консулство във Варна. На 24 април 1940 г. съветското консулство започва да функционира. През май за свой консул съветското правителство назначава М. А. Минаков, на когото българското правителство предоставя право на компетентност в Шуменска и Бургаска област⁸⁷. През пролетта на 1940 г. българското правителство одобрява и най-важните международни изяви на Съветския съюз. То характеризира подписания съветско-финландски договор като победа на мира и благороден жест на СССР.⁸⁸

С тези си действия обаче българското правителство няма за цел да излиза извън рамките на прокламирания външнополитически курс. Във връзка с отношенията, които трябва да се развиват със СССР, в началото на май председателят на външнополитическата парламентарна комисия С. Янев се изказва в На

⁸⁵ Известия, № 61 (7133), 15 март 1940; № 63 (7135), 17 март 1940; № 71 (7163), 27 март 1940; Ст. днев. на XXV ОНС, I р. с., с. 988—993; ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 1100, л. 22—28.

⁸⁶ Хаджисниколов, В. Цит. съч., с. 216.

⁸⁷ Матеева, М. Дипломатически отношения на България 1879—1974. (Справочник). Т. I. С., 1976, с. 280; ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 360, л. 184.

⁸⁸ Известия, № 60 (7132), 14 март 1940; № 61 (7133), 15 март 1940

родното събрание: „Между нас и Русия има много допирни точки. И ако в момента правим друга стъпка, която ни сближава още повече върху основата на неутралитета, няма съмнение, ние правим мъдра политика“⁸⁹.

Независимо от получените успокоителни съобщения относно причините за правителствената промяна в България и ограничените възможности за засилване на съветското влияние Турция струпва допълнителни войски в Източна Тракия. На 4 и 10 април българското правителство обсъжда създаденото положение на Балканите. То заключава, че Турция се стреми да упражни натиск върху България, защото се страхува да не се яви като съюзник на нейните евентуални неприятели.

През втората половина на април тази констатация е потвърдена от английския пълномощен министър в София Дж. Рендел, а в началото на май — и от английския посланик в Анкара Хюгесън при посещението му в България. Пред българското правителство те заявяват, че Англия и Турция са за сближение със СССР и няма да предприемат агресивни акции срещу България.⁹⁰ Успоредно с това английското правителство изразява готовност за уреждане на добруджанския въпрос при условие, че България сключи договор за взаимопомощ с Румъния. По-късно, когато това предложение загубва политически смисъл, Англия и Турция заявяват, че са склонни да подкрепят България за Южна Добруджа при положение, че тя се откаже от претенциите си в Тракия.⁹¹

През април — май 1940 г. от Анадола са изпратени нови войски на българската граница. При тази обстановка съветският военен аташе в София полк. Дергачов заявява в Щаба на българската армия, че България не трябва да се страхува от нападение от съседите си, тъй като СССР няма да позволи това. Той изразява и мнение, че съветското правителство е готово да направи декларация в този смисъл, но се въздържа понеже, подобно нещо не е искано от българска страна.⁹² В същото време съветският пълномощен министър Лаврентиев загатва пред Ив. Попов за възможността от съвместни съветско-български действия, в случай че България бъде едновременно нападната от Турция и Румъния. Тази предполагаема възможност е деликатно отклонена от Ив. Попов.⁹³ Въпреки това съветският посланик в Ан-

⁸⁹ Ст. днев. на XXV ОНС, I р. с., с. 994.

⁹⁰ Сирков, Д. Цит. съч., с. 215; Димитров, Ил. Българо-италиански политически отношения 1922—1943. С., 1976, с. 370.

⁹¹ Валев, Л. Б. Болгарский народ в борьбе против фашизма накануне и начальный период Второй мировой войны. М., 1964, с. 144, 155.

⁹² ЦВА, ф. 23, оп. I, а. е. 478, л. 74.

⁹³ Сирков, Д. Цит. съч., с. 225.

кара Терентиев заявява на турското правителство, че военните мерки срещу България могат да имат неблагоприятни последици за Турция.⁹⁴

През април Германия окупира Дания и Норвегия, през май Холандия и Белгия и на 10 май започва военни действия срещу Франция. След германското нападение над Франция заплахата за Балканите от Италия придобива съвсем реални очертания. При това развитие на събитията Югославия подписва със Съветския съюз на 11 май 1940 г. договор за търговия и корабоплаване, протокол за размяна на търговски представителства и споразумение за обмен и плащания. След това в края на юни установява дипломатически отношения със СССР с цел да гарантира сигурността си по отношение на Италия.⁹⁵

По това време стават и други важни събития. Докато Германия окупира Франция, Съветският съюз взема Бесарабия и Северна Буковина, а балтийските държави, с които има договор за взаимопомощ, се присъединяват към него. Българското правителство оценява присъединяването на Бесарабия и Северна Буковина към СССР като положителен факт, поставил началото на разрушаването на кралска Румъния, но се страхува от разширяване на съветското влияние на Балканите. В същото време, като се въздържа спрямо Съветския съюз, то не иска да бъде изместено от белградското правителство в Москва. По повод на съветско-югославското сближение цар Борис се оплаква на германския пълномощен министър, че Югославия ще докара Съветския съюз на Балканите,⁹⁶ а в Белград югославският заместник-министър на външните работи Смилянич заявява, че „България вече много е играла с руската карта“⁹⁷. За да не прекъсва връзките си със съветското правителство, българското правителство през лятото на 1940 г. подписва договор за доставка на бетонно желязо от Съветския съюз и споразумение за обмен на информация между БТА и ТАСС.⁹⁸

Настъпилите след мълниеносните успехи на Германия на запад промени на Балканите не намаляват политическото значение на България за Съветския съюз. В края на юни по повод внезапната смърт на българския пълномощен министър в Москва Т. Христов съветското правителство прави един впечатляващ

⁹⁴ Documents on German foreign policy (DGFP), ser. D, vol. X, London, 1957, p. 61.

⁹⁵ По-подробно за съветско-югославските отношения Вж. *Винавер, В.* Югословенско-съветски пакт..., с. 31—37; *Hapther, J. B.* Jugoslavija i krizu 1934—1941. Zagreb, 1973, s. 187, 188; *Aprilski rat. . .*, s. 627—629, 633—635.

⁹⁶ *Винавер, В.* Югословенско-съветски пакт. . . , с. 35.

⁹⁷ *Aprilski rat. . .*, s. 589.

⁹⁸ *Хаджиниколов, В.* Цит. съч., с. 219; Ст. днев. на XXV ОНС, II р. с., с. 348.

¹⁰ Трудове на ВТУ, т. XXIII, кя

жест по отношение на България. М. И. Калинин изпраща съболезнователна телеграма до цар Борис, а В. М. Молотов като председател на Совнаркома и комисар на външните работи — до Б. Филов и Ив. Попов. Поместват се и траурни съобщения в централния печат. Организира се траурна процесия при изпращането останките на Т. Христов на московското летище, на която присъства целият дипломатически корпус начело с доайена германския посланик граф Шуленбург, съветския заместник народен комисар на външните работи С. А. Лозовски, генералния секретар на Наркоминдела А. А. Соболев, коменданта на Москва ген. В. А. Ревякин, завеждащия протокола В. Н. Барков и други съветски официални лица.⁹⁹ По-късно за отношението на съветското правителство към смъртта на Т. Христов бившият пълномощен министър в Москва Н. Антонов писа: „Едва ли не се появи публичен траур. Почестите към България, не към покойника, бяха такива, че и сам Т. Христов, който беше порядъчно тщестлавен, ако можеше да се пробуди би останал учуден от шума около неговата кончина“¹⁰⁰.

В края на юни 1940 г. Молотов в разговор с италианския посланик в Москва Росо се застъпва в подкрепа на българските териториални претенции спрямо Румъния и Гърция.¹⁰¹ По-късно той защитава България и пред югославския пълномощен министър М. Гаврилович, който се опитва да представи българското правителство като оръдие на Германия.¹⁰² На срещата с Гаврилович Молотов подчертава значението на България за СССР и Югославия и съветва югославския дипломат Белград да подобри отношенията си със София.¹⁰²

Поради важното значение, което има за съветската политика; България става обект на германските интриги срещу Съветския съюз. За да изостри отношенията на СССР с Турция, германското правителство публикува в немската „Бяла книга“ телеграмата на бившия френски посланик в Турция Р. Масигли относно проектите за нападение на съветските петролни полета от турска територия и чрез своите служби в чужбина разпространява слухове за предстояща съветска окупация на делтата на Дунав и установяване на обща българо-съветска граница, за предявено от СССР искане към България за откриване на военноморски бази във Варна и Бургас и военновъздушни в Шумен и Карнобат.¹⁰³

След поражението на Франция Англия възприема нов по-

⁹⁹ Известия, № 144 (7216), 26 юнь 1940.

¹⁰⁰ Архив на Министерството на външните работи — Н. Антонов, Десет години. . . , с. 189.

¹⁰¹ DGFP, ser. D, vol. X, p. 22.

¹⁰² DGFP, ser. D, vol. X, p. 323.

¹⁰³ DGFP, ser. D, vol. X, p. 280; Чемпалов, И. Н. Цит. съч., с. 127, 128.

литически курс по отношение на Балканите. За разлика от края на 1939 г. и началото на 1940 г., когато английското правителство с всички средства се противопоставяше на Съветския съюз, сега то проявява готовност да признае Балканите за сфера на съветското влияние. На 13 юли 1940 г. английският посланик в Москва Стратфорд Крипс заявява на Сталин, че британското правителство смята обединението на балканските държави по правило за задача на СССР и че Англия намира за необходимо интересите на Съветския съюз на Проливите да бъдат защитени. Сталин съзира опасностите, които крие английското предложение. Той заявява на Крипс: „Никоя политическа сила няма право на специална роля да стане обединител и ръководител на балканските страни. Съветското правителство не проявява искане за поемане на такава мисия, въпреки че се интересува от балканските въпроси. Що се отнася до Турция, Съветският съюз всъщност се противопоставя на изключителните пълномощия на Турция на Проливите и на обстоятелството, че Турция диктува условията в Черно море“¹⁰⁴.

По този начин СССР избягва откритото конфронтиране с Германия, без да се отказва от решаването на балканските въпроси. През юни във връзка с налагането на въпроса за румънските граници като централен балкански проблем съветското правителство назначава за пълномощен министър в Букурещ проявил се с успешната си дейност в София по време на опитите за изграждане на неутрален блок и преговорите за нормализиране на съветско-югославските отношения А. И. Лаврентиев.¹⁰⁵

На 13 юли 1940 г. по повод на развиващата се териториална ревизия на Балканите и опитите на Германия да се възползува от това съветската легация в София предава на българското правителство едно твърде показателно заявление. В него се казва: „1. Отношенията на СССР и България са коректни във всяка една област; 2. Съветският съюз разбира законните български искания относно Румъния и за излаз на морето (Егейско море — б. а.); 3. СССР ще поддържа България в тези искания, ако се проведе някаква конференция“¹⁰⁶.

С това заявление съветското правителство дава на българското правителство да разбере, че при настоящата обстановка на Балканите коректните отношения между България и СССР са необходими и за двете страни. С него съветското правителство подчертава още веднъж заинтересоваността си в уреждането на териториалните спорове на Балканите. Освен това със заявле-

¹⁰⁴ DGFP, ser. D, vol. X, p. 207, 208.

¹⁰⁵ *Beloff, M.* Op. cit., p. 332.

¹⁰⁶ DGFP, ser. D, vol. X, p. 208, 209.

нието съветското правителство за пръв път официално се ангажира да оказва подкрепа на България на международното поле по въпроса за ревизията на границите ѝ в Добруджа и Тракия.

През втората половина на юли с оглед актуализирането на добруджанския въпрос българското правителство прави едновременно проучвания в Москва и Берлин. В съветската столица то изпраща председателя на външнополитическата парламентарна комисия С. Янев и депутата Д. Деянов. За разговорите, които те водят в Наркоминдела и Комисариата на правосъдието, които да се съди от изпратеното благодарствено писмо до Молотов от Янев и Деянов. В него българските депутати изразяват надежда, че СССР и Германия не могат да не гледат съчувствено на България. „За нашето държавно нормално политическо, стопанско и културно развитие — се казва в писмото — ние сме. . . готови. . . да се борим. Приятелството между Съветския съюз и България е приятелство между държава и държава. По партийна линия това приятелство може да бъде разрушено, но не да бъде закрепено“¹⁰⁷.

В същото време в Германия министър-председателят Филев и министърът на външните работи Ив. Попов при срещата си с Хитлер се интересуват главно дали България спада към сферата на съветското влияние. Фюрерът обяснява, че за Балканите между СССР и Германия няма постигнато споразумение и че Райхът също има интереси в този район. Обнадеждени от това, Филев и Попов се обръщат с молба към Хитлер военните доставки да бъдат ускорени и Германия да окаже помощ на България при възникване на опасност от Турция.¹⁰⁸

През юли и август, когато проблемът за ревизията на румънските граници назрява, Съветският съюз се опитва да въздействува върху събитията и чрез активизиране на връзките си с България. На мястото на Лаврентиев то назначава за пълномощен министър в София А. А. Лавришчев. На 18 юли новият съветски пълномощен министър предава своите акредитивни писма на цар Борис. Две седмици по-късно Молотов заявява в Москва, че отношенията между СССР и България могат да се считат за нормални и че не съществуват противоречия от естество, което може да спъне по-нататъшното им подобряване.¹⁰⁹ На 13 август 1940 г. съветското правителство разгласява своята позиция по Добруджанския въпрос. В редакционна статия в „Известия“ писа: „Искането на България да ѝ се върне Южна Добруджа се явява справедливо и напълно обосновано. Както е известно,

¹⁰⁷ Ст. днев. на XXV ОНС, II р. с., с. 356.

¹⁰⁸ DGFP, ser. D, vol. X, p. 340, 341.

¹⁰⁹ Известия, № 177 (7249), 2 авг. 1940.

Съветският съюз винаги е стоял и продължава да стои на позицията, поддържаща тези искания на България по отношение на Румъния¹¹⁰.

През август особено полезно за целите на съветската политика на Балканите се оказва гостуването в София на футболния отбор „Спартак“ Москва. То е едно небивало по сърдечност и сантименталност събитие. Според съветския пълномощен министър Лавришчев пребиваването на съветските спортисти е най-важното за месеца вътрешнополитическо събитие.¹¹¹ На него съветското правителство придава и външнополитическо значение. За да подчертае наличието на съществуваща всеобхватна близост между България и СССР, то го отразява на най-видно място в централния печат.¹¹²

Но стремежът на съветското правителство за сближаване с България отново поражда страх у българските управляващи кръгове. В Берлин българският пълномощен министър Драганов заявява: „Ние бихме желали да получим Добруджа чрез Германия, а не чрез Русия, която с Добруджа ще ни докара и комунизма“¹¹³. През юли унгарският външен министър Чаки установява, че българското правителство отхвърля предложението на Унгария за съвместни действия срещу Румъния не заради влошеното състояние на българо-турските отношения, а поради страх България да не получи обща граница със СССР.¹¹⁴ В края на август и Лавришчев констатира, че българското правителство се страхува от разширяване на съветското влияние. В доклад до Наркоминдела той пише: „Всички мероприятия на Министерството на вътрешните работи. . . за лишен път показват, че българското правителство се съгласява с известно културно сближаване със СССР не поради искрени убеждения, а по необходимост и че то изпитва страх от увеличаване симпатиите на българския народ към Съветския съюз“¹¹⁵.

Германия използва териториалните претенции на Унгария и България към Румъния и антикомунизма на правителствата в трите страни за затваряне Балканите за Съветския съюз и разкриване на възможности за разширяване на своето влияние. През август под покровителството на Германия българското и румънското правителство започват преговори, които на 7 септември завършват с подписването на Крайовския договор и от-

¹¹⁰ Известия, № 186 (7258), 13 авг. 1940.

¹¹¹ Българо-съветски отношения и връзки. . . , с. 576.

¹¹² Известия, № 186 (7258), № 188 (7260), № 189 (7261), № 190 (7262) от 13, 15, 16 и 17 авг. 1940: П р а в д а, № 224 (8270), № 3, авг. 1940.

¹¹³ ЦДИА, ф. 316, оп. 1, а. е. 236, л. 64.

¹¹⁴ DGFP, ser. D, vol. X, p. 76.

¹¹⁵ Българо-съветски отношения и връзки. . . , с. 577.

стъпването на Южна Добруджа на България.¹¹⁶ На 30 август румънското правителство приема гаранциите на Италия и Германия за новите граници на Румъния и се съгласява с техния арбитраж във Виена за разделяне на Трансилвания, в резултат на което Унгария получава над 40 000 км².¹¹⁷

Събитията около решаването на унгаро-румънския и българо-румънския териториален спор отбелязват първата сериозна пукнатина в съветско - германските отношения. На 1 септември Молотов протестира пред Шуленберг срещу виенския арбитраж и обвинява Германия в нарушаване на чл. 3 от германо - съветския пакт, който предвиждал в такива случаи предварителни консултации. На 3 септември Шуленбург отговаря, че чл. 3 изисква консултации по въпроси, представляващи взаимен интерес и за двете страни, а Съветският съюз след получаването на Бесарабия нямал повече интереси в Румъния. Молотов отхвърля тази постановка и на 10 септември заявява на германския посланик, че както Германия, така и СССР имат интереси в Румъния, Унгария и България, за които германското правителство е знаело по време на виенските преговори.¹¹⁸

През септември 1940 г. германо-съветската дискусия придобива и допълнителна българска окраска. На 10 септември българският пълномощен министър Стаменов изказва от името на българското правителство благодарност на съветското правителство за оказаната на България морална подкрепа при уреждането на добруджанския въпрос. ТАСС веднага разгласява за постъпката на Стаменов и в софийския печат проникват сведения за изказана на СССР благодарност, преди още да е публикувана благодарствената телеграма на цар Борис до Хитлер.¹¹⁹

Този факт се посреща болезнено от германското правителство, което се стреми напълно да изолира Съветския съюз. Налага се да се дават доказателства от българска страна, че това е недоразумение. Драганов изтъква в Берлин, че изказаните от правителството благодарности на великите сили са нюансирани и тези към Германия са най-сърдечни.¹²⁰ През втората половина на септември все със същата цел Щабът на българската армия „пропуска“ да покани съветския и югославския военен аташе полк. Дергачов и полк. Д. Путник наред с военните аташета на

¹¹⁶ За подробности относно българо-румънските преговори вж. Генчев, Н. Цит. съч., с. 361—365.

¹¹⁷ Fischer, L. Op. cit., p. 418, 419; Beloff, M., Op. cit., p. 337, 338.

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Марков, Г. Добруджанският въпрос и германо-съветските отношения февруари—септември 1940 г.— В е к о в е, 1981, кн. 3, с. 24, 25, 27.

¹²⁰ Пак там.

Германия, Италия и Унгария да присъствуват при възвръщане на първа зона от Южна Добруджа¹²¹.

* * *

Развитието на българо-съветските отношения през септември 1939 — септември 1940 г. показва, че двете страни като неутрални имат редица общи допирни точки в своята външна политика. Еднакви са техните позиции към проектите за изграждане на неутрален балкански блок, към съществуващото териториално статукво на Балканите и към средствата, с които то трябва да се промени. Освен това СССР и България са за запазване мира на Балканите, макар приносят им в тази насока да е различен.

През оказания период българо-съветските отношения се обуславят в най-значителна степен от държавните интереси на двете страни. Поради социални и идеологически причини те не се схващат и интерпретират по един и същ начин. За българското правителство въпросът за държавния интерес е свързан не само с избягването на войната и запазването на неутралитет, а още и с произтичащите опасности за вътрешния ред от разширяването на съветското влияние, докато за съветското правителство такъв проблем не съществува. Все пак в условията на войната българското правителство преодолява идеологическите бариери в определени моменти и между СССР и България се установява сътрудничество с важно за развитието на политическата обстановка на Балканите значение.

Главната цел на съветската външна политика на Балканите е гарантиране сигурността на съветските граници в района на черноморския басейн. Във връзка с това след избухването на Втората световна война съветското правителство променя своята балканска политика, но не в този смисъл, за който говори в своите мемоари бившият румънски министър на външните работи Г. Гафенко, защото Съветският съюз никога не е бил защитник на Балканския пакт и съществуващото в Югоизточна Европа териториално статукво. През първата половина на 1939 г. СССР действа за създаване на черноморски пакт за взаимопомощ, който е антитеза на Балканския пакт, тъй като за неговото изграждане съветското правителство предвижда Румъния да удовлетвори България в Добруджа. След германо-съветския пакт и започването на войната, когато идеята за черноморски пакт напълно загубва политическо значение, СССР ориентира своята балканска политика към установяване на сътрудничество на двустранна основа с балканските държави.

¹²¹ ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 478, л. 58; Aprilski rat. . . , s. 803.

БОЛГАРО-СОВЕТСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И РАЗВИТИЕ
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОБСТАНОВКИ НА БАЛКАНАХ
(сентябрь 1930—сентябрь 1940 гг.).

Людмил Спасов

Резюме

В статье исследуются связи между Болгарией и СССР в начале Второй мировой войны на фоне развития международных отношений в Юго-восточной Европе и советской политики на Балканах. Специальное внимание уделено болгаро-советским и советско-турецким переговорам осенью 1939 г. в Москве и сделанному Болгарии предложению со стороны советского правительства о заключении пакта взаимопомощи.

Параллельно с этим показаны и положительные тенденции в развитии отношений между Болгарией и СССР в конце 1939 г. и в начале 1940 г., а так же и соображения, из-за которых правительство Б. Филова уклонилось от установления политического сотрудничества с советским правительством. Значительное место уделено так же политике СССР по отношению к Болгарии в связи с решением добруджанского вопроса.

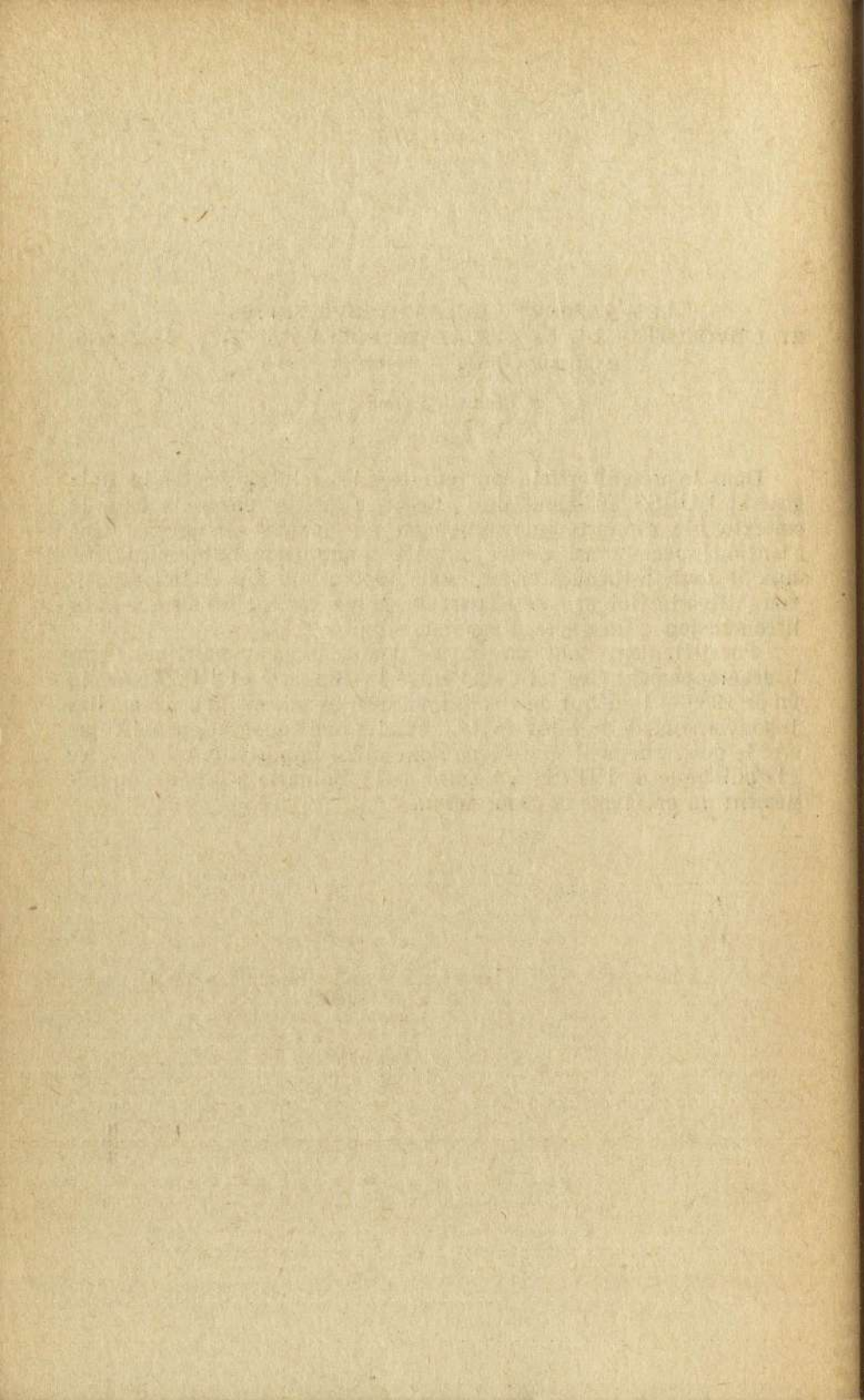
LES RAPPORTS BULGARO-SOVIETIQUES
ET L'EVOLUTION DE LA SITUATION POLITIQUE DES BALKANS
(septembre 1939 — septembre 1940)

Liudmil Spasov

R é s u m é

Dans le présent article sont étudiées les relations entre la Bulgarie et l'URSS au début de la Seconde guerre mondiale dans le contexte des rapports internationaux du Sud-Est européen. Une attention spéciale est portée sur les pourparlers bulgaro-soviétiques et soviéto-turques en automne 1940 à Moscou et la proposition faite à la Bulgarie de la part du gouvernement soviétique pour la conclusion d'un pacte d'assistance mutuelle.

Parallèlement sont envisagées les tendances positives dans le développement des relations entre la Bulgarie et l'URSS à la fin de 1939 et le début de 1940, ainsi que les raisons pour lesquelles le gouvernement de Filov évite d'établir une coopération politique avec le gouvernement soviétique. Une place importante est cosacrée à la politique de l'URSS à l'égard de la Bulgarie à propos du règlement du problème de Dobroudja.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XXIII, кн. 3

П ъ р в о и з д а н и е

Рецензенти

Димитър Попов, Стайко Трифонов, Димитър Луджев

Редактор Цветанка Соколова

Художествен редактор Николай Александров

Технически редактор Правда Глогинска

Коректор Любомир Кузов

Дадена за набор на 25. IX. 1985 г. Подписана за печат на 22. X. 1986 г.

Излязла от печат през октомври 1986 г. Формат 60/90/16

Печатни коли 9,75. Издателски коли 9,75. Усл. изд. коли 10,33.

Издателски № 28983 Тираж 614 Цена 1,35 лв.

КОД 02/9531423211/0618—3—86

Държавно издателство „Наука и изкуство“ — София

Държавна печатница „Георги Димитров“ — Ямбол

ЦЕНА 1,35 ЛВ.